

НАУКОВЕ
ВИДАННЯ

ВІСНИК

Маріупольського
державного
університету

Серія:
ІСТОРІЯ.
ПОЛІТОЛОГІЯ

Випуск 6

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д. політ. н., проф. К.В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 6

МАРІУПОЛЬ – 2013

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету
Серія: Історія. Політологія
Збірник наукових праць
Видається 3 рази на рік
Заснований у 2011 р.

Затверджено до друку Вченою радою МДУ (протокол № 9 від 26.06.2013 р.)

Видання включено до міжнародної, спеціалізованої, наукометричної бази даних
Index Copernicus International sp.z o.o.

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заст. головного редактора – к.е.н., проф. О. В. Булатова
Члени редколегії: д.ю.н., проф. М. О. Баймуратов, д.ф.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.е.н., проф. І. Г. Яремчук

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Заступник відповідального редактора – к.філос.н., доц. С. В. Янковський
Відповідальний секретар – к.і.н., доц. С. П. Пахоменко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович,
д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленко,
д.і.н., проф. Ф. Ігуменіду (Республіка Кіпр), д.політ.н., проф. І. Г. Онищенко,
д.політ.н., проф. М. І. Панчук, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова,
д.і.н., проф. Ю. Д. Пряхін, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка),
д.і.н., проф. О. П. Ресент, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м.Маріуполь, пр.Будівельників, 129а
тел.: (0629)34-60-93; e-mail: istfak_mdgu@ukr.net
Електронна версія видання знаходиться на: http://mdu.in.ua/index/visnik_mdu/0-94

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №469.4

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м.Маріуполь, Красномаяська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Балябас В. Д. УЧАСТЬ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У ЗАПОБІГАННІ І ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ	7
Молчанов В. Б. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ЖИТТЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ В ГУБЕРНІЯХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	13
Чура В. И. ФИНАНСОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ОБЛАСТНЫХ КОММИТЕТОВ КПСС ГАЛИЧИНЫ В КОНЦЕ 80-Х – НАЧАЛЕ 90-Х ГГ. XX ВЕКА	34

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ТЕОРІЯ ІСТОРІЇ

Курзенкова А. О. ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕОРІЙ ПОХОДЖЕННЯ СКАНДИНАВСЬКИХ РУН	42
Романцова Н. І. ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ М. ГРУШЕВСЬКОГО. ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ СТ.	47
Шабельніков В. І. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ.....	53

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Воронова М. Ю. ЗООМОРФНІ МОТИВИ В ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМУ МИСТЕЦТВІ СКАНДИНАВІЇ ВЕНДЕЛЬСЬКОЇ ЕПОХИ (VI – VIII СТ.).....	62
Демідко О. О. ЗАКОНОДАВЧА БАЗА РЕФОРМИ УПРАВЛІННЯ ПРОМИСЛОВІСТЮ 1957 Р.	68
Черкун Н. А. КРИЗОВІ ЯВИЩА СЬОГУНАТУ ТОКУГАВА НАПЕРЕДОДНІ РЕСТАВРАЦІЇ МЕЙДЗІ.....	74

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Белова О. В. ДЕЛІМІТАЦІЯ КОРДОНУ МІЖ ЯПОНІЄЮ ТА РОСІЄЮ: АНАЛІЗ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ ДОГОВОРІВ 1855-1905 РОКІВ	80
Матвєєва О. В. ВІРТУАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ.....	85
Telpis O. V. MODERN THEORIES OF INTERNATIONAL RELATIONS DURING GLOBALIZATION	93

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Майборода М. І.

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2012 РОКУ В КОНТЕКСТІ ЗМІН
ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ99

Рябінін Є. В.

ЧИННИКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ106

Філенко І. В.

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В
РОСІЙСЬКИХ ЗМІ ЗА ЧАСІВ ПРЕЗИДЕНТСТВА Б. ЄЛЬЦИНА114

Шахматенко Р. С.

ПРИНЦИПИ «ВІДКРИТОГО РЕГІОНАЛІЗМУ» В ДІЯЛЬНОСТІ АТЕС124

Пашина Н. П.

ДЕМОКРАТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ТА РОЛЬ
ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ132

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ140

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ141

CONTENTS

HISTORY HISTORY OF UKRAINE

Baliabas V. PARTICIPATING OF FIRE AND RESCUE SERVICE UKRAINE TO PREVENTION AND EMERGENCY RESPONSE AT ALL	7
Molchanov V. SOCIAL AND ECONOMIC LIVING CONDITIONS OF RUSSIAN MILITARY IN UKRAINIAN GUBERNIAS IN THE SECOND HALF OF THE 19 TH CENTURY	13
Chura V. FINANCIAL STATUS OF HALYCHYNA CPSU ORGANIZATION AT THE END OF 1980'S – BEGINNING OF 1990'S	34

HISTORIOGRAPHY, SOURCE CRITICISM, THEORY OF HISTORY

Kurzenkova A. INTERPRETATION OF THEORIES OF THE ORIGIN OF THE SCANDINAVIAN RUNES	42
Romantsova N. HISTORICAL VIEWS OF M. HRUSHEVSKY. THE PROBLEM OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE 20 TH CENTURY.....	47
Shabelnikov V. THE PROBLEM OF DONETSK-KRIVORIZHNSKA REPUBLIC HISTORY: HISTORIOGRAPHIC ASPECT	53

WORLD HISTORY

Voronova M. SCANDINAVIAN ZOOMORPHIC MOTIFS IN THE APPLIED ARTS OF THE VENDEL PERIOD (VI – VIII CENTURIES).....	62
Demidko O. LEGAL FRAMEWORK OF THE INDUSTRY MANAGEMENT REFORM OF 1957.....	68
Cherkun N. THE CRISIS YEARS OF TOKUGAWA SHOGUNATE BEFORE RESTORATION OF MEDJI	74

POLITICAL STUDIES THEORY AND HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

Byelova O.V. BORDER DELIMITATION BETWEEN JAPAN AND RUSSIA: LEGAL IMPLICATIONS OF 1855-1905 TREATIES	80
Matveyeva O.V. SOCIAL NETWORKS IN THE CONTEXT OF NATIONAL AND INTERNATIONAL SECURITY.....	85
Telpis O.V. MODERN THEORIES OF INTERNATIONAL RELATIONS DURING GLOBALIZATION	93

POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Maiboroda M.

THE PARLIAMENTARY ELECTIONS 2012 IN THE CONTEXT OF CHANGES
OF POLITICAL VIEWS OF THE POPULATION OF DONETSK REGION99

Riabinin Y.

THE FACTORS OF CIVILIZATION CONTRADICTIONS IN UKRAINE106

Filenko I.

PECULIARITIES OF UKRAINE FOREIGN POLICY HIGHLIGHTING
IN RUSSIAN MEDIA DURING THE PRESIDENCY OF BORIS YELTSIN114

Shakhmatenko R.

THE PRINCIPLE OF “OPEN REGIONALISM” IN THE ACTIVITY OF APEC124

Pashina N.

DEMOCRATIC TRANSFORMATION OF SOCIETY AND THE
ROLE OF POLITICAL IDENTITY IN THIS PROCESS132

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS140

REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION.....141

ІСТОРІЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 614.84:355.588

В. Д. Балябас

УЧАСТЬ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ У ЗАПОБІГАННІ І ЛІКВІДАЦІЇ НАСЛІДКІВ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Обґрунтовано роль і значення діяльності пожежно-рятувальної служби України у запобіганні і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій в сучасних умовах, проаналізовано основні напрямки її діяльності по забезпеченню пожежної безпеки в містах і селах, у попередженні й гасінні пожеж у лісовому господарстві, взаємодії пожежно-рятувальних загонів разом з піротехнічною службою по знешкодженню боєприпасів і вибухонебезпечних предметів, участі у ліквідації негативних наслідків від наводків і підтоплень, роботі із ліквідації техногенних аварій з наслідками хімічної і біологічної загрози; визначено сутність невідкладних завдань, які стоять перед пожежно-рятувальними підрозділами, а також окреслено шляхи удосконалення сил реагування на надзвичайні ситуації.

Ключові слова: надзвичайні ситуації, пожежна безпека, пожежно-рятувальна служба, Україна.

Питання діяльності пожежно-рятувальної служби України щодо захисту населення, об'єктів та національного надбання і території держави від пожеж, надзвичайних ситуацій природно-техногенного характеру та їх наслідків сьогодні розглядається як невід'ємна частина здійснення державної політики у сфері національної безпеки. У зв'язку з цим вивчення діяльності пожежно-рятувальної служби України в сучасних умовах має важливе наукове і практичне значення, оскільки від цього залежить не тільки процес нарощування нового історичного знання у сфері національної історії, але й шляхи подальшого удосконалення діяльності аварійно-рятувальних підрозділів щодо профілактики і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій в нашій країні.

Питанням державної політики щодо запобігання і ліквідації наслідків пожеж і надзвичайних ситуацій в країні присвячені праці А. Берлача, І. Глебової, В. Доманського, Л. Жукової, Н. Клименка, Г. Кучера, С. Мосова, Б. Островського, О. Пікуля, С. Поповича, А. Рожкова, А. Семенюка, Г. Смирнова, А. Томіленка, М. Удода та інших авторів, але вони носять узагальнюючий характер або висвітлюють фрагментарно питання діяльності пожежно-рятувальної служби (далі ПРС), переважно, до часів незалежності України. Тому метою статті є аналіз ролі і значення діяльності пожежно-рятувальної служби України у запобіганні і ліквідації наслідків пожеж та інших надзвичайних ситуацій в сучасних умовах.

Слід зазначити, що ситуація в пожежній охороні України на початку 90-х рр. через економічні негаразди була досить складною. Найвищий рівень природно-техногенної небезпеки був характерним для Донецької, Луганської, Миколаївської, Одеської, Черкаської областей, а для Кримської АР він був критичним. Але, не зважаючи на всі проблеми, вогнеборці країни робили все, щоб протиставити вогняній стихії майстерність і професіоналізм. Зокрема, завдяки оперативним, умілим і мужнім діям пожежників у стислі терміни в 1996–1997 рр. були ліквідовані всі великі та складні пожежі. За цей період було врятовано понад 5 тис. чоловік. За мужність і відвагу,

виявлені під час гасіння пожеж, державними нагородами відзначено 28, а наказом Міністра внутрішніх справ – 465 працівників пожежної охорони [1].

У наступні роки проблема боротьби з пожежами набула загальнодержавного значення, адже йшлося про національні інтереси нашої країни. Лише за 2002 р. у державі було зареєстровано 59686 пожеж. Із них у сільській місцевості України – 19181 пожеж. За 12 місяців поточного року підрозділами рятувальної служби на пожежах було врятовано 6620 осіб, у тому числі 885 дітей, матеріальних цінностей на суму більше 593 млн грн. Крім того, врятовано 24077 будівель та 2723 одиниць техніки [2].

За 2007 р. за участю пожежно-рятувальних підрозділів в Україні було ліквідовано 52437 пожеж, врятовано життя 3308 особам (із них 284 дитини). Крім цього, врятовано матеріальних цінностей на суму 2 млрд 31 млн 263 тис. грн. У 2008 р. на Україні виникло 46476 пожеж [3]. Така ситуація вимагала від оперативно-рятувальної служби постійної готовності. А тому вся діяльність МНС України спрямовувалась на удосконалення роботи підрозділів ПРС, своєчасне й ефективне реагування на надзвичайні ситуації різного характеру. Цього року лише луганські пожежники-рятувальники погасили понад 1500 пожеж, з вогню було врятовано 96 людей і матеріальних цінностей на суму понад 54 млн грн. За даними масивів карток обліку пожеж, що надійшли з територіальних управлінь ГУ(У) МНС України, у державі протягом останніх семи років (2004–2010 рр.) зареєстровано 349012 пожеж, лише в сільській місцевості України протягом одного 2009 р. зареєстровано 16306 пожеж [4, с. 13]. Протягом зазначеного періоду пожежно-рятувальні підрозділи Оперативно-рятувальної служби МНС України виїжджали на гасіння пожеж 348566 разів, що в середньому становило 136 виїздів за добу. Протом 2011 р., завдяки оперативним та професійним діям працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України, було ліквідовано понад 40 тис. пожеж, не допущено знищення до 18 тис. будівель і 1,5 тисячі одиниць техніки. Із вогняної пастки врятовано 3230 осіб, серед них 266 дітей та матеріальних цінностей на суму більше 2 млрд грн. [5].

Одним з найбільш актуальних і найважливіших завдань, які постали перед пожежно-рятувальною службою МНС, було попередження й гасіння пожеж у лісовому господарстві України. Головна причина лісових пожеж – невихованість, безкультур'я, неосвіченість, егоїзм, байдужість в суспільстві у ставленні до зелених насаджень. Саме тому пожежі в лісах переважно виникали через необережність відпочивальників та випалювання селянами стерні на прилеглих полях. Одними з найефективніших в історії лісового пожежогасіння можуть бути визнані дії вогнеборців влітку 2007 р. [6]. Зокрема, у Голопристанському й Цюрупинському районах Херсонської області 20 та 24 серпня 2007 р. виникли пожежі хвойного лісу на площах близько 3,6 тис га. Лісову пожежу гасили близько 940 людей, 160 одиниць техніки, у тому числі вертольоти, три з яких мали підвісні пристрої для гасіння пожеж. З метою нарощування сил і засобів до місця події додатково було залучено Зведений піротехнічний загін МНС, пожежно-рятувальні підрозділи Запорізького, Дніпропетровського, Миколаївського та Одеського гарнізонів загальною чисельністю 400 чоловік особового складу і 60 одиниць пожежної техніки.

Координація сил та засобів, застосування авіації сприяли тому, що у 2008 р. кількість пожеж у лісовому фонді зменшилася на чверть, а площа лісів, пошкоджених вогнем, – у 2,5 рази [3]. Про ефективність діяльності протипожежних підрозділів у боротьбі з вогнем свідчить такий показник, як площа однієї пожежі. Зокрема, у 2008 р. на 3282 пожежі припадало 4518 га пошкоджених лісів (із них 1110 га – верховим вогнем), а 2009 р. на 4922 випадки припало 4515 га пошкоджених лісів (у тому числі 952 га, знищених верховою пожежою). Середня площа однієї пожежі в результаті протипожежних заходів зменшилася з 1,4 до 0,9 га. [7, с. 6].

Неабияким випробуванням для структур МНС став надтривалий період найвищого – п'ятого рівня пожежної небезпеки у 2010 р. в 18 регіонах України [8]. Щоденно десятки рейдових бригад у складі працівників МНС, міліції, лісгоспів та екологічної інспекції здійснювали патрулювання лісових масивів з метою здійснення контролю за станом пожежної безпеки. В ході патрулювання з населенням проводилися роз'яснювальні профілактичні бесіди та вручалися відповідні пам'ятки. Саме завдяки такій плідній співпраці вдалось не допустити такої надзвичайної ситуації у лісах і на торфовищах, яка спостерігалась на території Російської Федерації. Таким чином, всі завдання, поставлені на 2010 р. Президентом України, зокрема, щодо протидії пожежам в умовах аномально спекотної погоди, були виконані в повному обсязі. На 2011 р. площа пожеж в екосистемах зменшилась у дев'ять разів [5].

У ліквідації надзвичайних ситуацій велике значення мала ефективна діяльність пожежно-рятувальних загонів разом з піротехнічною службою України. 10 жовтня 2003 р. стався вибух на території складів 52-ої механізованої бригади армійського корпусу Міноборони України, розташованої на західній околиці міста Артемівська [9]. Тут зберігалось майже 3170 тонн боєприпасів різних видів (приблизно 56 залізничних вагонів). Приборкували пожежу 50 бригад вогнеборців та майже три сотні одиниць спеціальної пожежної і рятувальної техніки.

Так було і 6 травня 2004 р., коли сталась трагедія під Мелітополем на 275 базі артилерійських боєприпасів (в/ч А 2985), що розташовувалась на відстані 4 км від с. Новобогданівка Мелітопольського району Запорізької області [10]. Площа бази складала 36 га. На складах зберігалось 91631 тонн боєприпасів. Катастрофа почалась з пожежі на одному із складів. У зоні небезпеки опинились понад 250 населених пунктів, в яких проживало 23900 мешканців. Районний центр – м. Мелітополь – знаходився в 25 км від епіцентру катастрофи, а Запорізька АЕС – на відстані 70 км. Становище ускладнювалось тому, що в зоні можливого враження, особливо від реактивних снарядів, опинились газопровід, нафтобаза і цистерни з аміачною селітрою. Їх руйнування могло значно збільшити масштаби катастрофи. Лише завдяки героїзму і мужності рятувальників вдалось ліквідувати небезпеку.

У 2004 р. піротехнічні і пожежно-рятувальні підрозділи МНС України брали участь у ліквідації наслідків 2400 надзвичайних ситуацій, які включали заходи із розмінування і знешкодження боєприпасів і вибухонебезпечних предметів, водночас було уточнено місце розташування понад 900 тонн застарілих боєприпасів і ліквідовано понад 8 тонн вибухонебезпечних предметів. Всього за 2004 р. в Україні було знищено понад 52 тис. мін і застарілих боєприпасів, із яких понад 39 тис. вибухонебезпечних предметів було знищено силами МНС України [11].

ПРС України брали активну участь у здійсненні Державної цільової соціальної програми протимінної діяльності МНС на 2009–2014 роки. Наприклад, у 2009 р. було знешкоджено 111170 вибухонебезпечних предметів часів війни. Особливої уваги заслуговували спеціалісти Головного управління МНС Черкаської області, які були висококласними фахівцями своєї справи. Дев'ятеро з них були відзначені високими державними та відомчими нагородами за участь у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації на 275-ій артилерійській базі ракет і боєприпасів поблизу села Новобогданівка Запорізької області. Підтверджує їхній професіоналізм те, що лише 2010 р. на теренах області було знешкоджено 63 артилерійські снаряди, 3 авіаційні бомби, 12 мінометних мін, 6 підричників до вибухонебезпечних предметів і 9 ручних гранат, які залишились з часів Другої світової війни [12]. З допомогою піротехнічних і пожежно-рятувальних підрозділів у 2011 р. ліквідовано 628 одиниць боєприпасів (275 артилерійських снарядів, 110 мін, 23 гранати, 90 мінометних мін, 2 протитанкові міни, 25 підривачів до артилерійських снарядів, 200 набоїв до стрілецької зброї) 685 бойових виїздів, знешкоджено і знищено 192809 одиниць вибухонебезпечних предметів [13].

Активну участь пожежно-рятувальні підрозділи МНС брали у ліквідації негативних наслідків від паводків і підтоплень. Слід зазначити, що протягом 1991–2011 рр. ці надзвичайні ситуації були зафіксовані на 27% території України, де проживала майже третина населення [14]. В 90-х рр. XX ст. катастрофічні повені лише на терені Карпат та Криму спостерігались 12 разів [15].

Тяжко довелося працювати рятувальній службі МНС під час катастрофічного паводка на заході країни у липні–серпні 2008 р. Унаслідок інтенсивних опадів у басейнах Дністра, Пруту та Сірету відбувся катастрофічний підйом рівня води, що призвів до підтоплень та затоплень територій Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької і Закарпатської областей. Такі повені, за оцінкою експертів ООН, були найстрашнішими за останні 200 років в Україні. [16]. У зв'язку з паводком у Західній Україні Президент України своїм указом від 29 липня оголосив ці райони зонами надзвичайної екологічної ситуації. На ліквідацію наслідків стихійного лиха в Івано-Франківській області, яка найбільше постраждала, було задіяно 1520 рятувальників і 455 одиниць техніки, з них 570 рятувальників і 127 одиниць техніки МНС, від Міноборони 180 рятувальників і 8 одиниць техніки, 770 фахівців та 320 одиниць техніки аварійно-ремонтних бригад установ та організацій області (ВАТ “Прикарпаттяобленерго”, служби автомобільних доріг, облводгоспу, комунальних служб) [17].

На територіях, які охопила трагічна повінь, працювало понад тисячу рятувальників з кількох країн Європейського Союзу. Зокрема, рятувальники з Польщі провели понад сімсот акцій. Роботу рятувальників МНС України високо оцінила не тільки наша держава, а й місія ООН, яка у звіті відзначила блискавичну реакцію та відмінну роботу уряду й рятувальників у тій ситуації [3].

Значну допомогу пожежно-рятувальні загони МНС України надавали під час ліквідації техногенних аварій з наслідками хімічної і біологічної загрози. Зокрема, у 2000 р. на залізниці поблизу села Костянтинівка Смілянського району Черкаської області зійшли цистерни із аміачною водою та відбулося розливання. Довелось евакуювати людей. Для запобігання катастрофі на місце аварії прибули рятувальники з усієї області. Значну допомогу в осадженні аміачної хмари відіграв потяг спеціального призначення. Ще дві резонансні пожежі ліквідовували за допомогою пожежного поїзда під час загорання на Лебединському насіннєвому заводі та на черкаському заводі «Хімволокно». У Лебедині насоси працювали настільки потужно, що через дві години у ставку закінчилася вода [18].

Високий професіоналізм продемонстрували пожежно-рятувальні загони МНС під час ліквідації аварії потягу на залізничному перегоні Красне-Броди біля станції Ожидів Львівської залізниці, де 16 липня 2007 р. зійшли з колії та перекинулися 15 цистерн з жовтим фосфором, 6 із яких загорілися [19]. В умовах високої температури і задимлення, незважаючи на хімічну небезпеку, пожежу було ліквідовано протягом 5 годин та не допущено теплового вибуху цистерн, у яких транспортувалося понад 750 тонн жовтого фосфору, локалізовано розповсюдження токсичних продуктів горіння та попереджено екологічну катастрофу з непередбачуваними наслідками для населення. Для ліквідації наслідків надзвичайної ситуації було залучено 1068 осіб та 113 одиниць техніки, у тому числі від МНС – 282 особи та 46 одиниць техніки.

Крім того, 22 листопада 2007 р. зведеним підрозділом МНС, Мінтрасзв'язку, Міноборони та Мінприроди чисельністю понад 600 чол. особового складу та 22 одиниці спеціальної техніки завершено очищення від нафтопродуктів забруднених ділянок узбережжя Керченської протоки та о. Коса Тузла. Зібрано понад 4 тис. тонн суміші нафтопродуктів з піском та водоростями (орієнтовний вміст нафтопродуктів у суміші складає близько 1 тис. тонн). У цілому за результатами дій рятувальних підрозділів МНС України спільно із спеціальними підрозділами інших міністерств і відомств у 2007 р.

ліквідовані наслідки аварій, надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру державного рівня – 8, регіонального – 32, місцевого – 137.

Всього протягом 2007 р. пожежно-рятувальні підрозділи МНС України виїжджали за сигналом «Тривога» 206191 раз, у середньому це становило 565 виїздів на добу, тобто один виїзд здійснювався кожні 2 хв 33 сек. За видами надзвичайних ситуацій рятувальні та пожежно-рятувальні підрозділи МНС України брали участь у ліквідації наслідків та попередженні надзвичайних подій техногенного характеру – у 1873 випадках (48 % від загальної кількості), здійснено 2246 виїздів; природного характеру – у 2042 випадках (52 % від загальної кількості), здійснено 2425 виїздів [6].

Завдання, визначені Президентом України та Урядом, пріоритети МНС України на 2008–2011 рр. в цілому були виконані. Збережено тенденцію до зменшення кількості надзвичайних ситуацій, що обумовлено ефективними упереджувальними заходами. Органами управління та пожежно-рятувальними підрозділами було забезпечено оперативне реагування на всі класифіковані надзвичайні ситуації. Більш оперативно почали діяти під час надзвичайних ситуацій органи та підрозділи головних управлінь МНС у Вінницькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Одеській та Харківській областях. У 2011 р. відбулось зменшення надзвичайних ситуацій порівняно з попередніми роками. Було врятовано життя понад 5 тис. осіб та матеріальних цінностей на суму близько 2,4 млрд грн. Не допущено знищення близько 18 тис. будівель і 1,5 тис. одиниць техніки. Середньорічний показник збитків від надзвичайних ситуацій зменшився майже на 1 млрд грн. Під час весняно-літнього пожежонебезпечного періоду забезпечено комплексне залучення наземних та авіаційних сил до гасіння лісових пожеж на початковій стадії їх виникнення, завдяки чому вдалося знизити на 27 % кількість лісових пожеж та зменшити площу лісових масивів, пройдену вогнем, у 7,4 рази. Піротехнічними підрозділами МНС було здійснено понад 3100 виїздів в порядку реагування на повідомлення щодо виявлення вибухонебезпечних предметів. Всього у 2011 р. підрозділами МНС проведено розмінування місцевості загальною площею майже 1,8 тис. га та знешкоджено понад 47,6 тис. вибухонебезпечних предметів. Піротехнічними підрозділами МНС очищено територію загальною площею понад 4700 га [20].

Проведений аналіз особливостей функціонування пожежно-рятувальних загонів України показав, що їх діяльність була спрямована на рятування людей, локалізацію пожеж з їх наступною повною ліквідацією і рятуванням матеріальних цінностей, а в умовах надзвичайних ситуацій під час проведення піротехнічних заходів, подоланні наслідків повеней, підтоплень і аварій техногенного характеру це проводилось при їх спільній роботі з пошуково-рятувальними формуваннями. На жаль, жодна рятувальна операція з ліквідації наслідків великих техногенних катастроф і гасіння складних пожеж не обходилося без втрат серед населення і особистого складу пожежно-рятувальних підрозділів МНС України, тому одне із важливих завдань керівництва МНС полягало у зниженні можливих людських і матеріальних втрат.

Сьогодні перед пожежно-рятувальними підрозділами України постав ряд інших невідкладних завдань, спрямованих на удосконалення сил реагування на надзвичайні ситуації. Зокрема, це удосконалення національної системи сил реагування на надзвичайні ситуації та підвищення координуючої ролі органів державного управління у частині забезпечення тісної взаємодії центральних та місцевих органів виконавчої влади, координації дій різних аварійно-рятувальних формувань.

По-друге, важливим завданням є реалізація організаційних та практичних заходів фінансово-економічного характеру, скерованих на підвищення готовності і розвиток аварійно-рятувальних сил, їх переоснащення (дооснащення) сучасною технікою, обладнанням та засобами.

По-третє, слід провести системну оптимізацію розташування на території України аварійно-рятувальних, пожежно-рятувальних сил та засобів. Створити додаткові спеціалізовані підрозділи (у тому числі для забезпечення постійного біологічного захисту).

По-четверте, необхідно забезпечити підтримку високої готовності аварійно-рятувальних загонів до ефективного проведення рятувальних та інших невідкладних робіт і забезпечення оперативності їх реагування на надзвичайні ситуації, підтримувати режим постійної мобілізаційної готовності органів управління та аварійно-рятувальних загонів.

По-п'яте, потребує вдосконалення діяльність системи та підвищення рівня підготовки аварійно-рятувальних і пожежно-рятувальних формувань, рятувальників, начальницького та керівного складу і затвердження на державному рівні державної програми розвитку технічного забезпечення аварійно-рятувальних підрозділів.

Список використаної літератури

1. Історія пожежно-рятувальної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.mns.gov.ua / content/histori.html](http://www.mns.gov.ua/content/histori.html).
2. Стан техногенної та природної безпеки в Україні в 2002 році. – К.: Чорнобильінтерінформ, 2003. – 292 с.
3. Розширене засідання колегії МНС у цифрах і фактах // Пожежна безпека. – 2009. – № 2 (113). – С. 2.
4. Откідач М.Я. Стан із пожежами в сільській місцевості України у 2009 році / М.Я. Откідач, Т.М. Скоробагатько, Р.В. Климусь, Д.Я. Матвійчик // Наук. вісн. УкрНДПБ. – 2010. – № 1 (21). – С. 12–18.
5. Бут В. Про рівень техногенної і природної безпеки в Україні / В. Бут // Пожежна безпека. – 2011. – № 10 (145). – С. 4.
6. Про стан функціонування єдиної державної системи запобігання та реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру [Електронний ресурс]: рішення Ради національної безпеки і оборони України від 16 трав. 2008 р. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua.
7. Маховський О. Щоб не згорів український ліс / О. Маховський // Пожежна безпека. – 2010. – № 5 (128). – С. 6–7.
8. Про основні результати роботи міністерства у 2010 р. [Електронний ресурс]: підсумкове засідання колегії МНС. – Режим доступу: www.mns.gov.ua.
9. Статистика пожеж та їх наслідків в Україні за 2000–2003 роки: статист. зб. / під заг. ред. П.Ф. Борисова, М.Я. Откідача. – К.: МНС, 2004. – 92 с.
10. Черногор Л.Ф. Геофизические эффекты и экологические последствия пожара и взрывов на военной базе вблизи г. Мелитополь / Л.Ф. Черногор // Геофизический журнал. – 2004. – Т. 26. – № 6. – С. 61–73.
11. Щорічний звіт 2004 [Електронний ресурс] / МНС України. – Режим доступу: www.mns.gov.ua.
12. Муха В. Діяльність пожежно-рятувальних служб Чернігівщини у 2010 р. / В. Муха // Високий вал. – 2010. – 14 верес.
13. Центр пропаганди Управління МНС України в Черкаській області інформує про стан техногенної та природної безпеки у 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.gumns.ck.ua.
14. Концепція Державної цільової комплексної програми протипаводкового захисту у Прикарпатському регіоні на період 2009–2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.scwm.gov.ua.
15. Пернеровський В. Паводкова ситуація в Україні / В. Пернеровський // Водне господарство України. – 2006. – № 1. – С. 18–24.

16. Звіти ООН щодо ситуації з повеннями у Західній Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.un.org.ua/en/floods.

17. Про стан реалізації заходів з ліквідації наслідків повені, що сталася у Вінницькій, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях : матеріали виїзного розширеного засідання колегії Мінприроди України, 3 жовт. 2008 р. – Івано-Франківськ : [б.в.], 2008. – 24 с.

18. Коваль І. Потяг спеціального призначення / І. Коваль // Пожежна безпека. – 2011. – № 9 (144). – С. 25.

19. Балябас В. Участь працівників оперативно-рятувальної служби у ліквідації наслідків аварії на станції Ожидів / В. Балябас // Історичні пам'ятки Галичини. – Львів, 2011. – С. 355–359.

20. Про результати роботи Міністерства у 2011 році та пріоритетні завдання на 2012 рік [Електронний ресурс] : рішення колегії МНС України від 26 січ. 2012 р., № 1. – Режим доступу: www.mns.gov.ua.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2013.

V. Baliabas

PARTICIPATING OF FIRE AND RESCUE SERVICE UKRAINE TO PREVENTION AND EMERGENCY RESPONSE AT ALL

The role and importance of the Fire and Rescue Service of Ukraine in the prevention and liquidation of consequences emergency situations in modern terms, analyzes the main directions of its activities to provide fire safety in towns and villages in preventing and extinguishing fires in forestry, the interaction of fire and rescue squads together of pyrotechnic service for the disposal of ammunition and explosives, participation in eliminating negative effects of floods and flooding, working with the elimination of technological accidents with consequences of chemical and biological hazards, the essence of urgent tasks facing the fire and rescue departments, and outlines ways to improve forces to respond to emergencies.

Key words: emergency situations, fire safety, fire and rescue service, Ukraine.

УДК 94(477)"185/190":355.1(47)

В. Б. Молчанов

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ЖИТТЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ В ГУБЕРНІЯХ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті досліджуються соціально-економічні умови життя російських військових в Україні в другій половині ХІХ ст. Аналізуються: перехід до системи загального призову на військову службу, зайнятість військових, грошове забезпечення офіцерів і нижчих чинів, харчування та забезпечення одностроями, умови проживання та ін.

Ключові слова: російські військові, українські губернії, умови життя, друга половина ХІХ ст.

Проблеми соціально-економічних умов життя населення підросійських губерній України в другій половині ХІХ ст. здавна привертала увагу істориків і не лише їх. Слід вказати, що вітчизняні автори радянської доби в своїх роботах прагнули відтворити виключно занепад добробуту українських робітників і селян, адже тим самим вони обґрунтовували неминучість «Великої Жовтневої Соціалістичної революції 1917 р.», як того вимагала пануюча в ті часи всеохоплююча людиноненависницька комуністична ідеологія. Питання соціально-економічних умов життя солдатів і офіцерів армії

Романових у другій половині XIX ст. на теренах Правобережжя, зазвичай, залишались висвітленими у вітчизняній історичній науці недостатньо.

Необхідність ґрунтовного ретельного наукового вивчення динаміки соціально-економічних умов життя російських військових у губерніях України в другій половині XIX ст. за нинішніх умов зумовлена реформуванням сучасних українських збройних сил, яке здійснюється вже третє десятиліття. Зважаючи на вищесказане, метою нашого дослідження є ґрунтовний науковий аналіз соціально-економічних умов котрі визначали життєвий рівень солдатів та офіцерів тих частин Російської армії, котрі дислокувались на території Правобережної України протягом другої половини XIX ст. Враховуючи досить значну обширність досліджуваної нами проблеми, ми зосередимо увагу на вивченні динаміки матеріального становища солдатів і офіцерів сухопутних військ імперії Романових, а саме на таких головних параметрах, як зміни строків дійсної строївої військової служби нижчих чинів армії, зайнятість офіцерів і солдатів та учнівської військової молоді; їх матеріальне утримання котре включало в себе грошове винагородження, харчування та забезпечення продовольством (або грошима на придбання відповідних харчових продуктів), надання для військовослужбовців інтендантським відомством однострою та ін., використання транспорту, забезпечення житлом та побутовими вигодами, санітарну сферу їх життя та медичне обслуговування, пенсійне забезпечення та благодійність військових чинів та членів їх сімей, задоволення інформаційних потреб, дозвілля і відпочинку тощо.

Аналізуючи історіографію проблеми необхідно звернути увагу на її значний евристичний потенціал. Так, з дореволюційних авторів необхідно згадати роботи А.А. Титова [1], Г. Бланка [2] та ін. [3]. Серед робіт радянського періоду необхідно виділити праці П. Зайончковського [4; 5; 6; 7] та Л. Бескровного [8].

Окремим рядком слід згадати про сучасних українських дослідників царської армії другої половини XIX ст. Так, приміром, дослідження В. Цубенко [9] та О.Шармар [10] присвячені військовим поселенням на теренах українських земель Російської імперії.

З російських істориків, котрі торкалися досліджуваної нами проблеми слід згадати роботи Б. Миронова [11], В. Анішкіна і Л. Шманєвої [12], С. Карпущенко [13], В. Веремєнко [14], А. Аранович [15], Р. Арсланова та В. Шептури [16], П. Щербініна [17], В. Яременко [18], Ю. Сухарєва [19], та ін.

Серед друкованих джерел у дослідженні проблеми велике значення мають багатотомні видання «Полное собрание законов Российской империи 12 декабря 1825–28 февраля 1881 гг.: в 55 т.» [20] та «Столетие Военного министерства. 1802–1902» [21]. З дореволюційних періодичних видань у розкритті проблеми допомагають часопис «Русская военная сила» [22], та публікації у періодичному виданні «Разведчик» [23].

Велике значення для всебічного аналізу проблеми має мемуарна література. Зі споминів відомого російського генерала А.І. Денікіна дізнаємося про життєзабезпечення та особливості навчання та побуту військової учнівської молоді за часів його навчання у Київському юнкерському училищі [24]. Не менш цікавими є спомини про Сумський кадетський корпус [25].

Розпочинаючи вивчення життєзабезпечення російських військових на території України, перш за все, слід звернути увагу на зміни у принципах комплектування царської армії в другій половині XIX ст. Так, залучення новобранців до збройних сил Російської імперії у дореформений період мало досить складну систему. Зокрема, від рекрутської повинності були звільнені спадкові і особисті дворяни [22, с. 168]. Існували запроваджені військовим міністром О.А. Аракчєєвим військові поселення, котрих на Україні нараховувалося близько 20, які діяли з 1817 р. до 1859 р. та розташовувалися в Правобережній Україні на Київщині, Поділлі та в м. Умані [26, с.369].

Докорінним чином на комплектування військ вплинула Східна війна 1853–1856 рр., під час якої було здійснено ряд мобілізаційних заходів. Після її завершення середній вік рекрутів становив від 20 до 30 років [22, с.170].

Як стверджує А. Титов, з 1863 р. окремими маніфестами потроху важка солдатчина та рекрутчина полегшується: строк служби зменшується з 25 до 15 років, відміняється віддання у солдати за злочини, покращується утримання солдатів, знищуються деякі види тілесних покарань, забороняється кулачна розправа, вводиться навчання грамоті та ін. [1, с. 134].

Одним із ключових моментів воєнних реформ Д.О. Мілютіна, котрий докорінним чином вплинув на життєвий рівень солдатів і офіцерів строкової служби, було запровадження 1 січня 1874 р. нового «Статуту про військову повинність». Аналізуючи окремі його статті, можна дізнатися, що завдяки воєнній реформі в Росії було радикально змінено принцип комплектування військ. Після багаторічної розробки та багатократних обговорень 1 січня 1874 року – і це є головним! – замість рекрутського набору було введено загальну військову повинність (яка давно вже була запроваджена у Франції, Німеччині та інших європейських державах) [27, С.9].

За переконанням відомого історика П. Зайончковського, в той період: «Призову підлягали особи яким виповнився 21 рік, (до цього з 20). Якщо за статутом 1874 р. загальний строк служби визначався в 15 років (6 років дійсної служби і 9 років запасу), то з 1881 р. загальний строк служби становив 18 років (5 років дійсної служби і 13 років запасу) після чого осіб зараховували в ополчення до якого зараховували і осіб звільнених від дійсної військової служби» [4, с. 114].

На думку дореволюційного ліберального автора А. Титова, самим важливим у новому законі було зрівняння в правах всіх станів при відбуванні повинності. Дослідник вказує, що – «14 червня 1888 року до статуту були внесені зміни окремими правилами, котрі скорочували строкову службу на рік, збільшуючи строк перебування в запасі на 3 роки; таким чином всієї служби – дійсної і в запасі – складалось 18 років, [...] замість 15, як було за статутом 1874 р.» [1, с. 142].

Після впровадження системи загального призову у 1874 р. відбувалось неухильне зростання наборів новобранців з українських губерній імперії Романових [21, с. 177]. Обсяги призовників напряму залежали від територіальної величини та густоти заселення губерній.

Аналізуючи нову призывну систему сучасник військових реформ Г. Бланк стверджував; «Вірогідно, через небезпеку неминучого поглинання у нас освіченого елементу у темних масах, як краплини в морі, передбачається: а) жеребова система призивів; б) контингент «вольноопределяющихся» з 17 річного віку; в) «збереження на певний час», у вигляді «перехідного заходу», «замін чи відкупів від служби», котрі «суперечили б обов'язку загальної особистої повинності і тому не повинні бути допущені», як говорить військовий міністр; г) тимчасові звільнення, подібно тому, як то існувало у всіх іноземних державах, «у вигляді підтримання сімей, забезпечення народної совіти, а також інтересів народного господарства» [2, с. 157].

Заслугує на увагу динаміка рівня писемності призовників до армії імперії Романових. Зміни в освіченості новобранців у пореформений період засвідчують, що як рівень писемності так і чисельність новобранців котрі закінчили навчальні заклади неухильно зростали [21, с. 174]. Крім того, якщо притримуватися методики відомого російського історика Б. Миронова [11], котрий своїх працях прив'язує добробут населення до його середнього зросту, побачимо, що середній зріст новобранців у перші півтора десятиліття після введення загальної військової повинності в Російській імперії неухильно зростав.

Важливим аспектом соціально-економічних умов життя російських військовослужбовців була їх зайнятість. Необхідно визнати, що зайнятість військових

залежала від таких факторів, як стан війни чи миру, перебування в гарнізоні чи на військових навчаннях на полігоні, несення служби в караулі, перебування на чергуванні або в наряді, виконання планового навчання стройової чи бойової підготовки та ін.

Особливо насиченою була зайнятість серед військових поселенців. На думку О. Шармар, специфікою таких поселень було те, що всі жителі виконували сільськогосподарські роботи і несли військову службу. Весною, з початком польових робіт і до 16 вересня, військові поселенці 2 дні на тиждень навчалися військовій справі, а 4 дні – працювали в полі. В інші пори року 3 дні відводилось для військових і 3 дні – для господарських справ. У неділю було обов'язкове відвідування церкви. Військові навчання припинялись на час сінокосів і збирання врожаю. Але, навіть при виконанні сільськогосподарських робіт, поселенці зберігали солдатське обмундирування, до їх обов'язку входило: дотримання чистоти в будинках, дворах і конюшнях, здійснення ремонту доріг і мостів. Сільськогосподарські роботи і військові тренування зовсім не залишали вільного часу у поселян. Кожна година була розписана основними й додатковими роботами та муштрою. До того ж, за всіма діями жителів поселень постійно слідкували офіцери і жорстоко карали за найдріб'язковіше порушення дисципліни. Весною і влітку не дозволялось палити в домівках, хліб і харчі готувалися на вулиці. Життя людей було оповите постійною тривогою, напруженням і страхом. Робочий день тривав від 11 до 13 годин (військові тренування починалися о 6 годині і продовжувалися до 22 години з перервою на обід з 11 до 14 години). Обсяг робіт не скрізь був однаковий. Він залежав від вказівок полкового і дивізійного командування, враховувалися умови місцевості і характер військових тренувань. Лише 7 серпня 1842 року Микола I затвердив єдині правила – «Урочное положение для общественных и казенных работ военных поселян» в яких, зокрема, офіційно закріплювався й денний режим роботи поселян. Весною і влітку робочий час досягав 15–16 годин. За недотримання режиму застосовувались жорстокі покарання, одне з них – відправлення на випробування в арештантські роти. "Урочное положение..." зобов'язувало місцевих начальників включати до господарських робіт жінок, а також їх дітей, починаючи з чотирнадцятирічного віку. Встановлювалися норми денних робіт і для чоловіків [10, с. 92].

Слід відзначити, що через ряд причин (надмірне зубожіння поселян, зростання виступів проти влади та ін.) уряд змушений був військові поселення частково ліквідувати або реорганізувати. На думку В.Л. Цубенко, в українських губерніях Російської імперії процес реорганізації військових поселень тривав з 1857 р. до 1867 р. і мав три етапи: 1) з 4 червня 1857 р. до 1 січня 1858 р.; 2) з 1 січня 1858 р. до 1 січня 1859 р.; 3) з 1 січня 1859 до 1 січня 1867 р. [9, с.17].

Не менше завантаження заняттями мали і звичайні стройові солдати. Так, відомий сучасний російський дослідник П. Щербінін досліджуючи життя та побут сімейних російських солдатів у XIX ст. вказує, що: «У солдата було зовсім не багато часу, щоб проводити його у своїй сім'ї. З ранку він був зайнятий навчанням, стройовими заняттями і лише на обід отримував можливість прийти на квартиру до своєї сім'ї. Побувши там години дві – три, він знову повинен був спішити в роту на заняття, котрі продовжувались майже до вечері. Повечерявши вдома, солдат знову спішив у полк до восьмої години вечора на вечірню перевірку. Лише після цього він міг звернутися до командира за дозволом звільнитися з роти для ночівлі зі своїм сімейством» [17, с. 79].

Представляє інтерес зайнятість молоді, котра навчалась у військових навчальних закладах імперії Романових на території українських земель. Зі споминів випускника Київського юнкерського училища відомого генерала А.І. Денікіна дізнаємося, що: «Предмети були, переважно, спеціальні, котрі давали знання, але не підвищували загальної освіти, яка вважалась завершеною у середньому навчальному закладі. Із загальних предметів проходили: Закон Божий, дві іноземні мови, хімію, механіку,

аналітику і російську літературу. Проте, очевидно, через острах впливу „шкідливих ідей” – лише давню, котра нас у будь-якому випадку не цікавила» [21, с. 246].

Надзвичайно насичений режим зайнятості мали київські кадети. Сучасник тих часів, офіцер-вихователь Володимирського Київського кадетського корпусу підполковник Завадський засвідчує: «Навчальний курс кадетських корпусів за своїм обсягом був не набагато меншим курсів нинішніх середніх навчальних закладів, а за числом предметів – навіть дещо більшим, тому що в старших класах були такі предмети, як топографія, ситуація і законодавство.

Стосовно ж побуту кадетів і устрою життя корпусу, то ми можемо торкнутися тут цих сторін життя лише в самих загальних рисах. Суворий режим кадетських корпусів того часу обумовлювався з одного боку – причинами суспільного характеру, – недостатньою культурністю сучасного суспільства, з іншої – особливими вимогами військової служби з її строгою дисципліною. Але не можливо не визнати, що цей простий, суворий і товарисько-згуртований режим кадетського життя встигав виробляти не мало цільних і стійких характерів; він же ж міцно пов’язував однокашників духом безкорисливої дружби, котра зберігалася далеко за стінами закладу» [3, с. 6].

Про зайнятість та побут учнівської молоді Сумського кадетського корпусу у досліджуваний нами період засвідчують наступні рядки кадетської лірики:

«...Трескучей дробью барабана
Наш начинался каждый день.
Вставать ужасно не хотелось:
Сковала утренняя лень...
День начинали мы с молитвы;
Затем в столовую – чай пить;
Потом уроков повторенье,
Прилежным счастье – зубрить.
Предметов масса. Приходилось
Их изучать нам каждый день,
Пока над Суммами спускалась
Ко сну зовущая нас сень...
Конечно, спортом увлекались
Не без азарта меж собой,
Недурно все мы фехтовались,
И был жесток рапирный бой....
– Нам закаляли дух и тело,
Внушали прелесть красоты:
Театр, концерты и прогулки,
А также чудные балы.
Кормили сытно и обильно.
Не распускали теплотой
И в спальнях нам под одеялом
Было прохладно, а зимой
Ходили мы в шинелях легких,
Хотя и был жесток мороз...
И тер перчаткой шерстяною
Кадет с стараньем уши, нос...
Надеть башлык или наушник
Считалось стыдно и смешно...
И растворяли мы зимою
Заиндевшее окно...» [25, с.49].

Слід звернути увагу, що на стан зайнятості військових безпосередньо впливала наявність в російській армії військових свят, яких було досить багато. Так, дослідник Ю. Сухарев вказує: «...у кожної частини, від прославленого гвардійського полку і до останнього дисциплінарного батальйону, було своє свято, котре відповідало храмовому святу полкової церкви і було відоме всій армії, а в більшості навчальних закладів було два свята – корпусне (училищне, академічне) і храмове. Крім того, існували свята окремих родів військ, багато днів пам'яті, шанованих церквою видатних князів-полководців, знаменних військово-історичних дат, роковин битв, у яких приймав участь той чи інший полк та ін.» [19, с. 80]

У військових навчальних закладах святкували з особливим розмахом. Так, С Кремер вказує, що на всі свята до Сумського кадетського корпусу приїжджали гості котрі дивились святковий парад кадетів. Він зазначає, що: «...Після параду кадети йшли по ротах, а для гостей та службовців влаштовувалась закуска у фундаментальній бібліотеці. Потім загальний з кадетами обід у їдальні, при чому гості сиділи у центрі їдальні. Всього з кадетами було 800 чоловік. Обід у цей день був традиційний: суп з м'ясом, смачний пиріг з капустою та яйцями, смажені качки з картоплею, тістечка, виноград, яблука, кожному кадету – пляшка меду. Ввечері великий танцювальний вечір у обох залах, чудово прибраних руками кадетів» [25, с. 9].

Головною сферою життєзабезпечення російських військових на території України по праву вважається матеріальне утримання. Воно включає в себе: надання грошового жалування та інших виплат у грошовій формі; забезпечення продовольством та харчуванням; надання одягу, білизни та взуття для підтримання єдиної форми однострою.

Оскільки головним критерієм життєзабезпечення армії необхідними благами було асигнування витрат на військові потреби з бюджету, слід звернути увагу на той факт, що фінансування військової сфери в імперії Романових неухильно зростало. Так, якщо у 1881 р. на військові потреби було витрачено 253,6 млн. руб., то в 1900 р. – 324 млн. руб. [4, с. 81].

Аналіз грошового утримання особового складу малоросійських козацьких полків засвідчує, що коли молодший штаб-офіцер отримував на рік 980 руб., то фельдшер – 333,6, сотник – 138, а звичайний козак – 3,7 [20, с.50]. Загалом річне грошове утримання рядових козаків було незначним. Разом з тим, наведені дані про жалування фельдшера та штаб-офіцера настановляють на думку, що обсяги їх окладів та інших грошових винагород з казни перевищували в десятки, а то й у сотні разів матеріальне утримання рядових козаків. Однак, необхідно враховувати, що рядові нижчі чини не рідко обіймали зразу декілька посад. Саме тому їх жалування могло бути дещо вищим. Крім того, необхідно звернути увагу на той факт, що стройовими кінями забезпечувалися лише нижчі чини. Офіцерський склад мав купувати стройових офіцерських коней власним коштом. Крім того, вищі офіцери мали казенну прислугу у вигляді драбантів та інші переваги у службі.

Представляє науковий інтерес грошове утримання особового складу Володимирсько-Київського кадетського корпусу. Аналіз штату цього корпусу засвідчує що коли директор корпусу за чином генерал-майора щорічно отримував 838,5 руб., то ротний командир – 195, а звичайний рядовий – 6,9 [20, с. 233].

Слід сказати, що самі кадети, як і юнкери мали мізерне грошове утримання майже на рівні солдатського жалування. Ось як про це пише у своїх споминах А.І. Денікін: «Більшість юнкерів отримувала з дому невелику суму грошей на дрібні витрати. Багатих, здається, у нас не було; у всякому випадку, у стінах училища різниця соціального чи майнового походження не кидалась в очі і ніколи нас не розділяла. Проте, були юнкери безхатченки, чи з дуже бідних родин, котрі для задоволення своїх потреб повинні були задовольнятися одним казенним жалуванням, яке становило тоді

22,5–33,5 коп. у місяць. Такі рідко ходили у звільнення і не їздили на канікули, залишаючись круглих два роки у стінах училища, спустошених і надзвичайно невлаштованих у дні виїзду. Не було на що, траплялось, придбати тютюну, зубну щітку, навіть відіслати листа... Проте переносили вони своє становище стоїчно: я не пам'ятаю ні нитиків, ні нахлібників» [24, с. 243].

Торкаючись питання грошового утримання царських офіцерів слід сказати, що воно мало досить складний порядок нарахувань і залежало не лише від чину, посади, роду військ, вислуги років та ін., а й від того чи належав той, хто отримував кошти до імператорської династії. Так, за свідченнями П. Зайончковського, під час польових навчань «кожного разу великий князь Михайло Миколайович за виконання обов'язків головного посередника отримував (за 8–10 днів) одноразово по 7500 руб. «на покриття неминучих посиленних витрат, спричинених маневрами». В той же час командуючий армією (командуючий військами округу) за те ж саме отримував 3 тис. руб., командир корпусу і начальник дивізії – по 500 руб. окремі категорії командного складу отримували добові: генерали – по 10 руб., штаб офіцери – по 7, а обер-офіцери – по 4 руб.» [4, с. 51].

Одним із головних моментів військових реформ Д.О. Мілютіна стало збільшення грошового утримання офіцерського складу армії. Так, наказом по Військовому відомству у Санкт-Петербурзі 1 січня 1872 р. за №1-м проголошувалося, що у 1859 р. імператор велів збільшити оклади жалування всім генералам, штабс- і обер-офіцерам гвардії і армії.

Крім того, цей наказ передбачав збільшення похідного добового «довольствия», та добових грошей на час табірних зборів та при виконанні караульної служби. Наказ проголошував про збільшення виплат столових грошей, додаткового грошового утримання для вищих офіцерських чинів та збільшення окладів одноразової грошової допомоги [28, арк.1]. Разом з тим, ці додаткові виплати у випадку надходження офіцера в госпіталь, або при звільненні у відпустку, хоча б і зі збереженням утримання, припинялися. Загалом, обсяги підвищених виплат для генералітету та офіцерського складу були різні і напряду залежали від обійманої посади. Так, коли начальникам місцевих військ і начальникам артилерії в округах призначалось столових – 2400 та додаткових – 1500 руб. на рік, то офіційним завідуючим навчальними командами в полках і батальйонах та завідуючим школами і помічникам у фортечних полках та батальйонах – 180 [28, арк.7].

За переконанням П. Зайончковського, матеріальне становище офіцерів протягом 80–90-х років XIX ст. залишалось скрутним. Оклади грошового утримання були визначені ще в 1859 р. і, не дивлячись не безперервне зростання цін, залишались майже незмінними. Питання про необхідність збільшення офіцерського жалування ставилося майже в кожній щорічній доповіді військового міністра... Однак, обмежені кошти Військового міністерства не давали можливості здійснити ці заходи. Протягом 80-х років Військовому міністерству вдалося досягти небагато. У 1881 р. були збільшені столові оклади офіцерам, котрі служили у стройових частинах. У 1886 р. було збільшено жалування на 10% командирам батальйонів і приблизно на 40% ротним командирам. Ніякі інші категорії офіцерів підвищення окладів утримання не отримали. Таким чином, підвищення утримання торкнулося лише окремих груп стройових офіцерів [4, с. 220].

Розглядаючи грошове утримання російських військових у другій половині XIX ст., слід згадати і про кошти зароблені нижчими чинами на вільних роботах. Так, журнал «Розвідник» 9 вересня 1892 р. у замітці «Розподіл грошей, зароблених нижчими чинами на вільних роботах» повідомляв: «У ст.120 «Положення про господарство в роті», стосовно розподілу грошей, зароблених нижчими чинами, говорилося, що: а) «не більше

1/3 частини всієї заробленої суми вкладається до артільної суми, для її посилення»; б) не менше 1/3 частини заробітку кожного нижчого чину видається йому на руки»; в) згодом решта, до 1/3 частини заробітку, розподіляється поміж нижчими чинами роти, як тими, хто працював, так і тими, хто не був на роботах, а виконував службові обов'язки, і видається для них на руки» [23, с. 349]. Таким чином, завдяки участі нижчих чинів у виконанні вільних робіт солдати і унтер-офіцери могли заробляти до 50–60 коп. на день. Офіцери, котрі керували цими роботами зазвичай отримували по 5–6 руб. на день. До речі, те ж видання піднімало питання про моральне право офіцерам брати з підрядників плату за виконані нижчими чинами роботи.

Загалом, обсяги повного грошового утримання російських офіцерів з другої половини 80-х років можна показати такою таблицею.

Таблиця 1 – Обсяги грошового утримання російських офіцерів з 1886 р. [4, с. 220]

Види утримання	Командир корпусу	Начальник дивізії	Командир полку	Командир батальйону	Командир роти	Молодші офіцери, підпоручики
Жалування	1695	1356	687	531	366	294
Столові	3000	2400	1824	849	666	–
Додаткові	2400	1500	1200	–	–	183
Всього	7095	5256	3711	1380	1032	477

На думку П. Зайончковського, слід звернути увагу на неможливість співставлення офіцерського утримання – надзвичайно низький його рівень до командира батальйону включно. Молодший офіцер отримував щомісяця 39 руб. 75 коп., командир роти – 96 руб., а командир батальйону – 115 руб. Командир полку отримував майже в три рази більше командиру батальйону – 309 руб., начальник дивізії – 436 руб., а командир корпусу – 591 руб. Відповідно, утримання обер-офіцерів, включаючи і перший штаб-офіцерський чин, було мізерним. Історик звертає увагу на те, що артилерійські офіцери отримували дещо більше. В артилерії 64% всіх офіцерів отримували столові гроші, у піхоті – лише 38%, починаючи з командирів рот. На початку 90-х років підпоручики артилерії отримували жалування в обсязі 51 руб. на місяць. Гвардійські офіцери отримували дещо вище армійських (різниця в окладі на один чин, маючи на увазі співвідношення чинів гвардії і армії) [4, с. 220].

Наступним важливим аспектом життєвого рівня російських військових в губерніях Правобережної України у другій половині XIX ст. було забезпечення продовольством. До військових реформ місцеве населення, котре несло постійну повинність, було зобов'язане годувати постояльців гарячою стравою. Як засвідчує видання «Русская военная сила»: «Приварочное довольствие» солдата, встановлене ще при імператорі Олександрі I, залишалось без змін до кінця Східної війни і на купівлю м'ясних і винних

порцій війська отримували гроші. М'ясна порція становила 84 фунти¹ яловичини на стройового солдата і 42 фунти на нестройового на рік; до м'ясної ж порції відносилось і надання 20 фунтів солі на рік на людину. Винна порція складалась із 3 чарок² на тиждень, але її надання відбувалось лише під час зборів. ...Крім вказаного, війська отримували провіант – борошно і крупу, при чому на кожного солдата відпускалось по 3 фунти печеного хліба і по 24 золотники крупи на день. Провіант та «приварочные» гроші війська отримували з розрахунку 360 днів на рік, а не за дійсним їх числом [22, с. 209].

Подібні норми забезпечення нижчих чинів продовольством наводить у своїй статті П. Леновський: «За положенням, складеним князем М.Д. Горчаковим, для своєї Кримської армії, стройовий солдат отримував на день: звичайну видачу хліба, тобто 3 фунти печеного, коли була можливість його пекти, або 1 $\frac{3}{4}$ фунту сухарів; $\frac{1}{4}$ фунта крупи (1 $\frac{1}{2}$ гарнця³ на місяць), $\frac{3}{4}$ фунти м'яса; близько 6-ти золотників солі (20 фунтів на рік), чарку пінного вина; 1 $\frac{1}{2}$ чарки оцту на тиждень і 7 $\frac{1}{2}$ золотників⁴ перцю на місяць» [29, с. 465].

У 1871 р. було затверджено «Положение о провиантском, приварочном и фуражном довольствии». Визначений цим положенням «Приварочный» оклад складався з двох частин: змінної, котра дорівнювала вартості $\frac{1}{2}$ м'яса у даній місцевості, і постійної, призначеної для купівлі решти припасів (капусти, овочів і т.п.). Обсяг цієї частини визначався від $\frac{1}{2}$ до 1 коп. і іноді дещо більше на людину. Крім того, встановлено ще особливий відпуск на дрібні, так би мовити господарські потреби частин військ. До введення «Положення» ці потреби покривались також із «приварочных» окладів. Новим «Положенням» збільшено видачу крупи з 24 золотників до 32 в армії і до 40 в гвардії. З 1872 р. «приварочный» оклад став відпускатися за дійсним числом днів у році.

При «довольствии» на широких квартирах від мешканців, війська, котрі квартирували у великоросійських губерніях, ніколи не скаржились на страву тому, що солдати отримували її ситною і в достатній кількості, і лише у бідних господарів солдата годували гірше, але він завжди обідав з господарями і їв те, що й вони самі. На свята солдату навіть перепадало не мало пирогів і м'яса, котре давали йому господарі і сусіди. Нерідко, даючи що-небудь смачне солдату, жаліслива хазяйка прямо заявляла, що може бути про її сина, брата чи чоловіка хто-небудь також потурбується. Солдати, з свого боку, завжди з радістю допомагали квартирним хазяям у їх важкій домашній роботі – частково тому, що вимушені були шукати їх сприяння, живучи на їх хлібі, а частково – просто по добрій волі, без усякого розрахунку.

Але не так було у тих частинах військ, які квартирували у білоруських чи польських губерніях. Зубожілі жителі перших годували солдатів своєю вбогою стравою, але претендувати на щось краще солдатам не доводилось тому, що самим хазяям не вистачало не лише картоплі, а й хліба. Стоянки у польських містечках і містах, населених переважно євреями були ще більш незручними. Солдат вимушений був виносити цілий ряд різноманітних незручностей на квартирі, а їжу отримував з окремого посуду (який євреї називали – трэфним), спеціально для солдата заведеним, при чому євреї уникаючи зайвих витрат, давали солдату самі найгірші страви, що нерідко ставало приводом різноманітних непорозумінь» [22, с. 211].

1 1 фунт=0,40951241 кг= 1/40 пуда=32 лоти=96 золотників/Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С.1449.

2 1 чарка = 1/10 штофу = 2 шкалика = 0,123 л/http://enc-dic.com/enc_big/CHarka-67045.html

3 1 гарнець=3,27984 дм.кв.=3.28 л//Советский энциклопедический словарь. – М., 1981. – С.1502.

4 1 золотник = 1/96 фунти \approx 4,26575417 г/<http://ru.wikipedia.org/wiki/>

Про допомогу, котру надавали місцеві жителі військовим засвідчують і архівні документи. Так, приміром, жителі м. Бердичева з 22 жовтня 1859 р. по 7 липня 1860 р. пожертвували 140 пудів яловичини для солдатів Полтавського піхотного полку котрий дислокувався у місті [30].

За переконанням П. Зайончковського, харчування нижчих чинів було далеким від досконалості: «...до 12 годин дня, а іноді і пізніше, солдат залишався без теплої їжі.... Зважаючи на звичку селянина їсти вранці, перед тим, як розпочати роботу, а також те, що з 6 вечора, тобто від вечері і до 12 годин наступного дня солдат нічого не їсть, тобто підлягає 18-годинному голодуванню, ми легко побачимо, наскільки важким і недосконалим є такий спосіб харчування солдата» [4, с. 85].

На його думку, солдатський раціон полягав у наступному. На день крім „приварка” (крупа, картопля), відпускалось 3 фунти (1,2 кг) хліба, 0,5 фунта (200 г) м'яса чи риби і деяка кількість жирів. Військова преса інколи друкувала рецепти страв для солдатської кухні, способи приготування їжі у поході та ін. [31, с. 107]

Оскільки солдатське харчування не завжди було достатнім та за недогляду командування нижчі чини нерідко відлучались із військових частин і відвідували заклади громадського харчування, де зловживали алкоголем і вступали в конфлікти з місцевим населенням. Саме тому з 18 квітня 1863 р. окремим циркуляром київського губернатора за №5336 утримувачі «питейных» закладів у м. Києві зобов'язувались не впускати у ці заклади нижчих чинів і не продавати їм напої без пред'явлення записки ротного командира з відповідною печаткою. Крім того, документ забороняв влаштовувати «питейные» будинки на відстані від військових казарм та від госпіталів ближче ніж за 150 сажнів⁵ та забороняв військовим відвідувати заклади, де здійснювалася розливна торгівля спиртним. У 1868 р. окремим наказом нижчим чинам військового відомства було заборонено відвідувати трактири, кухмістерські та інші подібні заклади [32].

Військове командування дбало про покращання харчування військових строкової служби. Так, 15 серпня 1893 р. окремою постановою військової ради за № 230 було визначено: а) Відпускати гроші на «довольствие» чаєм і цукром щоденно, по 2 рази на добу, і здійснювати в обсязі, визначеному 10 ст. IV кн. III розр. Зв. Військ. Пост. 1888 р., а саме: по 78 золотників чаю і по 2 фун. 42 зол. цукру на 100 чоловік [33, с.2]. Для ефективного виконання цієї постанови було розроблено спеціальні «Правила про влаштування полкових чайних» [34, с. 7].

Цікаві свідчення про забезпечення продовольством та харчування київських юнкерів залишив генерал А.І. Денікін: «... утримання юнкерів юнкерських училищ у мій час було поставлено неважно: оклад прирівнювався солдатському пайку, збільшеному на 10 коп. ... З 1891 р. нам прибавили по ... 5 копійок в день на чоловіка; і лише згодом, (1899) Московське та Київське училища зрівняли з військовими.

Харчувались ми тому дуже скромно, у порівнянні, звичайно, з домашнім столом більшості. Незабутній вінегрет, пріснопам'ятний форшмак і в особливості клецки з м'ясом, котрі лягали важким згустком у шлунку і міцно склеювали увесь стравохід, пам'ятні донині ... Хоча у цій галузі здійснювався „громадський контроль” виборними юнкерами – „хлібним” і „продуктовим” артільниками, проте поголос приписував усі недоліки утримання – не завжди справедливо – зловживанням господарських офіцерів. Це були самі непопулярні люди в училищі.

Врешті-решт, молоді зуби та шлунки могли, здавалось, гризти і перетравлювати навіть каміння. І питання утримання не викликало серйозних непорозумінь, знаходячи

⁵ 1 сажінь = 7 англійських футів = 84 дюйми = 2,1336 метри//<http://ru.wikipedia.org/wiki/>

відбиток лише в юнкерському епосі: у пісні діставалось і училищній кухні, і поіменно підозрюваним „винуватцям”:

«Там дадут нам по яичку,
Жидким чаем обнесут,
На закуску-переключку,
Нам с поверкой поднесут».

і кожний куплет закінчувався перефразом приспівом відомої юнкерської пісні:

«Взвейтесь соколы, орлами.
Полно горе горевать.
Уж недолго нам осталось
В поле лагерем стоятъ» [24, с. 241].

На відміну від київських юнкерів харчування сумських кадетів було дещо кращим. С. Кремер у своїх споминах згадує: «Годували кадетів пречудово – насмілюсь думати, що більшість і вдома так не їли: вранці був чай з французькою булкою; сніданок – завжди м'ясна страва, а потім чай, молоко або какао; обід – суп або борщ, різноманітна м'ясна страва, тістечко; кожному пляшка (закоркована) чудового квасу; ввечері – котлета, чай, булка; у табельні дні ще й пакет цукерок. Економому Петровичу (чудова, енергійна, найчесніша людина) легко було справлятися з харчування невеликого числа кадетів (59) – двоє було приходящих (Касаткін і Гладишевський)» [25, с. 4]. Вартість харчування київських кадетів становила 14 коп. сріблом в день на кожного [20, с. 233]. У святкові дні передбачалось більш покращене харчування кадетів.

Один із випускників Сумського кадетського корпусу згадував: «Годували кадетів чудово. Вранці чай з білою булкою та маслом; сніданок з однієї страви, чаю і половиною білої булки; обід з трьох страв з чудовим квасом; і вечірній чай: біла булка з маслом, або котлети, або півсклянки молока. Житнього хлібу давали вдосталь – скільки з'їси. Чудові високі і світлі приміщення; часті прогулянки та екскурсії доповнювали картину нашого прекрасного існування в Корпусі» [25, с. 40].

Харчування офіцерського складу Російської армії здійснювалось згідно статуту про офіцерські зібрання. При зібраннях зазвичай влаштовувалися їдальні у яких офіцери користувались столом за можливо дешевими цінами, бібліотеки, гімнастичні та фехтувальні зали і т.п. Офіцерські зібрання підтримувались щомісячними внесками офіцерів, котрі всі були зобов'язаними перебувати їх членами. Крім того, уряд надавав у цьому відношенні частинам військ істотну допомогу: щорічно від казни відпускається на покращання суспільного становища офіцерів на кожний піхотний полк по 1000 руб. і на кавалерійський по 5 000 руб. $\frac{3}{4}$ цієї суми призначені на утримання зібрання з громадською їдальнею і бібліотекою, а $\frac{1}{4}$ – на збільшення коштів позичкових офіцерських капіталів [22, с. 207].

Слід звернути увагу на той факт, що царські офіцери винаймали житло, зазвичай, зі столом, та користувались послугами особистих куховарок котрі готували страви для них відповідно до смаку та платоспроможності офіцерських чинів. Істотною підмогою для фінансової стабільності і забезпечення всім необхідним офіцерського складу були їх економічні товариства, котрі створювались за зразком «Економічного товариства офіцерів Гвардійського корпусу». Військова преса повідомляла, що: «...Мета товариства є двоякою: 1) доставляти своїм членам необхідні споживчі продукти, а головним чином – предмети однострою, спорядження, взуття та білизну досить гарної якості, за самими низькими торговими цінами і 2) дати можливість з прибутків товариства робити накопичення.... Членами товариства можуть бути лише гвардійські офіцери, звичайно – за власним бажанням. Вони платять при вступі по 1 руб. безповоротно у запасний капітал товариства і зобов'язані взяти для утворення оборотного капіталу хоча б один пай у 10 руб., котрий залишається власністю учасника. Крім того члени, відповідно до здійснених у складах товариства покупок, по

завершенню року, будуть отримувати грошову премію. Всі інші офіцери нашої армії, а також військові лікарі, чиновники військового відомства, військове духовенство та вдови офіцерів гвардії можуть перебувати у товаристві, але не членами, а так би мовити *річними підписантами*» [с.37].

Подібне економічне товариство офіцерів було і в м. Києві. Газети повідомляли: «...1-го жовтня 1896 року виповнився перший рік існування нашого офіцерського економічного товариства і настав другий рік його існування. За цей час товариство відкрило чотири винно-гастрономічних бакалійних магазини: на Олександрівській вул. (центральный), на Троїцькому базарі, на Лук'янівці і в Старому місті, та також склади мануфактурних товарів і офіцерських речей та майстерні по виготовленню офіцерського однострою та взуття. Восени поточного року, центральный магазин, разом зі складами, майстернями і правлінням товариства, перейшов у будинок Іваницького, який знаходиться на Михайлівській вул., поблизу від Міської думи. Цей будинок, недавно відбудований, має всі пристосування для зручностей товариства, величезні комори і погребі, і освітлюється електрикою.

У дійсний час число всіх членів економічного товариства доходить до 1500 чол. Валовий оборот товариства за перший рік його існування (1-го жовтня 1895 р. – 1-го жовтня 1896 р.) відобразився у солідній цифрі 900,000 руб., завдяки чому співвласники повинні будуть отримати 9% дивіденду.

З осені 1896 року число майстерень товариства збільшилось ще на одну-майстерню офіцерських речей, передбачається завести також майстерню білизни.

До всього сказаного ми повинні висловити жаль, що економічне товариство до цих пір не відкрило бакалійних магазинів на Печерську (центр військових) і на Галицькому базарі. Київ настільки широкий і так розкиданий, що це є нагальною необхідністю» [36, с. 41].

Окремим рядком слід згадати про забезпечення військовослужбовців білизною, одностроєм, взуттям та амуніцією. Про кількість і вартість казенного забезпечення солдатів одностроєм та взуттям можна дізнатися з наступної таблиці:

Таблиця 2 – Вартість утримання російського солдата на рік в другій половині XIX ст. [13, с. 362]

Рядовий армійської піхоти	Рік	Місяць	День
Жалування (в кавалерійських, армійських полках – 3 р. 75 коп., у гвардії: піхота – 4 р. 95 к., кавалерії – 7 р. 35 к., артилерія – 5 р. 55 к.	2 р. 70 к.	22 к.	0,75 к.
На заведення третьої сорочки	25 к.	2,08 к.	0,06 к.
На пошиття 2 сорочок і 2 підштаників і на дрібний прибор	30 к.	2,05 к.	0,08 к.
На пошиття пари чобіт та пари головок, чорніння, річний ремонт взуття	55 к.	4,58 к.	0,17 к.
На навчання грамотності	10 к.	0,83 к.	0,02 к.
«Приварочні» (у середньому)	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.
Провіант 20 пудів муки (у середньому)	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.
Провіант 3 пуди крупи (більше)	3 р. 60 к.	30 к.	1 к.
На господарство	1 р. 80 к.	15 к.	0,05 к.
Наймання приміщення з дровами та освітленням, варінням страви та	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.

випіканням хліба			
Соломи на сінник (1 пуд 25 фунтів)	20 к.	1,66 к.	0,05 к.
Рядно на сінник по 6 ½ к. 9 аршин	57 к.	4,75 к.	0,15 к.
Шинель 3 р. 85 к. на 2 роки	1 р. 92 к.	16 к.	0,53 к.
Однострій на два роки	1 р. 75 к.	13 к.	0,43 к.
Шаровари	1 р. 73 к.	14,04 к.	0,53 к.
Фуражка	60 к.	5 к.	0,16 к.
Краватка	5 к.	0,4 к.	0,01 к.
Башлик один на 6 років, ціна 1 р. 20 к.	20 к.	1,66 к.	0,05 к.
Пояс з безстроковою бляхою на 6 років	4 к.	0,3 к.	0,01 к.
Товар для чобіт	2 р.	16,6 к.	0,53 к.
Рядна підкладочного до шинелі, однострою, на пояс під шаровари і під краватку	71 к.	5,9 к.	0,15 к.
На пошиття шинелі 7 к., однострою 9 к., шароварів 3 к., краватки 0,5 к., на ремонт гудзиків, друкування погонів, сукна випушки, нитки, гачки	30 к.	2,5 к.	0,08 к.
Чай відпускається лише в окремих місцевостях			
Все утримання російського солдата	64 р. 19 к.	5 р. 35 к.	18 к.

З вищенаведених даних видно, що вартість однострою, взуття та постільної білизни солдатів була незначною. П.Зайончковський відмічає, що: «Побут солдатів був також не влаштований. До 1901 р. коли в казармах вводяться окремі тапчани солдати спали на цільних нарах. На нарах – розповідає Денікін, – солом'яні сінники і такі ж подушки без наволочок, більше нічого.... Це вбоге обладнання на казенній мові носило назву не постільних а «подстилочных принадлежностей». Вкривались солдати шинелями.... Шинелі були короткими, після навчань брудні, смерділи прілою вовною. ... у деяких частинах за рахунок економії господарських сум, а також коштів, отриманих на так званих „вільних роботах” ковдри та простирадла існували вже у аналізований період, і це, було не рідким виключенням. Постільна білизнаприналежності та ковдри були повсюдно введені лише з 1905 р.» [4, с. 84].

Загалом вищенаведені факти дають можливість стверджувати, що утримання військовослужбовців строкової служби в імперії Романових здійснювалось, насправді, за спартанським принципом.

Дещо кращим було забезпечення одягом, взуттям предметами першої необхідності та широкого вжитку серед кадетів. Так, у київських кадетів крім шинелей були ще й каптани та куртки. З предметів білизни вони користувались казенними рушниками, наволочками та простирадлами. Матраци кадетів набивалися кінським волосом, а подушки пухом та ін. С. Кремер у споминах про Сумський кадетський корпус вказує: «Одягали кадетів відмінно, але не балували. Взимку, під літню шинель, підшивалась на грудях та спині тонка байка; ніяких фуфайок, теплих шкарпеток та ін. ми не носили» .[25, с. 40].

Забезпечення офіцерського складу Російської армії одностроєм та взуттям здійснювалось за рахунок виплати для офіцерських чинів спеціальних сум грошей для купівлі матеріалів і пошиття відповідних предметів. Так, якщо на однострій гусара витрачалось близько 280 руб., то на забезпечення одягом та взуттям драгуна – 317 [38, с. 583]. Разом з тим, вартість однострою будь-якого офіцера була набагато вищою ніж у

кадета або рядового солдата. Постільну білизну офіцери купували собі самостійно, а для її прання користувались послугами професійних праль.

Важливим фактором життєвого рівня є забезпечення житлом, побутовими вигодами та транспортними послугами. Як свідчать джерела: «Війська квартирували або в казармах, спеціально для цього збудованих за казенний рахунок, або у мешканців на підставі правил постійної повинності. У казармах перебувало досить незначне число військ (гвардія, частини внутрішньої варти і небагато інші війська). Всі інші квартирували у місцевих мешканців. Від постійної повинності звільнялась значна кількість осіб, переважно заможних класів. Найбільш важко було нести цю повинність мешканцям західних губерній, в яких завжди концентрувалось багато військ, тоді як північні і східні губернії майже не знали постою.

Постійна повинність зобов'язувала не лише відводити квартири для солдатів і офіцерів, але ще й відводити ряд приміщень під лазарети, штаби та ін., опалювати та освітлювати приміщення, надавати місця для навчань і стрільби та ін. Крім того, повинність зобов'язувала військове відомство платити квартирні гроші офіцерам та здійснювати різні витрати з утримання казарм...» [22, с. 208]. У цілому квартирна повинність була неефективною. Саме тому, під час реформ Д.О. Мілютіна було прийнято «Положение о преобразовании воинской повинности» за яким надання військам квартир натурою допускалося у виключних випадках, переважно у воєнний час. У мирний час воно дозволявся лише на нетривалі строки, не більше 3-х днів, за виключенням крайніх випадків, коли всі заходи по забезпеченню казарменими приміщеннями виявляться безуспішними [22, с. 204]. Для успішного забезпечення дії цього положення державною скарбницею у 1876 р. було затверджено особливий капітал у обсязі 30 000 000 руб. для найшвидшого влаштування казарм. Крім того, у 1872 р. було збільшено оклади столових грошей для офіцерів, яких було розділеного на 12 розрядів [22, с. 206].

Величина казенних житлових та допоміжних помешкань офіцерського складу царської армії залежала від обійманої посади та звання офіцера. Так, якщо розмір казенного житла генерала становив від 50 до 80 кв. сажнів (при наданні: 1 кімнати для прислуги, 1 кухні з погребом, 2 сараїв та конюшні на 5-8 коней), то площа житла обер-офіцера буда від 17 до 7,5 (при наданні 1 кухні та стійла на 1 коня) [38, с. 516].

Вихованці військових навчальних закладів забезпечувалися казенним казарменим житлом. Про проживання та побутові вигоди кадетів Сумського корпусу можна дізнатися зі споминів його вихованців: «Потім вечеря та вечірній чай. Після чаю молитва і в молодшій роті вкладання, під час якого, крім чергового вихователя присутній ще й під черговий вихователь, спостерігаючи, щоб кадати добре почистились, помились; у кого пріють чи брудні ноги – помили їх у вмивальній кімнаті де була ванна для ніг і тепла вода. Коли кадати вклядуться, зменшувалось освітлення, у спальнях запалювались сині маленькі лампочки. Через годину вихователь міг лягати спати у черговій кімнаті поряд зі спальнею кадетів, котра відділена аркою. Вночі у молодшій роті чергує надійний служитель, котрий з вечора оглядає всіх, у кого брудні шкарпетки, замінює чистими, міцно сплячих та потребуючих, щоб не обмочилися, будить, і дивиться, щоб він одягнув запасну шинель, щоб не простудився, вкриває тих кадетів котрі розкрилися і, якщо що не будь, будить чергового вихователя. Крім щотижневих повідомлень батькам про успіхи та поведінку кадетів, вихователі посилають четвертні та перевідні атестації. Денні сорочки та кальсони змінюються двічі на тиждень, нічні сорочки один раз на тиждень, шкарпетки можна і щоденно, також і носові хустинки (у кожного по 12 штук)» [25, с. 7].

Крім житлового забезпечення офіцерам імперії Романових надавались у користування ще й казенні меблі. Забезпечення меблями офіцерів було наступним. Генерал отримував у користування: 1 ліжко, 1 шафу, 2 столи, 12 стільців, 1 диван,

1 комод, 1 скриню, 2 лавки, 1 вішалку. Ober-офіцер отримував: 1 ліжко, 1 стіл, 4 стільці, 1 комод, 1 лавку, 1 вішалку [38, с. 516].

Представляє науковий інтерес і забезпечення офіцерського складу армії Російської імперії казенної прислугою. Так, якщо командир полку, завідуючий господарством, батальйонні командири та молодші штаб-офіцерські чини мали по 2 денщики, то старші та молодші лікарі, ober-офіцери, капельмейстер та підпрапорщики лише по одному [39, с. 753].

Аналізуючи транспортне забезпечення російських військових в губерніях Правобережної України слід відзначити, що друга половина XIX ст. у сфері широкого запровадження нових видів транспортного сполучення була переломною в зв'язку з масовим застосуванням залізничного та пароплавного транспорту. Російські військові мали пільги на користування залізницею, адже вартість їх проїзду сплачувала держава. Як особистий транспорт зазвичай використовували коней. Офіцери, зазвичай, купували коней власним коштом тоді як нижчі чини користувалися казенними кінями безкоштовно. Все більшої популярності серед платоспроможних військових набував велосипедний транспорт [41, с. 43]. У сфері міського транспортного сполучення на заміну традиційним візникам [42] та міській конці [43, с. 14] поступово запроваджувалося трамвайне сполучення [44, с. 13].

Учні військових навчальних закладів забезпечувались транспортними послугами безкоштовно. С. Кремер у спогадах про Сумський кадетський корпус згадує: «Кадетів, котрі їхали додому, забезпечили їжею на весь час їх поїздки, білети були придбані вихователями; потім їх провели на вокзал, посадили у вагони, а на зворотному шляху після Різдвяних свят, вихователь зустрічав кадетів на найближчій вузловій станції» [25, с. 4].

Окрему увагу необхідно приділити таким аспектам життєвого рівня як санітарний стан, медичне обслуговування та пенсійне забезпечення російських військових в губерніях України в другій половині XIX ст. Аналізуючи санітарний стан військових слід звернути увагу на той факт, що загалом він залишався недосконалим. Про це свідчать архівні документи про поширення інфекційних хвороб серед військовослужбовців. Так, приміром, архівні дані засвідчують поширення у 1861 р. венеричних хвороб серед солдатів військових частин м. Києва та м. Кам'янця-Подільського [45].

У військових навчальних закладах значна увага присвячувалась санітарії. Так, у Сумському кадетському корпусі санітарний стан кадетів контролювали наступним чином: «Черговий вихователь спостерігає не лише за своїм відділенням, а й за всіма кадетами роти; в цей день йому не дозволяється бути присутнім у своєму відділенні на уроках викладачів, – він повинен перебувати в залі. Черговий вихователь повинен встати вранці в 5 год., щоб в 6 год. бути готовим піднімати кадетів. Він слідкує, щоб кадети почистили одяг, взуття, вмились, для чого у кожного на полиці мильниця з милом, коробочка з порошком та зубна щіточка» [25, с. 7].

Загалом санітарний стан військових частин був дещо кращим порівняно з загальною картиною санітарного становища населених центрів України. Так, за даними МВС у 1863 р. загальне забезпечення лікарями та аптеками у Волинській та Подільській губерніях було мізерним. Зокрема, один лікар припадав на 10000 осіб місцевого населення [46, с. 52]. Саме тому санітарний стан у цей період ніякою мірою не можна вважати задовільним, а медичне обслуговування достатнім.

Однак, російські військові перебували у дещо вигіднішому становищі порівняно з основною масою населення. Річ у тім, що військові частини забезпечувались штатними лікарями, санітарними частинами та лазаретами. У той же час звичайні мешканці українських губерній не мали такого забезпечення.

С. Кремер у споминах про Сумський кадетський корпус наводить такі свідчення про санітарний стан кадетів: «Щоденно вранці нас виганяли не дивлячись на погоду, на півгодинну прогулянку в одних бушлатах. У спальнях, не дивлячись на наявність парового опалення, було не більше 12 градусів, і спали ми під одним однією ковдрою, на правому боці, поклавши руки під голову.

Гімнастиці та спорту приділялось також багато уваги. Щомісячно здійснювався медичний огляд. Ретельно також слідували за зубами кадетів, котрих зубний лікар викликав періодично на огляд. У Корпусі був чудовий лазарет. Білизна змінювалась двічі на тиждень, а шкарпетки та носові хустинки можна було міняти щодня. Нарешті, щотижнева лазня, а літом купальні, спеціально споруджена на р. Псел» [25, с. 40].

Варто звернути увагу на той факт, що військовослужбовці російської армії та члени їх сімей забезпечувались ліками та медичними послугами за рахунок військового відомства. Навіть після звільнення в запас або виходу відставку їх лікування оплачувалось за рахунок державної скарбниці. Вартість утримання хворих відставних чинів у лікарнях приказу громадської опіки в губерніях Південно-Західного краю Російської імперії коливалась від 34,25 до 37,25 коп. на добу [47, арк. 52]. Разом з тим, вона була вищою ніж у середньому по Російській імперії. За даними, котрі наводить М.М. Левіт, в імперії Романових місячна плата за лікування в лікарнях Приказу громадської опіки в цей період коливалась від 4 руб. 30 коп. до 7 руб. 95 коп., або на день від 12,5 до 26,5 коп. [46, с. 175].

Необхідно визнати, що плата за лікування не відображалась серйозно на добробуті російських військових, адже військове відомство, оплачувало лікування навіть арештованих військовослужбовців та членів їх сімей [48, арк. 86]. Однак, це не покращувало загальну незадовільну ситуацію у справі охорони народного здоров'я тому, що загальна річна смертність населення в Російській імперії в цей період становила 3,12% або, іншими словами, на 1000 жителів щороку помирало 31,21 особи [46, с. 45].

Слід звернути увагу і на обсяги пенсійного забезпечення російських військових у випадку виходу їх в запас чи звільнення у відставку. За виявленими нами архівними документами на території Правобережжя з 26 травня 1859 р. діяло положення «Про затвердження нових табелів окладом жалування і пенсій Генералам, Штаб і Обер-офіцерам Військово-Сухопутного відомства, Артилерійським та Інженерним чиновникам». Цей документ визначав наступні обсяги річних пенсій для царських офіцерів, котрі виплачувались із державного казначейства: полковник і ротмістр – 336–430; штабс-капітан і штаб-ротмістр – 307–345; поручик – 282 – 315; підпоручик – 238–290; прапорщик, корнет – 224–245; надвірний радник – 430; колезький асесор – 345; титулярний радник – 315; колезький секретар – 290; губернський секретар – 245; колезький реєстратор – 215 [47, арк. 196–198].

Окрім основного пенсійного забезпечення, російські військові чиновники своїми грошовими внесками з жалування набували право на отримання додаткових окремих емеритальних пенсій обсяг яких залежав від посад та строків служби і участі в емеритальних касах. Загалом повний емеритальний оклад річної пенсії у різних офіцерських чинів був таким: генерали – 860–1430; полковник – 515–975; капітан і ротмістр – 430; штабс-капітан і штаб-ротмістр – 345; поручик – 315; підпоручик – 290; прапорщик і корнет – 245 [47, арк. 218–219].

Значна увага приділялася і влаштуванню відставних військових строкової служби. Так, у звіті Волинського губернатора за 1870 р. вказується, що: «...відставних нижчих чинів в губернії було 10865. З них поміщено до закладів громадської опіки – 24, залишилось у складі тих громад до яких належали – 6776, приписано до сторонніх громад – 795, переселилось на заново відведені земельні ділянки – 193, не приписано і не влаштовано 3083. З загального числа відставних скористалось: одночасною

допомогою від казни при влаштуванні – 785 і додатковою допомогою у випадку влаштування особливих маєтків та окремих господарств – 216 чоловік» [49, арк. 10].

Про німецьких відставних військових проявляли турботу як державні так і громадські установи. Необхідно відзначити, що справа громадської опіки та благодійності в Російській імперії в цілому і на теренах Правобережжя зокрема, була поставлена досить широко. У цій царині активно працювали різноманітні благодійні товариства, котрі нерідко спеціалізувалися на опіці над німецькими відставними військовими. Таким, приміром, було «Товариство турботи про нужденні сімейства воїнів, котрі втратили здоров'я на службі» [50, с. 246].

Не менш важливою сферою життєвого рівня російських військових на території України було забезпечення інформаційних, естетичних і духовних потреб та відпочинку і дозвілля. Так, офіцери і солдати могли постійно користуватися послугами бібліотеки таким чином підвищуючи свій інтелектуальний рівень. Солдати нерідко займалися хоровими співами, постановками свого аматорського театру [51, с. 233]. У літні місяці з дозволу командування влаштовували купання у річних водоймах [52] та ін.

Дозвілля та розваги київських юнкерів у 1890 р. описує А.І. Денікін: «До послуг небагатьох, загалом, безталанних гульвіс була тут таки під боком квартира училищного лампівника Івана, який влаштовував застілля *grix fixe* – по 3 руб. з персони, включаючи і „інші задоволення”.

По четвергам, коли часу було обмаль, любили заходити до готелю сусідньої Києво-Печерської лаври, в палати для „чистих богомольців”, де було повно народу з усіх кінців Русі, де стовпом стояв пар від чайників і змішувались у щільному гулі співочий і окаючий говори. Туди ж ходили ми на масляну – поїсти млинців на економічних засадах. Монастирські служки радо зустрічали юнкерів; якийсь їх старший, батько Євтихій, „у миру прапорщик запасу”, як він рекомендувався, вів із нами безкінечні бесіди на військові теми. А іноді, маючи добрий гумор, діставав з під підрысника „незаконний додаток” до млинців, підливаючи у чайні кружки.

– Не влетіло б ...

– Не сумнівайтесь ! Я тут – начальник, так би мовити, комендант.

Повертаючись із відпустки – до вечірньої переклички, а „відпущені до пізна” – після закінчення спектаклів. Запізнитися – Боже збережи! У міської Думи у відпускні дні чекали два візники – Антон та Філіп – з особливою симпатії до юнкерів доставляли їх „одним духом” на Печерськ – у кредит, іноді достроковий – до самого випуску. А у кого не було ні грошей, ні кредиту, той летів до „Собачого спуску” – стежки, яка починалась за жіночим інститутом, і безлюдними місцями виводила напругу до училища» [24, с. 234].

А.І. Денікін вказує, що: «Лише раз на рік – у день училищного свята – керівництво закривало очі на всі наші гріхи. За тиждень чи за два, звільнені від усіх нарядів і навчань, декілька юнкерів-любителів прикрашали похмуру їдальню під танцювальну залу: малювали плафони, клеїли лампіїони, в'язали гірлянди, влаштовували передпокій, „куточки” і т.д.

Вдень був парад і святковий обід – з тістечками і півпляшкою вина. Поміж юнкерськими столами розташовувався довгий стіл для керівництва та запрошених – однокласників, киян. Сам грізний командуючий, генерал Драгомиров був одного разу на святі, у рік освячення пожалуваного училищу прапора (1898). Розповідають, як за обідом М.І., не зважаючи на зникання училищного начальства, захопив з центрального столу пляшок – скільки міг – і поніс їх першому взводу 1-ї роти.

– Мені лікарі заборонили пити. Випийте за мене ...

А ввечері, повертаючись додому, біля самого палацу побачив відпущеного в місто, „пообідавшого” юнкера, котрий мирно спав на тумбі... М.І. доставив його на своєму екіпажі в училище і, здаючи черговому горністу, сказав:

– Ти мене знаєш ? Обережно доведи пана юнкера в роту. Та не говори черговому офіцеру ... Зрозумів ? Веди!

Увечері бал. У цей день, окрім „винного духу”, допускався і лакований пояс, і діагональні штани, і „ковані галуни”. Не можна ж було, насправді, вдарити обличчям в грязюку перед яким-небудь заїжджим юнкером Єлисаветградського кавалерійського училища, який своїми запаморочливими рейтузами привертав увагу дам і збуджував чорну заздрість у серцях піхотних кавалерів...

Танцювали до знемоги, веселились до ранку, гуляли без усіляких формальностей всю ніч, привозячи і відвозячи своїх білявих і чорнобрових знайомих. І юнкерські каземати могли б повідати багато про що... Декілька днів потім юнкери жили споминами про свято» [24, с. 238].

Подібним чином відбувалися свята і в Сумському кадетському корпусі: «Потім парад, на якому ми продефілювали перед Великим Князем і дружно йому відповідали, потім парадний сніданок, відпочинок до обіду; обід також був «особливим»: бульйон з пиріжком, смажена телятина, морозиво і торбинка цукерок – наша велика радість. О 7 год. вечора розпочався літературний вечір і струнний оркестр виконав декілька мелодій, потім бал; грав духовий оркестр драг. Нижньогородського полку. Чай ми ходили пити з запрошеними. Столи були обставлені бутербродами всіх сортів, солодощами з прохолодними напоями» [25, с. 89].

Про регламентацію дозвілля офіцерів засвідчує військова преса тих років. Так, «Разведчик» у 1892 р. на запитання читача за №660, чи мають право офіцери приймати участь у аматорських виставах і концертах (у яких саме випадках і за яких умов)? Відповідав так: «У існуючих законоположеннях немає з цього приводу вказівок. У Гвардійському корпусі питання вирішене так. Різні види участі офіцерів у любительських виставах та концертах зосереджено в чотири категорії.

1) Вистави і концерти у приватних будинках, у тісному колі родичів і знайомих, без будь-якої плати за вхід; взагалі збори мають характер приватної вечірки.

2) Різного роду вистави у приватних будинках, з благодійною чи іншою метою, з правом входу за квитком, без публічного продажу квитків у касі.

3) Музичні вечори і вистави в організованих гуртках і товариствах, котрі мають замкнутий і приватний характер, з правом входу на зібрання по квитку, котрий отримується не інакше, як від членів цього товариства.

4) Вистави, концерти, літературні вечори, котрі здійснюються різними товариствами і приватними особами з благодійними цілями, у театрах, у залах, котрі мають абсолютно публічний характер, при чому вхід на ці вечори допускається за квитком, який продається в касі.

Участь у виставах по 1-му допускається без запитування на те особливого дозволу. Для участі в концертах і виставах, вказаних у 2-му і в 3-му пунктах, офіцеру необхідно отримати дозвіл свого полкового командира і, нарешті, участь офіцерів у виставах загалом публічних (4-й пункт) взагалі не допускається.

У такому ж дусі дозволяється у Гвардії і участь офіцерів у костюмованих балах. Якщо для участі у таких балах офіцерам необхідно проїжджати по місту в костюмах, то на це запитується кожного разу дозвіл начальства» [53, с. 12].

Однак, необхідно визнати, що офіцери російської армії, зазвичай, влаштовували свій відпочинок, розваги і дозвілля не зважаючи на будь-які циркуляри та вказівки начальства. Так, відомий дослідник В.В. Похльобкін про це повідомляв так: «Це був час, коли гусари, котрі стояли в містечках на західному нашому кордоні, ще їздили один до одного в гості по грязюці верхи на обивателях з євреїв, стріляли в них клюквою,

упійманому ними статському мастили обличчя гірчицею або заставляли випити суміш вина з пивом, оцтом і елеєм. Бенкетували ці пани з розмахом, а тому не завжди були придатні до відвідування балів і вечорів» [54, с. 165].

Подібним чином описує дозвілля і розваги офіцерів лейб-гвардії гусарського полку відомий радянський історик П.А. Зайончковский: «Пили нерідко цілими днями, допиваючись надвечір до галюцинацій. Декотрі з них ставали здавалось би звичними, так що прислуга офіцерського зібрання (клубу) починала пристосовуватися до дивної поведінки панів. Так, нерідко великому князю, командиру полку і поділяючим з ним компанію гусарам починало здаватися, що вони не люди вже, а вовки. Всі роздягались наголо і вибігали на вулицю. [...] Там сідали вони на задні ноги (передні замінювались руками) піднімали до неба свої п'яні голови і починали голосно вити. Старий буфетник вже знав, що необхідно робити. Він виносив на призьбу велике корито, наповнював його горілкою або шампанським, і вся зграя спрямовувалась навкарачки до тазу, хлебтала язиками вино, вищала і кусалася» [4, с. 47].

Узагальнюючи дані по соціально-економічних умовах життя російських військових в Україні у якості висновку необхідно виділити наступне;

1. Добробут, як солдатів строкової служби так і офіцерського складу армії Романових цілком і повністю залежав від фінансування державою військової сфери. Ми робимо припущення, що він був дещо вищим порівняно з іншими верствами населення тому, що централізоване фінансування не залежало від примх природної стихії або коливань попиту і пропозиції на ринку.

2. Позитивно вплинула на покращання життєвого рівня військовослужбовців мала військова реформа Д.О. Мілютіна. Завдяки здійсненим заходам було змінено систему мобілізації до збройних сил імперії Романових, що виразилося у запровадженні загальностанової призовної системи та істотному скороченні строків служби нижчих чинів. Крім того, покращилося матеріальне забезпечення офіцерського складу у вигляді запровадження різного роду доплат (за посаду та ін.) для стройових офіцерів.

3. На поліпшення життєзабезпечення російських військ в Україні вплинула поступова відмова військового відомства від постійної повинності та запровадження масового будівництва казарм та інших споруд військового призначення. Сприяло зростанню добробуту, як всіх верств населення так і військових зокрема, масове застосування таких механічних видів транспорту як залізничний, трамвайний та велосипедний.

4. Істотну роль у вдосконаленні добробуту солдатів строкової служби та офіцерів відігравала наявність вільних робіт на яких вони заробляли гроші, котрі використовували частково на власне споживання та частково на ведення артільного господарства. Крім того, позитивно впливали на сферу споживання офіцерів їх економічні товариства котрі надавали їх учасникам можливість отримувати товари та послуги за помірними цінами та кращої якості.

5. На покращення соціально-економічних умов життя російських військових позитивно впливало державне пенсійне забезпечення відставних військових. Крім того, поліпшенню їх життя сприяло більш кваліфіковане медичне обслуговування як самих воєнних так і членів їх сімей, котре здійснювалось як військовими лікарями безкоштовно так і в лікарнях приказу громадської опіки за рахунок казни.

Список використаної літератури

1. Титов А.А. Реформы Александра II и их судьба. (В общедоступном изложении). С 26 портретами. Историческая Комиссия Отд.О.Р.Т.З. / А. А. Титов. – М. : Тип. Т-ва И.Д. Сытина, Пятницкая ул., свой дом, 1910. – 199 с.

2. Бланк Г. Об отношении воинской реформы к экономическому быту России / Г. Бланк. – М. : Тип. Мамонтова и К°. Большая Дмитровка, №7, 1871. – 24 с.

3. Завадский Н. П. Владимирский Киевский кадетский корпус 1851–1901. Краткая историческая записка / Н. П. Завадский. – К. : Тип. Р.К. Лубковского, Б.Владимирская, 49, 1901. – 22 с.
4. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий / П.А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1973. – 349 с.
5. Зайончковский П.А. Высшее военное управление. Император и царствующий дом / П.А. Зайончковский (1904–1983 гг.) : ст., публикации и воспоминания о нем. – М., 1998. – С. 70–98.
6. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия / П.А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1970. – 442 с.
7. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 годов в России / П.А. Зайончковский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1952. – 371 с.
8. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX в. / Л.Г. Бескровный. – М. : Наука, 1972. – 615 с.
9. Цубенко В.Л. Військові поселення кавалерії на території України. 1817–1867 рр. (формування, соціально-економічний розвиток, побут) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В.Л. Цубенко ; Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2010. – 30 с.
10. Шармар О. Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект / О. Шармар // Воєнна історія. – 2003. – № 2.
11. Миронов Б.Н. Благополучие населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века / Б.Н. Миронов. – М. : Новый хронограф, 2010. – 911 с.
12. Анишкин В.Г. Быт и нравы царской России / В.Г. Анишкин, Л.В. Шманева. – Ростов н/Д.: Феникс, 2010. – 464 с.
13. Карпушенко С.В. Быт русской армии XVIII – начала XX века / С.В. Карпушенко. – М. : Воениздат, 1999. – 366 с., ил.
14. Веретенко В.А. Семья в обход закона: брачная практика российских офицеров во второй половине XIX – начале XX века / В.А. Веретенко // ВИЖ. – 2006. – № 3. – С. 55–59.
15. Аранович А.В. Интенданство русской армии во второй половине XIX – начале XX века / А. В. Аранович // ВИЖ. – 2006. – № 10. – С. 15–17.
16. Арсланов Р.Ф. Проведение мобилизации и мобилизационная работа в русской армии. Вторая половина XIX века / Р. Ф. Арсланов, В.Н. Шептура // ВИЖ. – 2007. – № 1. – С. 3–10.
17. Щербинин П.П. Жизнь русской солдатки в XVIII–XIX веках / П.П. Щербинин // Вопросы истории. – 2005. – № 1. – С. 79–92.
18. Яременко В.А. Социальная защищенность военных чинов: от Ивана III до Николая II / В.А. Яременко // ВИЖ. – 2005. – № 6. – С. 53–59.
19. Сухарев Ю.В. Праздники русской армии / Ю.В. Сухарев // Военно-исторический журнал. – 1993. – № 1. – С. 80.
20. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. 12 декабря 1825 – 28 февраля 1881 гг. : в 55 т. – СПб. : Тип. II Отд. Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830–1885 гг.
21. Столетие Военного министерства. 1802–1902 / гл. ред., ген. от кавалерии Д.А. Скалон. – СПб. : Тип. т-ва М.О. Вольф, 1902–1914. Главный штаб. Ч. III. Кн. I. Отд. II. Исторический очерк комплектования войск с 1855 по 1902 г. – СПб., 1914. – 324 с.
22. Русская военная сила. Очерк развития выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней. Составлено группой офицеров Генерального Штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Издание И.Н.Кушнерева. Вып. X. Период

царствования императоров Николая I-го и Александра II –го – до всеобщей воинской повинности. – М. : Типо-литография Высочайше утвержденного т-ва И.Н. Кушнерев и К°, Пименовская ул. Собственны дом, 1889. – 233 с.+указ. 2 с.+3 карты.

23. Разведчик. – 1892. – № 82. – 116; 1893. – № 117. – 168; 1894. – № 169. – 220; 1895. – № 221. – 272; 1896. – № 273. – 324; 1897. – № 325 – 338.

24. Деникин А.И. Старая армия. Офицеры / А. И. Деникин; предисл. А.С.Кручинина. – М. : Айрис-пресс, 2006. – 512 с.: ил.+вкл. 8 с.

25. Кремер С. Сумской кадетский корпус. 1900–1950 / С. Кремер. – С.-Франциско, 1955. – 125 с.

26. Аркас М. Історія України-Руси / М. Аркас. – К. : Вища шк., 1993. – 414 с.

27. Сборник правительственных распоряжений по введению общей воинской повинности [Электронный ресурс]. – СПб., 1874. – Т. 1. – С.9–63. – Режим доступа: <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/18740101.php>.

28. Дело о назначении столовых и квартирных денег воинским чинам состоящим при Генерал-Губернаторе. 16 марта 1873 г. – 21 июня 1873 г. // ЦДІАУК, ф.442, оп.52, спр.74., 1л. вн. оп. + 19 =20 л.

29. Леновский П. Очерки из быта войск в военное время / П. Леновский // Военный сборник. – 1859. – № 4. – С. 465.

30. Дело о пожертвовании жителями г.Бердичева 140 пудов говядины ежемесячно для солдат Полтавского пехотного полка, квартирующего в городе. 22 октября 1859 г. – 7 июля 1860 г. // ЦДІАУК, ф.442, оп.36, спр.1491, 22 л.

31. Разведчик. – 1893. – № 121. – С.107.

32. ЦДІАУК, ф.442, оп.47, спр.272. Дело о распространении на г.Киев приказа Санкт-Петербургского полицмейстера о запрещении нижним чинам Военного ведомства посещать «Питейные дома, кухмистерские и т.п. заведения». 22 июня 1868 г – 27 августа 1869 г. Арк. 1 – 7.

33. Разведчик. – 1893. – №17.

34. Разведчик. – 1897. – №325.

35. Разведчик. – 1892. – №84.

36. Разведчик. – 1897. – №326.

37. Разведчик. – 1894. – №195.

38. Разведчик. – 1894. – №192.

39. Разведчик. – 1894. – №204 – 205.

40. Богатчук С.С. Роль залізничного транспорту у формуванні національного ринку України / С.С. Богатчук // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – Вип. 9. – С. 50.

41. Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия в Каменец-Подольске Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года) / сост. Л.А. Езерницкий. – КПд. : Тип. Св. Троицкого Братства, 1915. – С. 43–44.

42. ЦДІАУК, ф.493, оп.35, спр.151, арк.9–13.

43. Мокрицький Г. Житомирське ТТУ: 100 років трамвайному руху / Г. Мокрицький. – Житомир : Волинь, 1999. – 144 с.

44. История Украинской ССР : в 10 т. / Ю.Ю. Кондуфор и др. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 4. – 332 с.

45. Дело о распространении сифилиса среди солдат в гг.Киеве и Каменец-Подольске. 24 декабря 1861 г. – 5 июля 1863 г. // ЦДІАУК, ф. 442, оп. 39, спр.65, арк.1–24.

46. Левит М.М. Становление общественной медицины в России / М.М. Левит. – М. : Медицина, 1974. – 232 с.

47. ЦДІАУК, ф.442, оп.770, спр.131. Указы Сената за 1859 г. – 342 л.

48. Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. Распорядительная часть. Циркуляры МВД // ЦДІАУК, ф. 442, оп.770, спр.142. – 274 арк.

49. Дело по предоставлению Волынского губернатора с нашим всеподданейшим отчетом о губернии за 1870 г. Начато 8 марта 1872 года. По первому отделению // ЦДІАУК, ф. 442, оп. 51, спр. 377.

50. Разведчик. – 1895. – № 604.

51. Разведчик. – 1896. – № 282.

52. Переписка начальника штаба Киевской крепости о сообщении сведений о месте на р. Днепре с неглубоким песчаным дном без ям и водоворотов в районе Николаевского цепного моста, удобном для купания солдат // ЦДІАУК, ф.692, оп.19 (1897), спр.1. 13 мая 1897 г. – 18 июня 1897 г.

53. Разведчик. – 1892. – № 14.

54. Похлебкин В.В. История водки / В.В. Похлебкин. – М. : Интер-Версо, 1991. – 288 с.

Стаття надійшла до редакції 03. 05.2013.

V. Molchanov

SOCIAL AND ECONOMIC LIVING CONDITIONS OF RUSSIAN MILITARY IN UKRAINIAN GUBERNIAS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

In article century is investigated social and economic living conditions of Russian military men in Ukraine in second half XIX Is analyzed: transition to system of the general appeal on military service, employment of military men, cash security of officers and the bottom ranks, a food contentment and maintenance with uniforms, residing conditions, etc.

Key words: Russian military, Ukrainian gubernias, living conditions, second half of the 19th century.

УДК 94:329.15(477.82)“1988/1991”

В. И. Чура

ФИНАНСОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ОБЛАСТНЫХ КОМИТЕТОВ КПСС ГАЛИЧИНЫ В КОНЦЕ 80-Х – В НАЧАЛЕ 90-Х ГГ. XX ВЕКА

Научная статья исследует причины и последствия нисходящей динамики финансово-экономического состояния областных комитетов КПСС Галичины на стыке 80-х–90-х гг. XX в. как результат антикоммунистического национально-освободительного движения жителей региона за восстановление государственной независимости Украины.

Ключевые слова: КПСС, партийный аппарат, финансовое состояние, национально-демократическое движение, сокращение ассигнований.

В конце 1980-х г. Коммунистическая партия Советского Союза насчитывала 19.468.786 членов [1]. Одним из основных источников пополнения партийной казны были ежемесячные взносы ее членов. Размер оплаты устанавливал партийный устав: при доходах до 70 руб. – 10 коп., от 71 руб. до 100 руб. – 20 коп., соответственно 101 руб. –150 руб. – 30 коп., 190 руб. –250 руб. – 1% от среднемесячного заработка, более 250 руб. – 2%, свыше 300 руб. – 3% [2, арк. 15]. Кроме того, фонды партии формировали издательская деятельность и добровольные пожертвования коммунистов Советского Союза и других стран. Таким образом, бюджет КПСС в конце 1980-х годов составлял около пяти млрд. руб., обеспечивая устойчивое финансовое положение партии [3]. Коммунистическая партия Украины – второй (после РСФСР) по величине и

влиянию республики СССР, в 1988 г. насчитывала 3.178.046 членов и была самой крупной партийной организацией в стране. Дело в том, что Коммунистическая партия РСФСР была создана лишь в июне 1990 г. на Российской партийной конференции. До этого момента партийные организации, расположенные на территории самой большой республики Советского Союза, находились в непосредственном подчинении КПСС. Что же касается финансовых активов украинских коммунистов, то в начале 1990-х годов они насчитывали около 497 млн. рублей [4, арк. 14]. Однако, рост национального движения и постепенная (по целому ряду причин – экономический кризис, политические ошибки) утрата политического авторитета Коммунистической партии сопровождается с конца 1980-х годов неукоснительным сокращением численности партийных рядов Коммунистической партии Украины (КПУ). Подобные тенденции не могли не сказаться на финансовом положении КПУ. Особенно остро финансовый кризис партийных структур проявился во Львовской, Ивано-Франковской и Тернопольской областях Украины, которые составляют давний украинский край – Галичину.

Данная проблема не нашла должного отражения в украинской и зарубежной историографии. Между тем, исследование финансового положения партийного аппарата в конце 1980-х – начале 90-х гг. XX в. позволит глубже понять причины политического фиаско коммунистов в Галичине. Таким образом, изучение, проведенное на базе архивных документов, финансового положения партийных структур Западной Украине в конце 1980 – начале 1990 гг. представляет несомненный исследовательский интерес.

Стабильно высокое финансовое положение КПСС позволяло ее руководителям получать большие зарплаты. Так, первый секретарь областного комитета зарабатывал 600 руб. в месяц, второй секретарь – 500 руб., секретари – 480 руб., заведующий отделом – 380 руб., заведующий сектором – 270 руб., инструктор – 250 рублей [5, арк. 1–2]. Секретарь парткома КГБ получал 425 руб., Управления внутренних дел – 420 рублей [6, арк. 21]. Первый секретарь городского комитета партии зарабатывал 390 руб., второй секретарь горкома – 340 руб., секретари – 310 руб., заведующие отделами – 280 руб., инструкторы – 220 рублей [7, арк. 17]. Партийные работники районных комитетов города имели такие зарплаты: первый секретарь – 330 руб., второй – 280 руб., секретари – 260 руб., заведующие – 230 руб., начальники секторов – 220 руб., инструкторы – 200 рублей [8, арк. 43]. Руководитель райкома получал 340 руб., второй секретарь райкома – 290 руб., секретарь – 270 руб., начальник отдела – 230 руб., сектора – 220 руб., инструкторы – 200 рублей [9, арк. 42]. Для сравнения: средняя месячная заработная плата рабочих и служащих составляла 193,1 руб., колхозников – 148,3 рублей [10, арк. 79]. Минимальный размер пенсии насчитывал 71 руб., обычной стипендии – 40 рублей [11, арк. 79], что было в два-три раза меньше, чем у работников партийных структур западноукраинских областей. Соответственно, покупательная способность последних, на фоне нарастающего экономического кризиса, выгодно отличалась от общего финансового состояния галичан.

Кроме того, для партработников предусматривались разного рода надбавки. В частности, им полагалась ежегодная доплата на оздоровления в размере 100% заработной платы [12, арк. 12]. Премияльный фонд региональных парторганизаций составлял около 478.030 руб., из которых 38.155 руб. использовались ответственными сотрудниками обкомов, 36.393 руб. – горкомов, 31.326 руб. – городских райкомов, 95.998 руб. – сельских [13, арк. 15]. 468 тыс. руб. ежегодно затрачивалось для поддержания персонального служебного автотранспорта первых руководителей компартструктур [14, арк. 22]. Проведение региональных партийных форумов обходилось КПСС в среднем в 191.1 тыс. руб., стоимость проведения одной партконференции составляла 36 тыс. рублей [15, арк. 107]. В общей сложности,

содержание региональной партийной структуры, например во Львовской области, обходилось в пять млн. руб. за год [16, арк. 67].

Как следствие, высокое материальное положение коммунистической элиты создало замкнутую систему партийных кадров, которая состояла партийных руководителей и номенклатурных должностей государственных и хозяйственных структур. Партноменклатура превратилась в своего рода «касту менеджеров от КПСС», которые занимали наивысший социальный статус в советском обществе. Она включала сотрудников центральных, областных, городских и районных комитетов, секретарей партийных организаций, директорский корпус промышленных и сельскохозяйственных предприятий, учебных, научных и культурных учреждений, профсоюзов, силовых структур и т.д. На протяжении 70 лет в СССР сформировался самодостаточный, практически, неконтролируемый клан, который подлежал законной юрисдикции только номинально. В результате хрущевских реформ КПСС постепенно вышла из-под власти права. Однако окончательное превращение партии в надсистемную структуру, стоящую над обществом и государством, произошло при Л. Брежнев [17]. Номенклатурная система не знала плюрализма мнений, альтернативных выборов или демократических дебатов [18, арк. 178–179]. Номенклатурный работник мог быть спокойным за свое будущее – партийная система в 1970-1980-е годы крайне редко строго наказывала собственные кадры. Нерадивого руководителя за непрофессионализм и даже грубые нарушения, как правило, переводили на другие партийные или советские должности, нередко даже выше рангом.

Социальная поляризация рядовых членов КПСС, беспартийных граждан и коммунистических руководителей основывалась не только на разнице в зарплате и на «неприкосновенности» партийных чинов. Получая значительные оклады, партноменклатура широко пользовалась услугами не только государственной торговли, но также колхозных и кооперативных рынков. Торговые структуры зачастую предоставляли свою продукцию партийным работникам в обмен на лояльность по себестоимости, а иногда и вообще бесплатно. Кроме того, по всей стране действовала сеть спецмагазинов, а также имела место практика разовых пайков, которые удовлетворяли потребности номенклатуры в дефицитных товарах как пищевой, так и промышленной групп. В условиях перманентного дефицита потребительских товаров, партаппарат имел возможность покупать импортные изделия по заниженным, «коммунистическим» ценам, в то время как остальное население либо вообще не имело доступа к такого рода товарам, либо вынуждено было приобретать их по более высокой цене. К этому следует добавить наличие в распоряжении номенклатуры закрытых медицинских учреждений, санаториев, пансионатов и баз отдыха, не говоря уже о возможности посещать другие страны. Для высокопоставленных партийных чиновников возводилось жилье улучшенной планировки. За городом к их услугам были удобные государственные и частные дачи. Дети партноменклатуры воспитывались в ведомственных детских садах, учились в специализированных школах, поступали в престижные вузы, нередко в обход общего конкурса.

Наличие разветвленной системы привилегий усугубляло социальную поляризацию, вело к росту недовольства среди обычных граждан искажением фундаментальных принципов коммунистической идеологии и советской власти, что непосредственным образом отразилось на авторитете партии. «Среди партийного руководства было немного убежденных коммунистов, – вспоминал в интервью руководитель Совета трудового коллектива Львовского производственного объединения «Конвейер» А. Соколов, – в партию вступали, руководствуясь зачастую меркантильными интересами. Только партбилет открывал путь к более высокому социальному статусу и поэтому обеспечивал соответствующий материальный уровень. Таким образом, члены КПСС среднего и младшего возраста рассматривали партийную

принадлежность как инструмент для будущей карьеры» [19]. Перечисленные выше социальные блага были доступны только для партийно-хозяйственной элиты. Рядовые члены первичных парторганизаций и беспартийные не имели отношения к льготной системе материального обеспечения. Общесоциальное и внутрипартийное неравенство на фоне лозунгов периода Перестройки привело к рождению деформационных явлений в коммунистической среде, системное нарастание которых во второй половине 1980-х гг. начало угрожать государственному статусу правящей партии. Одним из первых проявлений упомянутых деструкций было постепенное сокращение численности партийных рядов, прямым следствием которого стало сокращение финансовых ресурсов региональных комитетов КПСС.

Детальный анализ архивных партийных документов показывает, что последним годом относительно благополучного экономического состояния обкомов Галичины был 1988 год. Например, денежный баланс Львовского обкома был зафиксирован на уровне 11.948.000 руб. прибыли и 8.021.500 руб. расходов [20, арк. 4]. Таким образом, в ЦК КПСС было перечислено 2.791.800 руб., или 25% денежного оборота парторганизации региона [21, арк. 11]. Доходная часть бюджета Ивано-Франковской области составляла 4.993.800 руб.: 3.469.600 руб. членских взносов, 593.9 тыс. руб. – доходов от издательской деятельности, 101.3 тыс. руб. – другой прибыли. Расходная часть насчитывала 4.398.600 руб., из которых дороже всего обходилось содержание партийных органов – 2.624.600 руб., расходы на партийную пропаганду – 189 тыс. руб., хозяйственные расходы – 719.4 тыс. рублей. Таким образом, в партийную копилку поступило только за 1988 г. 595.2 тыс. руб. чистой прибыли, которые и были переведены в союзный партийный бюджет [22, арк. 6-7]. Финансовое состояние Тернопольского обкома насчитывало 4.770.800 руб. поступлений: 2.772.100 руб. – взносов, 641.5 тыс. руб. – издательская деятельность, 97.5 тыс. руб. – прочих доходов. Расходы составляли 4.507.600 рублей: 2.668.200 руб. стоило содержание парторганов, 698.5 тыс. руб. – хозяйственные издержки, 182.3 тыс. руб. – затраты на партийную пропаганду, 841.7 тыс. руб. – строительство партийных зданий. Таким образом, прибыль областной парторганизации, переведенная в ЦК КПСС, составила 263.2 тыс. рублей [23, арк. 4].

В 1989 г., впервые за полстолетия, национальное движение Западной Украины, усиленное альтернативными выборами в Верховный совет СССР, стало важной причиной сокращения численности галицких обкомов КПСС, что закономерно вызвало снижение их финансового потенциала. Кроме того, дискредитации партии и как следствие этого процесса оттоку партийных кадров способствовала и политика гласности. В результате повсеместно сокращаются финансовые потоки, поступающие в партийные органы. Так, в 1989 г. прибыль Львовского обкома составила 11.591.000 руб.: партвзносы – 8.950.000 руб., доходы от партийных изданий – 2.616.000 рублей. Расходы обкома в размере 8.338. 000 руб. распределялись следующим образом: содержание парторганов – 6.722.000 руб., строительство – 1.052.000 руб., финансирование первичных ячеек – 268.5 тыс. руб., ремонт – 112 тыс. рублей. Правда, отчисления в бюджет КПСС в тот год составили 3.252. 000 руб., что было больше, чем в 1988 г., на 461,2 тыс. рублей [24, арк. 4].

Финансовое положение ивано-франковских коммунистов на фоне Львовской области выглядело гораздо хуже. В 1989 г. на партийные счета поступило 5.462.200 руб., из них: 3.879.400 руб. членских взносов, 505.6 тыс. руб. издательских прибылей, и всего 27 тыс. руб. других поступлений. Расходы распределились так: 2.844.500 руб. стоило содержание парторганов, 212 тыс. руб. было направлено на партийную пропаганду, 745 тыс. руб. потрачено на хозяйственные нужды, 979.5 тыс. руб. – на строительство помещений. Разница между прибылью и расходами составляла 384.2 тыс. руб., которые попали на счета ЦК КПСС [25, арк. 5]. Однако, несмотря на

положительное сальдо, управделами обкома Г. Кирюк 3 октября 1989 г. констатировал урезание медицинских пособий, доплат за выслугу лет, надбавок освобожденным секретарям парткомов, уменьшение премиального фонда и командировочных выплат [26, арк. 39-45]. Лейтмотивом этого документа была жесткая экономия средств, которая в прошлом не наблюдалась. Обращал на себя внимание акцент автора на неоправданности концентрирования 50% партийных взносов в руках первичных организаций, как того требовали рядовые коммунисты [27, арк. 47].

Катастрофическим на фоне других областей выглядело экономическое состояние Тернопольского обкома. В 1989 г. имела место следующая динамика. Прибыль – 2.520.700 руб. – включала: 1.503.500 руб. – партийных взносов, 245.3 тыс. руб. – доходов партийных издательств, 25.2 тыс. руб. – других поступлений и 746.7 тыс. руб. дофинансирований из бюджета ЦК КПСС. Расходы насчитывали 2.159.700 руб.: 1.229.800 руб. – содержание парторганов, 117.2 тыс. руб. – партийная пропаганда, 338.7 тыс. руб. – хозяйственные затраты, 375.4 тыс. руб. – расходы на нужды первичных парторганизаций. Таким образом, тернопольский обком не смог перевести в союзную партийную копилку ни одного рубля, а наоборот должен был воспользоваться финансовой помощью ЦК КПСС [28, арк. 4]. Сокращение финансовых ресурсов обкома выразилось в жестком требовании управделами обкома В. Трущенко немедленно ликвидировать членские задолженности, уменьшить расходы энергоресурсов, сократить надбавки освобожденным сотрудникам, пересмотреть суммы, направляемые на строительство партийных зданий [29, арк. 16–19].

На протяжении 1990 г. численность коммунистов Львовской области сократилась на 36.109 человек или на 27,3%. Горкомы и райкомы потеряли около 30 – 35% коммунистов [30, арк. 12–20]. Соответственно уменьшилась и партийная касса, которая насчитывала 10.515.000 руб. [31, арк. 6], что в последний раз позволило перевести в бюджет КПСС 1.404.000 рублей [32, арк. 8]. В тот год запланированная сумма партвзносов предусматривала 9.810.000 руб. сборов. Однако, фактически, их поступило лишь 6.626.000 руб. – тоже не малая сумма, но она составляла лишь 67,5% от плана [33, арк. 82]. Сократились и поступления от продажи партийной периодической печати – партийная касса не получила 114.3 тыс. рублей [34, арк. 83]. Финансовый кризис вынуждал обкомовское начальство продавать партийное имущество. Прибыль от реализации мебели и другого инвентаря составила 132.8 тыс. руб., автотранспорта – 32.7 тыс. рублей [35, арк. 87]. Аналогично сокращались и расходы. Их запланированное количество было исполнено на 77.9%. План содержания парторганов был реализован на 83%. На 24.7 тыс. руб. снизились выплаты на оздоровление, на 633.8 тыс. руб. сократились хозяйственные затраты. В 1990 г. первичные организации недополучили 104.3 тыс. рублей. Однако тяжелое финансовое положение не помешало союзному партаппарату в 1990 г. увеличить служебные оклады партийным работникам на 25% – 30%, что вызывало резко негативное восприятие у рядовых коммунистов. Ежемесячная зарплата первого секретаря выросла до 750 руб., второго – 650 руб., секретаря – 600 руб., завотделом – 450 руб. [36, арк. 84] Динамика осуществления в 1990 г. партийного бюджета Ивано-Франковского обкома также свидетельствовала о нарастающем кризисе. В сентябре секретарь обкома А. Панченко предупреждал: дефицит может составить 2.5 млн рублей [37, арк. 24]. Так и случилось. На партийных счетах числилось 5.473.100 руб. прибыли: 2.796.800 руб. – взносов, 228.5 тыс. руб. – издательских доходов, 186.8 тыс. руб. – других поступлений. Тогда как затраты составляли 6.973.300 руб.: 3.349.000 руб. стоило содержание парторганов, 176.8 тыс. руб. было затрачено на партийную пропаганду, 706.3 тыс. руб. стоили хозяйственные выплаты, 641.3 тыс. руб. – было истрачено на строительство, 106.9 тыс. руб. – на ремонт. Поэтому, из страхового фонда ЦК КПУ поступило 2.151.800 руб., которые закрыли эту финансовую дыру [38, арк. 29]. Как следствие, ассигнования на

строительство сократились на 65%, приобретение инвентаря – на 57%, автобаза сократилась на 23 единицы и переводилась на самофинансирование [39, арк. 44–47]. Не прибавил оптимизма секретарь обкома В. Полонин, который в конце года советовал не надеяться на союзную, а особенно на республиканскую помощь, поскольку нехватка прибылей ЦК КПУ составляла 63 млн рублей [40, арк. 47].

Понимая, что в сложившихся условиях речь идет о выживании партийного аппарата, республиканское руководство призвало коммунистов к расширению коммерческой деятельности. Опираясь на Закон СССР «Об общественных объединениях», 23 января 1990 г. ЦК КПУ при Торгово-промышленной палате организовал Центр подготовки кадров малых предприятий [41]. 10 октября 1990 г. Ивано-Франковский обком принял постановление «Об организации коммерческой деятельности в партийных органах области». Оно не только разрешало, но и обязывало партаппарат заниматься предпринимательской деятельностью с использованием материальной базы и финансовых ресурсов партийных структур [42, арк. 13]. Речь шла о создании обществ с ограниченной ответственностью, совместных и малых предприятий с целью скорейшего наполнения партийной кассы. Их соучредителями стали партийные руководители в статусе как физических, так и юридических лиц. Так зарождалась партийная олигархия – будущие бизнесмены от КПУ имели доступ к финансовым потокам партии. В подобных структурах был сформирован капитал ни одного сегодняшнего олигарха с депутатским мандатом в кармане. Быстро забыв о коммунистической антикапиталистической доктрине, партийные руководители активно включились в процесс первичного накопления капитала, широко используя партийные средства.

Не отличалась финансовой стабильностью и партийная организация Тернопольской области. В 1990 г. она насчитывала 45.437 членов, что было на 10,6% меньше по сравнению с 1989 годом [43, арк. 15]. Годовая прибыль областной парторганизации составляла 4.836.100 руб.: 2.393.000 руб. – партийные взносы, 260.8 тыс. руб. поступило от издательств, 160.7 тыс. руб. – из других источников. Расходы явно превышали доходную часть. Их сумма составляла 6.833.400 руб.: 3.287.600 руб. стоило содержание партийных органов, 156.2 тыс. руб. было потрачено на пропагандистскую деятельность, 760.8 тыс. руб. составили хозяйственные затраты, 577.1 тыс. руб. забрало строительство, 60.2 тыс. руб. – ремонт. В результате, доходная часть бюджета была выполнена на 80%: по членским взносам – на 73%, по отчислениям от издательств – на 64%. В тот год у ЦК КПУ Тернопольскому обкому пришлось просить финансовой помощи на 1.966.500 рублей [44, арк. 31]. Согласно подсчетам второго секретаря обкома Н. Миколюка, уже в августе 1990 г. дефицит партийного бюджета насчитывал 2.4 млн. рублей. Как тактический выход из критической ситуации он предлагал сократить финансирование первичных парторганизаций и в очередной раз просить поддержки ЦК КПУ [45, арк. 137].

Невиданный финансовый кризис партийные организации Галичины пережили в 1991 году. На партийные счета Львовской области поступило лишь 2.260.000 руб. прибыли, из которых партвзносы составляли всего 1.8 млн рублей. Издательская деятельность принесла 400 тыс. руб., 60 тыс. руб. составила прибыль коммерческих предприятий [46, арк. 11]. Расходы же превышали 10.020.000 руб., что в 4.5 раза превосходило доходы. 7.540.500 руб. было истрачено на содержание парторганов, 660.1 тыс. руб. – на нужды первичных организаций, 1.670.000 руб. – издержки строительства, 150 тыс. – ремонт. Такой финансовой пропасти обком не знал со времен его основания в 1939 году. Помочь мог только ЦК КПСС. И Львовский обком эту помощь получил – в размере 8.760.300 рублей [47, арк. 77]. В 1991 г. количество членов КПСС Ивано-Франковской области насчитывало 46.615 коммунистов, что на 10.718 человек, или на 18.7% меньше, чем в 1990 году [48, арк. 65]. В результате было

получено 1.326.000 руб. партвзносов и 65 тыс. руб. от коммерческой деятельности. Если учесть, что годовые финансовые нужды областной организации составляли 4.173.000 руб., то ее финансовое положение можно квалифицировать как безнадежное [49, арк. 47-48]. Не в лучшем положении находились и тернопольские коммунисты. Их количество в 1991 г. составляло 41.924 партийца – из партии вышли 5.271 коммунист, или 11% от их общего количества [50, арк. 2]. В этой связи не могло не ухудшиться и финансовое положение коммунистической организации. За первое полугодие 1991 г. в партийную кассу поступило лишь 1.953.300 руб. прибыли, а истрачено было – 6.184.400 рублей. Расходы превышали доходы на 70%. В таких условиях страховой фонд ЦК КПСС выделил тернопольскому обкому 4.229.100 руб., предупредив, что «это сделано в последний раз» [51, арк. 91]. В целях получения хоть какой-то прибыли обком принял решение сдавать в аренду автотранспорт, общежития, помещения и гостиницы. Однако все вместе это принесло всего 53 тыс. руб., которых не хватало даже на самое необходимое. Не в последнюю очередь вследствие финансового кризиса, коммунистическое руководство постепенно приходит к убеждению, что возобновлять утраченные позиции нужно не экономическими, а политическими методами. Хорошо это понимая, обкомовцы взяли курс в августе 1991 г. на поддержание заговора ГКЧП, который и поставил КПСС вне закона.

В заключение необходимо отметить, что до 1988 г. коммунистические организации Галичины представляли собой мощные финансовые структуры, средства которых на 70% формировались из партийных взносов их членов. Это позволяло ежегодно переводить в ЦК КПСС значительные денежные суммы, которые составляли от 20% до 30% от областного партийного бюджета. Однако в 1989 г. по мере нарастания антикоммунистических настроений и в связи с ростом национального движения началось сокращение численности партийных рядов, что негативно отразилось на финансовом состоянии парторганизаций Западной Украины. Победа демократических сил на выборах в местные советы 1990 г. послужила причиной разгосударствления КПСС, что поставило партию на грань финансового выживания. В 1991 г. партийный аппарат Галичины находился в состоянии финансового банкротства и существовал лишь за счет денежных вливаний из республиканского и, особенно, союзного ЦК КПСС. Продолжение субсидирования стало невозможным в связи с путчем ГКЧП, который обусловил распад СССР и прекратил существование его правящей партии.

Список використаної літератури

1. Правда. – 1988. – 14 апр.
2. Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1990. – С. 15.
3. Комсомольская правда. – 1991. – 28 авг.
4. Коммунист Украины. – 1990. – Авг. – С. 14.
5. Державний архів Львівської області (ДАЛО), ф. 3. (Львовский обком Компартии Украины), оп. 62, спр. 430, арк. 1-2.
6. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 430, арк. 21.
7. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 430, арк. 17.
8. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 419, арк. 43.
9. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 419, арк. 42.
10. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 419, арк. 79.
11. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 419, арк. 79.
12. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 419, арк. 12.
13. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 419, арк. 15.
14. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 419, арк. 22.
15. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 419, арк. 107.
16. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 419, арк. 66.

17. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. URL: <http://lib.ru/POLITOLOG/woslenskij.txt>.
 18. Пономарева Е.Г. Политические институты и отношения в современной России. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 178–179.
 19. Интервью А. Соколова, записане 23.06.2011. (Особистий архів автора).
 20. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 425, арк. 4.
 21. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 419, арк. 11.
 22. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІ-ФО), ф. 1 (Івано-Франковський обком Компартії України), оп. 1, спр. 5435, арк. 6–7.
 23. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 1. (Тернопільський обком Компартії України), оп. 36, спр. 75, арк. 4.
 24. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 644, арк. 4.
 25. ДАІ-ФО, ф. 1, оп. 1, спр. 5501, арк. 5.
 26. ДАІ-ФО, ф. 1, оп. 1, спр. 5511, арк. 39–45.
 27. ДАІ-ФО, ф. 1, оп. 1, спр. 5511, арк. 47.
 28. ДАТО, ф. 1, оп. 1, спр. 50, арк. 4.
 29. ДАТО, ф. 1, оп. 1, спр. 50, арк. 16–19.
 30. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 808, арк. 12–20.
 31. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 872, арк. 6.
 32. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 872, арк. 8.
 33. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 872, арк. 82.
 34. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 872, арк. 83.
 35. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 872, арк. 83.
 36. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 872, арк. 84.
 37. ДАІ-ФО, ф. 1, оп. 1, спр. 5570, арк. 24.
 38. ДАІ-ФО, ф. 1, оп. 1, спр. 5603, арк. 29.
 39. ДАІ-ФО, ф. 1, оп. 1, спр. 5541, арк. 44–47.
 40. ДАІ-ФО, ф. 1, оп. 1, спр. 5541, арк. 47.
 41. Об общественных объединениях» от 9 октября 1990 г. [Електронний ресурс] : Закон СССР № 1708-1. – Режим доступа: <http://www.law7.ru/base41/d4ru8212.htm>.
 42. ДАІ-ФО, ф. 1, оп. 1, спр. 5570, арк. 13.
 43. ДАТО, ф. 1, оп. 39, спр. 115, арк. 15.
 44. ДАТО, ф. 1, оп. 39, спр. 115, арк. 31.
 45. ДАТО, ф. 1, оп. 39, спр. 75, арк. 137.
 46. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 1058, арк. 11.
 47. ДАЛО, ф. 3, оп. 62, спр. 1058, арк. 77.
 48. ДАІ-ФО, ф. 1, оп. 1, спр. 5637, арк. 66.
 49. ДАІ-ФО, ф. 1, оп. 1, спр. 5608, арк. 47–48.
 50. ДАТО, ф. 1, оп. 39, спр. 141, арк. 2.
 51. ДАТО, ф. 1, оп. 39, спр. 126, арк. 91.
- Стаття надійшла до редакції 09.04.2013.

V. Chura

FINANCIAL STATUS OF HALYCHYNA CPSU ORGANIZATION AT THE END OF 1980'S – BEGINNING OF 1990'S

Scientific article explores the causes and consequences of the negative dynamics financial and economic situation in regional committees of the CPSU of Galicia at the turn of the 80 's-90 's. XX, as a result of anticommunist national-liberation movement residents of the region for restoration of state independence of Ukraine.

Key words: CPSU, communist party staff, financial status, assignment decrease.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ТЕОРІЯ ІСТОРІЇ

УДК 930.2:00.3.345(48)

А. О. Курзенкова

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕОРІЙ ПОХОДЖЕННЯ СКАНДИНАВСЬКИХ РУН

Досліджуються провідні теорії походження скандинавських рун із північно-італійського, латинського та набатіанського різновиду арамейського семітського алфавітів. Основна увага зосереджується на розгляді та аналізі основних положень, щодо виникнення та розвитку рунічної абетки у працях східно- та північноєвропейських рунологів.

Ключові слова: скандинавські руни, Старший Футарк, германці, теорії походження рун, рунологи.

Одним з найважливіших напрямів Європейської інтеграції є міжнародна співпраця в галузі культури. Це партнерство охоплює весь історично помітний період Європейських кроскультурних зв'язків, в тому числі і скандинавські руни. Вони є одним з основних духовних витоків не тільки сучасної культури Північної Європи, насамперед Скандинавії, справили величезний вплив на культуру германців в цілому, а також відбилися в суміжних слов'янській культурі. Вивчення скандинавських рун як історичного джерела з історії має принципове значення при дослідженні етногенезу поліетнічної України, Скандинавії і Європи в цілому. При цьому руни актуальні як в плані ретроспективного, так і в перспективного, оскільки скандинавський чинник відігравав важливу роль у формуванні етнічної ідентичності і продовжує залишатися важливою складовою частиною цього процесу.

Жодна рунічна проблема не досягла такого рівня дискусійності, як походження Старшого Футарка (рунічної абетки). Були зроблені спроби отримати його із латинського, грецького, північно-італійського та семітського алфавітів. Проте, жодний із них не може достатньо повно пояснити форми та звукове значення всіх рун. Будь-яке припущення про більш, ніж незначний розвиток рунічної форми (такої, як інверсія або коса горизонтальна лінія) від «материнської літери» до встановлених «рунічних спадкоємців» відкривають шлях можливостей для інтерпретацій теорій походження скандинавських рун. Окрім суто наукових аспектів, актуальність вивчення теорій генезису рун Старшого Футарка рельєфно вимальовується її прикладним характером: вони будуть корисні в процесі реалізації етнокультурного та конфесійного державного менеджменту всіх рівнів.

Дана проблема має свою історію вивчення. Дослідження окремих її аспектів здійснювалося в основному у зарубіжному науковому просторі. Поміж російських авторів, слід вказати працю видатного російського лінгвіста, фахівця з германського, індоевропейського і загального мовознавства, члена Паризького лінгвістичного і Рунологічного товариств Швеції Е.А. Макаєва, який звертається до стислої характеристики стану вивчення питання про походження рунічного письма, висловлюючи власну гіпотезу, котра буде розглянута нами нижче [1]. Монографія російського дослідника О.А. Хлєвова «Предвестники викингів» містить матеріал стосовно місця і часу виникнення рун, в котрій автор виступає прихильником північно-італійської теорії походження Старшого Футарка [2].

Що стосується європейської історіографії то важливими роботами щодо теорій походження рунічної писемності є дослідження відомої італійської дослідниці, експерта ЮНЕСКО з питань скандинавської культури Хелени Джантіни [3], данського рунолога Е. Мольтке [4], шведського дослідника Отто фон Фрізена [5], німецького вченого Л. Вімера [6], які розкривають особливості виникнення рунічних систем, їх різновиди. Наприклад, Е. Мольтке дотримувався теорії автохтонного і незалежного зародження рунічної абетки, Отто фон Фрізен припускав, що джерелом генерування Футарка послужив грецький алфавіт, а Л. Віммер зв'язав німецький алфавіт з латинським. Проблема походження скандинавських рун також мала місце в науковій розвідці К. Марстрандера та В. Краузе, які висунули положення про зв'язок рунічного письма з різновидністю північно-італійського алфавіту.

Незамінною для відновлення історичного фону, на тлі якого відбувався генезис скандинавських рун, є стаття Джона Троєна «A Semilic origin of some runes. An influential foreign presence in Denmark» [7]. Автор доволі обережно пропонує розглянути на достовірно новому науковому рівні семітську теорію походження певних рун, що актуалізується в рамках нашого дослідження, оскільки всебічно вивчаючи питання стосовно скандинавських рун як історичного джерела, маємо враховувати якомога більше різноманітних, але достатньо аргументованих концепцій для того, щоб визначити, котра із перелічених стала основою для виникнення, становлення та функціонування Старшого Футарка. Доволі цікавою академічною працею є монографія Луйженго Тайнік, в якій автор намагається висвітлити провідні теорії походження рун, аргументуючи рівень їх автентичності [8].

Водночас слід констатувати, що назріла необхідність в координації дій і виробленні єдиної концепції між національними історіографічними школами стосовно вивчення питання походження скандинавських рун. Отже, мета даної розвідки полягає в аналізі ключових теорій походження Старшого Футарка.

В основу статті покладені епіграфічні джерела: руни Старшого Футарка та рунічні надписи, які в ході дослідження виправдали себе як унікальні за своєю цінністю, автентичні джерела значного масиву даних з історії [9].

Перш за все відмітимо, що із скандинавського погляду, здається, що рунічний прототип міг виникнути в регіоні, який охоплює узбережжя Південної Норвегії, області навколо Каттегат до Південно-Західного узбережжя Балтійського моря, з Данією як його центром. Адже в цій великій області було знайдено більшість найдавніших об'єктів, що відносяться до 50-350 рр. [8, р. 78]. Серед них згідно із рунологом Луйженго Тайнік найбільшу увагу привертає брошка із Мелдфорд (Шлезвіг-Гольштейну, Північно-Західна Германія, 50 р.), яка є місцевим надбанням. Її напис, на думку дослідниці, може бути латинським – *idis*, *Idis* від німецького жіночого імені *Ida* або *Idda*, тобто «[брошка] Іди (Ідди)», або ж германським рунічним (при повороті на 180°) – *hiwi*, дат. п. від жіночого імені *Xiva* «для Хіви», або від слова *erilaz*, тобто «Еріл (майстру рун)» [8, р. 79]. Також вагомою рунічною знахідкою в контексті дослідження проблеми походження скандинавських рун є гребінець (160 р.) із написом «*harja*», знайдений у Вімоському болоті, що, ймовірно, був створений у регіонах на півдні від Балтійського моря. Інша рунічна знахідка має ту ж дату, на вістрі із *Øvre Stabu*, котре було виявлено в Південній Норвегії і відповідно вважається місцевим продуктом [8, р. 81].

У цьому контексті здається доречним припустити, що рунічне письмо могло розвиватися ще до часу виникнення найдавніших відомих написів. Звідси можемо здогадатися, що скандинавський рунічний прототип не обов'язково міг з'явитися в цій особливій області. Необхідно відзначити, щоб дослідити походження рунічної писемності, слід краще вивчити походження рунічних об'єктів, проте місце, де конкретний об'єкт знаходиться, не доречно автоматично ототожнювати з місцем його

походження. Обидва, як об'єкти, так і письменні люди могли переміщатися і подорожувати. Деякі джерела щодо походження оригіналу рун можуть бути знайдені при відповіді на питання: хто були рунографи, і звідки вони з'являлися?

Простежуючи походження об'єктів та імен, які позначалися на об'єктах, як видається, має вирішальне значення. Позначимо, що деякі із рунічних предметів, що були знайдені в Ілерупському та Вімоському болотах спочатку прийшли з Прибалтики, Норвегії та Південного Заходу Швеції. В той час, коли рунічні предмети, знайдені в болоті Thorsberg беруть початок із області між Нижньою Ельбою і Середнім чи Нижнім Рейном [8, р. 81–82]. Але ці факти не гарантують, що рунічна писемність зародилася в Норвегії, Швеції або Данії. Спочатку здається, логічно припустити, що рунічна писемність бере свій початок десь у вище зазначених регіонах, оскільки подібні міркування побудовані на спостереженні, котре вказує, що більшість з найдавніших відомих об'єктів були локалізовані саме там. Проте предмети, виготовлені на північному заході Німеччини і Північній Польщі одними з перших посвідчують зовсім інший напрямок [8, р. 82].

Складність дослідження питання про походження прототипу Старшого Футарка полягає в чималій відстані між місцями, де найдавніші відомі об'єкти були знайдені і місцями, які могли забезпечити існуючу матрицю алфавіту. Луйженго Тайнік, приміром, пропонує спробувати простежити походження рунічної писемності біля кордонів Римської імперії, особливо вздовж Рейнських рамп [8, р. 82]. Адже за переконанням дослідниці з тих пір існували контакти між германськими племенами й племенами, що жили біля північних узбережжя Північного моря. Ці зносини, можливо, спрямовувалися за маршрутом вздовж Рейну або Ельби на північ. Тому товари та культура могли легко поширитися від гирла Рейну до узбережжя Північного моря або по суші, від Рейну до Ельби і далі до Балтики і на північ.

Теоретично, рунічний алфавіт міг би бути створений членами романізованого плем'я, що мешкало в регіонах, недалеко від Рейну, очевидно, в перші століття н.е. Серед інших можливих кандидатів рунологами перелічуються германські найманці, які перебували на службі в римській армії, котрі при поверненні додому були більш-менш освіченими, та торговці [8, р. 84; 3, р. 34].

Слід позначити, що з початку імперського періоду Рейн був рампою (лаймом) Римської імперії. Прикордонна зона, де римські та германські культури зустрілися і змогли об'єднатися, була б підходящим регіоном для германських народів у прийнятті та адаптації італійського алфавіту, з тим, щоб розробити відповідну систему писемності для германських мов. Можна припустити, що у германських найманців також була можливість познайомитися з системою письма, але скоріше за все вони мабуть прийняли б латинь [10, р. 64–68].

Російський філолог Енвер Ахмедович Макаєв вважає, що рунічне письмо виникло приблизно в I–II ст. під впливом одного повністю не встановленого зводу північноіталійських алфавітів в середовищі якогось із південногерманських племен, і потім поширилося на північ, охопивши поступово північ, схід і захід стародавньої Германії [1, с. 31–32]. Проте у світлі вищенаведеної гіпотези Е.А. Макаєва виникає питання: якою мовою розмовляли ці південногерманські племена? Цікаво, що російський дослідник не згадує про існування південно-германського діалекту, фактично не відповідає на власноруч поставлене питання. Відзначимо, що Енвер Ахмедович фактично визнає лише Східну і Західну Германію, залишаючи поза увагою Північну. Тобто теорія походження скандинавського рунічного алфавіту Е. Макаєва виглядає незавершеною і не достатньо аргументованою.

Російський науковець О.О. Хлезов вважає, що контактна зона в регіоні Північної Італії – Центральної Європи виглядає цілком правдоподібним претендентом на роль місця культурної взаємодії етрусків з південними германцями і виникнення нової

системи писемності [2, с. 160–178]. У будь-якому разі, він вказує на цілком очевидну появу майже десятка ідентичних знаків у двох географічно близьких алфавітах. Російський дослідник, враховуючи, що етрусський алфавіт був похідним від грецького й латинського, демонструє схему генетичної спадковості алфавітів, котру завершують руни: давньосхідні → фінікійський → східносередземноморський → грецький → латинський → етрусський → футарк [2, с. 179].

Шведський дослідник Джон Троєн акцентує увагу на схожості деяких рун за формою і звуковим значенням із літерами, знайденими в тому чи іншому алфавітах, що використовувалися в Північній Італії, але перш ніж область романізувалася. Серед них алфавіти Сондріо та Лугано, що мають найбільшу кількість букв, схожих на руни, але модель алфавіту Футарк повинна була, на погляд вченого, більш романізуватися, ніж будь-який із цих алфавітів [7, р. 290]. Джон Троєн вказує також на помітний географічний розрив між північно-італійськими написами на півдні від Альп і германськими народами на півночі від Дунаю і, навіть, ширшу відстань між написами Північної Італії і областями ранніх рунічних написів, підкреслюючи помітні недоліки північно-італійської теорії походження рун [7, р. 290].

Діаметрально протилежну думку запропонував рунолог Е. Мольтке. Він вважав, що рунічна писемність виникла далеко від рамп Римської імперії, оскільки відносини між римлянами та германськими племенами були доволі ворожими в прикордонних регіонах. Більше того, саме там процес романізації, за переконанням дослідника, протікав прямим шляхом і був всеосяжним, а для того, щоб рунічне письмо могло виникнути і зберегти своєрідність, необхідна була відособленість [4, р. 73–81]. Е. Мольтке вважав, що джерелом виникнення рунічного письма цілком могла бути Данія. Подібне припущення рунолога здається реальним, оскільки задовольняло наступні вимоги: 1) відома дистанція від Римської імперії; 2) наявність культурних зв'язків з Римською імперією; 3) високий культурний рівень Данії в перші століття н.е [4]. Проте зазначимо, що подібна думка досить архаїчна. Відомо багато випадків взаєморозуміння між римлянами та германськими племенами на Рейні і в підпорядкованій Германії. Факт, що вони не використовували римський оригінал, може інтерпретуватися як бажанням відхилитися від римлян, висловити культурну і політичну/військову ідентичність. Так чи інакше переконання для того, щоб писати рунами, очевидно, з'явилося в час, коли римські та германські народи підтримували зв'язки.

Рунолог Тайнік Л. висловлює думку, що германський народ в епіграфічному використанні писемних знаків наслідував римську практику писемності. Дослідниця вказує на схожість римсько-германських способів, якими підписувалася зброя [3, р. 84]. Адже в той час в осередку римських та германських воїнів був поширений звичай надписувати на власній зброї звитяжні імена. Більше того, здається, що руни були набагато кращим засобом для того, щоб відобразити германські мовні тенденції, ніж римський алфавіт. Ця невідповідність римської системи письма, можливо, була одним з факторів, які переконали певну групу розвинути власний оригінал. Ці обставини могли змусити їх спроектувати рунічний алфавіт, який, принаймні, надихнули звукові значення римських та грецьких літер. Цікаво звернути увагу на те, що Джон Троєн висуває два основні заперечення проти ідеї, що скандинави принесли оригінал (рунічне письмо) до Скандинавії. На його думку, рукописи в цілому не розсіювалися на цьому шляху. До того ж, відсутні свідчення щодо скандинавських воїнів у римській армії, перш ніж рунічний оригінал з'явився в Скандинавії [7, р. 291].

Три ознаки рунічного письма, які були аргументовані на захист грецької теорії, використовуються Джоном Троєном на користь семітської. Рунічний алфавіт, за переконанням автора – єдиний європейський алфавіт, який як відомо мав назви букв із значеннями, які притаманні буквам семітського алфавіту. Ім'я першої руни феху

«рогата худоба» та значення першої семітської літери «віл» практично мають одне і теж найменування [7, р. 293]. Це, на думку шведського дослідника, підтримує ідею, що семітський алфавіт був принаймні одним із моделей рунічного алфавіту. Всі руни за переконанням Дж. Троєна важко вивести із латинських букв, саме п'ять із них здаються автору більш подібними до літер Набатіанського різновиду арамейського семітського алфавіту [7, р. 292]. В той же час шведський дослідник деякі форми і звукові цінності рун пояснює, як курсивними так і великими латинськими літерами. Найбільш послідовно відповідність графіки і фонетичного значення встановлюється для рун і латинського капітального письма: вони повністю збігаються у 9 рун: b, f, h, i, k, l, r, t, u [7, р. 291]. Якщо при цьому врахувати основну особливість графіки рун – відсутність округлих ліній, то можна з достатньою впевненістю говорити про латинське письмо як прототип рунічного письма. Наприклад, звукове значення руни «сон» краще пояснюється курсивною латинською літерою Z.

Утім, руни: «gebu» (дар), «wunju» (радість), «perthu» (перту), на погляд автора, складно вивести з латинських літер, за формою і звуковим значенням вони краще пояснюються, як похідні від букв Набатіанського різновиду арамейського семітського алфавіту [7, р. 293]. Зазначимо, що Набатіанське королівство, включало приблизно сучасну Іорданію та Синай, проте з часом його зайняли римляни в 106 р., після чого воно стало провінцією Римської Аравії. В той час (приблизно в 125–200 рр.) тисяча стрільців, набраних із Римської Аравії, були розміщені на рампі Страубінгу в Баварії. Саме професійні воїни з Римської армії з'явилися в Данії близько 200 р. і, за переконанням Дж. Троєна, повністю реорганізували суспільство [7, р. 295–298]. Відповідно найдавніші рунічні надписи відносяться близько 200 р., і, скоріше за все, були тісно пов'язані з професійними воїнами, котрі вірогідно включали стрільців із Страубінгу. Джон Троєн вважає, що всебічне обговорення походження Футарка повинно виходити за рамки походження рун.

Таким чином, значна кількість подібних знаків, які пов'язують Футарк з латинським, грецьким, північно-італійським та набатіанським різновидом арамейського семітського алфавіту, створюють підґрунтя бачити в ньому продукт безумовного схрещування декількох культур і результат явних запозичень. На наш погляд, розгляд інтерпретацій походження Старшого Футарка, дійсно мусить включати генезис імен рун, розвиток рунічної форми, їх звукове значення та порядок рун у Футарку, враховуючи часовий та географічний діапазон розповсюдження скандинавських рунічних написів, їх функціональне призначення.

Перспективи дослідження проблеми пов'язані з подальшим виявленням об'єктивних пояснень теорій походження рунічної абетки, визначенням рівня автентичності змістовного навантаження встановлених гіпотез, проведенням їх порівняльного аналізу. Це дозволить в умовах активної модернізації історії виявити рівень достовірності вчень рунологів, звідси об'єктивно здійснити тлумачення та залучення провідних положень до дисертаційного дослідження, що дозволять розкрити найбільш достовірне пояснення виникнення рунічної писемності, коректуючи його в межах доступного матеріалу.

Список використаної літератури

1. Макаев Э. А. Язык древнейших рунических надписей: лингвистический и историко-филологический анализ / Э. А. Макаев. – М. : ЛИБРОКОМ, 2010. – 160 с.
2. Хлевов А. А. Предвестники викингов / А. А. Хлевов – СПб. : Евразия, 2002. – 336 с.
3. Jantina H. Runes around the North Sea and on the Continent AD 150-700. Texts and contexts / H. Jantina. – Netherlands: Organisation for Scientific Research, 1997. – 632 p.
4. Moltke E. The runes and their origin: Danemark and elsewhere / E. Moltke. – Copenhagen, 1985. – 231p.

5. Friesen O. Runbrynet fran Timans i Roma / O. Friesen // Gotlandskt Arkiv. – Visby. – 1941. – № 13. – S. 7–14.
6. Wimmer L. De tyske Runemindesmærker / L. Wimmer // Aarbøger. II Række. – 1894. – № 9. – S. 1–82.
7. Troeng J. A Semilic origin of some runes. An influential foreign presence in Denmark c. AD 200 / J. Troeng // Fornvannen: Journal of Swedish Antiquarian Research. – Stockholm, 2003. – № 98. – P. 289–305.
8. Looijenga Tineke Texts & contexts of the oldest Runic inscriptions / by Tineke Looijenga. – Inscriptions, Runic. 2. Runes – History. I. Title: Texts and contexts of the oldest Runic inscriptions. – Brill, Leiden, Boston, 2003. – 429 p.
9. Norges runetidskrifter / Utg. ved G. Storm. – Oslo : Norsk. 2007. – 885 p.; Fornvannen. Journal of Swedish Antiquarian Research. – 1906-2012. – Доступний з: <<http://fornvannen.se/fornvannen.html>>.
10. Kristel Zilmer Records and representations of Baltic Traffic in the Viking Age and the Early Middle Ages in Early Nordic sources/ Kristel Zilmer. – dissertationes philologiae Scandinavicae Tartuensis. – Tartu university: Press, 2005. – 401 p.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2013.

A. Kurzenkova

INTERPRETATION OF THEORIES OF THE ORIGIN OF THE SCANDINAVIAN RUNES

We study the leading theory of the origin of the Scandinavian runes. Attempts have been made to derive it from the Latin, North Italian and from letters of the Nabatean variety of the Aramaic alphabets. The main focus is on the analysis of the provisions concerning the origin and development of the runic alphabet in the writings of the East and Nordic scientists.

Key words: the Scandinavian runes, the Elder Futhark, the Germans, the theory of the origin of runes, runolog.

УДК 930.1(477)"19"Грушевський

Н. І. Романцова

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ М.ГРУШЕВСЬКОГО. ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ СТ.

У статті розглянуто питання щодо аналізу українськими вченими ХХ ст. історичних поглядів М.Грушевського. Висвітлюються концептуальні аспекти та історіографічні оцінки наукової діяльності видатного вченого. У роботі показано стан висвітлення цієї проблеми в українських історіографічних дослідженнях. Зроблено висновок про те, що науковий доробок М.Грушевського потребує більш ретельного подальшого вивчення.

Ключові слова: історичні погляди, наукова концепція, народницький напрям, історіографічний аналіз, українські науковці, вчені діаспори, радянські історики.

Питання щодо історичних поглядів М. Грушевського не раз було предметом дослідження українських істориків ХХ ст. Тому є потреба характеризувати історіографічні оцінки дослідників щодо формування наукових поглядів історика, який надав поштовх подальшому розвитку української історичної науки. Це питання гостро дискутувалося історіографами ХХ ст. Зовсім протилежні погляди висловлювали радянські науковці та дослідники української діаспори.

Н. Полонська-Василенко, характеризуючи радянську історичну концепцію, підкреслила негативне ідеологічне сприйняття М. Грушевського істориками СРСР, які твердили, що він «заклятий ворог українського й руського народу, буржуазний націоналіст» [27, с. 51].

Л. Винар вказав на «історіографічну критику історичних досліджень М. Грушевського як «останнього моги́кана» народницького історіографічного напрямку» істориками-ревізіоністами» (Д. Дорошенком, І. Кревецьким та Б. Крупницьким). Названі вчені, на думку дослідника, стверджували, що народницька концепція Михайла Сергійовича антидержавна, через що він недооцінював деяких історичних діячів [6, с. 102–103].

А. Жуковський звернув увагу на дослідницький інтерес Л. Винара як засновника грушевськознавства: «Саме доба Грушевського стоїть у центрі його історіографічних досліджень» [13, с. 29]. І. Гирич підкреслив, що «Л. Винар пропонував історіографію М. Грушевського розглядати як проміжний етап між суто народницькою історіографією В. Антоновича і його школи і державницькою історіографією В. Липинського та його послідовників, окресливши цю школу таким терміном як неонародництво» [8, с. 122].

С. Ске́льчик, аналізуючи розвиток історичної науки в радянський період, з'ясував, що ідеологічне переродження сталінізму у самовизначеного спадкоємця Російської імперії: «передбачало реабілітацію доробку визначних дореволюційних російських і українських інтелектуалів». Тому «під час війни почали повертати Михайлу Грушевському роль патріарха української історіографії, хоча в тридцятих роках його засудили як буржуазного націоналіста і навіть «фашиста» [13, с. 87].

Загалом, історіографічні аспекти питання щодо висвітлення українськими істориками ХХ ст. наукових поглядів М. Грушевського не досліджувалися належно. Метою статті є аналіз стану вивчення в українській історіографії ХХ ст. питань формування історичних поглядів Михайла Грушевського.

Творче надбання вченого визначається його науковою концепцією. Історичні погляди М. Грушевського знайшли відображення в його основних працях: «Історія України-Руси», «Очерк истории украинского народа», «Ілюстрована історія України», засадничій теоретичній статті «Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», інших роботах. У них відзначаються історіософські та суспільно-політичні позиції вченого, його методологічні підходи.

Вивчаючи творчу спадщину М. Грушевського, дослідники висвітлювали питання становлення його наукових поглядів. У міжвоєнний період на це звернули увагу західноукраїнські історики І. Кревецький, В. Герасимчук, І. Крип'якевич, близький до них ідеологічно дослідник з української діаспори Д. Дорошенко, а також радянські науковці. Вчені розглядали цю проблему не лише з наукових позицій, але також й ідеологізовано. Особливо це відчувається в працях радянських авторів.

Учень М. Грушевського І. Кревецький, характеризуючи стару і нову українську історіографію, наводить приклад Михайла Сергійовича і його «ставлення до історичного факту як українського історика ХІХ – поч. ХХ вв.» [19, с. 163]. Розкриваючи особливості української історіографії, І. Кревецький наголошував, що вона за М. Грушевським: «з особливою увагою та симпатією спинялись на ... виступах народних мас» [20, с. 164].

В. Герасимчук, аналізуючи погляди М. Грушевського-історика, широко розглянув чинники, які визначали його наукову концепцію. зазначив, що головною його заслугою був висунутий: «на перший план ідейний чинник духово-культурного поглиблення нашого народнього ества через піднесення наукою національної свідомості і національної культури». Дослідник висловив думку, що Михайло Сергійович «не тільки найсильніше зі всіх дотеперішніх істориків пов'язав невиразну, слабим пульсом бючу теперішність з перерваними й забутими та великими традиціями минувшини, але також

нові змагання Наддніпрянської і Галицької України звів в одно русло». Історик також наголошував, що М. Грушевський, «...скріплюючи патріотизм, єднав перетяті кордоном частини в один живий організм» [6, с.2].

В. Герасимчук звернув увагу на те, що його вчитель при написанні наукових праць користувався «генетично-емпіричним» методом. На думку львівського історика, М. Грушевський, «свою синтезу він будує з ряду численних посередніх елементів», враховуючи природні, духовні, суспільно-політичні, економічні чинники [7 с. 11].

І. Крип'якевич, характеризуючи історичні погляди М. Грушевського, відзначав їх національну спрямованість, інтерес вченого до вивчення української історії, прагнення вчителя пізнати історію українського народу, впевненість у його живучості і відродженні, незважаючи на колишній занепад [22, с. 19]. Історик наголошував, що Михайло Сергійович, на протигагу російській історичній концепції, вважав Київський княжий період українським [22, с. 20].

Серед представників української діаспори Д. Дорошенко одним з перших відзначив впровадження М. Грушевським нової схеми «історії українського народу на цілیم просторі його історичного життя на заселеній ним території, як один суцільний, нерозривний процес» [11, с. 187].

У першому виданні «Большой советской энциклопедии» 1930 р. було зазначено, що М. Грушевський «ставить своїм завданням обґрунтування самостійності українського народу і органічної неперервності його розвитку» [9, ст. 674].

Український історик-правник, науковий співробітник ВУАН В.Новицький у статті, опублікованій наприкінці 20-х років, до початку більшовицьких ідеологічних нападів, стверджував, що М. Грушевський здійснив «великий перегляд» питання про давньоукраїнську державність, яке «дуже широко обговорювали представники декількох наукових поколінь», бо воно «природньо займає визначне місце в нашій історіографії». На переконання дослідника, Михайло Сергійович «призвів у наш час майже до загального визнання органічно відокремленого українського національного історичного процесу» [25, с. 3].

Цікаву історіографічну оцінку наукових поглядів М. Грушевського дав Д. Багалій, який визнавав запропоновану тим схему історії України. Харківський історик підкреслював, що Михайло Сергійович «виставив гасло української національності з її правом на свою історію рідною мовою». За словами авторитетного історіографа, М. Грушевський «в основу ідеї української історії поклав тріяду, що нагадує гегеліянську – теза, антитеза й синтеза – утворення української національності, її занепад (денаціоналізація) і відродження» [1, с. 87].

Після утвердження в Україні тоталітарного режиму радянські історики на початку 30-х років ХХ ст. змушені були перейти в оцінці історичних поглядів М. Грушевського від наукової аргументації до ідеологізованих штампів, які не мали нічого спільного з наукою. Хоча протягом 30-х років ця ідеологізована критика історика була дещо «м'якою». С.Іваницький звинувачував М. Грушевського в тому, що той «тільки використовує для політичної боротьби об'єктивні історичні факти, висновки з них, – не більше» [16, с.115].

М. Петровський характеризував М. Грушевського як: «найкрупнішого з представників української буржуазно-націоналістичної історіографії» [27, с. 241]. Радянський історик, аналізуючи праці Михайла Сергійовича, підкреслив, що він «поширив, поглибив погляди свого вчителя» [29, с.8].

Пізніше, коли починався новий, більш потужний наступ сталінських ідеологів на М. Грушевського та його школу, у «Довідці директора Інституту історії партії при ЦК компартії України Ф.Ф Єневича «Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР», яка була підготовлена в травні 1944 р., зазначалося, що критика «контрреволюційної концепції групи Грушевського ... була дуже слабкою» [10, с. 124].

У статті директора Інституту історії України Академії наук УРСР О. Касименка «Розробка і висвітлення основних етапів історії України» була зроблена спроба «виправити» цю «похибку». Ця робота рясніла ідеологічними нападами на адресу М. Грушевського. Автор звинувачував його в тому, що історик як прихильник «буржуазно-націоналістичної схеми історії України» у своїх працях «робив негідні спроби, всупереч дійсній історії, ізолювати історію українського народу від історії російського» та протиставляв «їх один одному». У зв'язку з цим наголошувалося, що Михайло Сергійович «на догоду політичним намірам реакційного табору» фальсифікував історичну науку [18, с. 64]. Наголошувалося, що «буржуазно-націоналістичні концепції Грушевського ввібрали все найреакційніше в ідеології загниваючого капіталізму» [18, с. 72].

Надалі українські радянські історики не обминали можливостей приклеїти ідеологічні ярлики на праці М. Грушевського, на його історичні погляди. Автори ідеологічно «вичищеної», дозволеної сталінською цензурою «Истории Украинской ССР» стверджували, що М. Грушевський, як «типовий представник буржуазно-націоналістичної історіографії, ... свідомо перекручував українську історію, ... проповідував шовінізм та національну виключність, ... заперечував глибокі історичні зв'язки братерських російського та українського народів», а отже, він, на думку радянських істориків, свідомо проповідував «найбільш реакційні погляди» [16, с. 772].

М. Рубач в статті, надрукованій в «Радянській енциклопедії історії України», намагався надати критиці М. Грушевського науковий вигляд. Він наголошував, що «наукове значення праць Грушевського обмежене тенденційністю у доборі й узагальненні фактів, націоналістичною інтерпретацією джерел». Найбільшою ж світоглядною хибойо Михайла Сергійовича, на думку радянського історика, було те, що він «вороже ставився до марксизму», а також, «пропагуючи націоналістичну теорію «єдиного потоку», ... зображав українську націю безкласовою, безбуржуазною» [33, с. 484]. Проте в дійсності, науки в цих ідеологічних викладках не було.

В. Легкий у монографії, присвяченій конкретній історичній проблемі, зазначав, що «порочна концепція Грушевського з питань історії визвольної війни зайняла пріоритетне положення в українській буржуазній націоналістичній історіографії і знайшла своє відображення у всіх роботах його послідовників» [22, с. 7].

Ці та інші радянські ідеологічні напади на творчість М. Грушевського спотворювали його дійсні історичні погляди. Їх так звана критика була надуманою.

Українська діаспорна історична наука намагалася зберегти та розвивати національні надбання наукової творчості М. Грушевського. Крім того емігрантські науковці відстоювали його від брудних звинувачень, які не мають нічого спільного з наукою.

Д. Дорошенко і О. Оглоблин в «Енциклопедії Українознавства» зауважили, що, працюючи в Галичині, «в австрійських конституційних умовах, в науково-організаційних рамках НТШ» М. Грушевський реалізував свої історичні погляди і «спромігся розв'язати основне завдання української історіографії – дати синтезу української історичного процесу» [12, с. 402]. При цьому історики діаспори вважали, наукова творчість Михайла Сергійовича була «найвищим досягненням народницької історіографії» [12, с. 403].

О. Оглоблин в емігрантський період своєї наукової діяльності велику увагу приділяв аналізу історичної спадщини М. Грушевського. Діаспорний історик вважав, що основу історичних поглядів Михайла Сергійовича становила його схема історії України, «яка, по суті, була блискучим науковим обґрунтуванням традиційної схеми історії Східної Європи» [26, с. 18].

О. Оглоблин констатував, що схема М. Грушевського «не зважаючи на всі пізніші зміни та варіації і на всякі маніпуляції офіційної советської науки протягом кількох

десятиліть, майже до останньої війни існувала й панувала в українській совєтській історіографії» [26, с. 18]. Діаспорний історик підкреслив, що «головна ідея Грушевського – ідея народності, ця ідея походить від Костомарова, менше – від Драгоманова, і найменше – від Антоновича» [27, с.57].

Н. Полонська-Василенко вважала, що всупереч панівному становищу народницького напрямку, головним представником якого був М. Грушевський, поволі почав виявлятися в українській історіографії інший напрям – державницький. Він значною мірою, на думку дослідниці, «виріс на ґрунті схеми М. Грушевського, на блискучо доведеному факті тягlosti історичного процесу від Княжої доби до ХХ сторіччя» [27, с. 75].

Цю думку розвиває також Л. Винар. Він відкидає критичні звинувачення на адресу М.Грушевського «як «останнього могикана» народницького історіографічного напрямку», істориків-державників (Д. Дорошенка, І. Кревецького, Б. Крупницького), які вважали, що історик відстоюючи народницьку концепцію займав антидержавницьку позицію. На захист М. Грушевського засновник грушевськознавства констатував, що «історики-державники прийняли схему Грушевського як національну схему української історіографії. ... Отже «державницька школа» виросла з історичної школи Грушевського» [6, с. 102].

Л.Винар підкреслив, що в українській історіографії народницька концепція, прихильником якої був М. Грушевський, домінувала приблизно до вибуху Першої світової війни [4, с. 498]. Науковець з'ясував, що «з часом Грушевський значно поширив свої історіографічні концепції і перейшов певну історіографічну еволюцію, так само як і методологічну» [6, с. 100].

В іншій праці Л. Винар визначив: «Побіч ідеї примату народу, ідея української державности становить другу головну історіографічну та історіософічну концепцію в творчості історика. Ця концепція Грушевського пов'язана з федералістичною формою української державности, яка була притаманна «Старій Україні – козацько-гетьманській державі (державні концепції Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи та ін. гетьманів)» [3, с.29].

Таким чином, історіографічний аналіз питання, яке висвітлювалося в статті, надав можливість з'ясувати розвиток української історіографії та роль М. Грушевського в її становленні як історика-філософа на соціологічному ґрунті. Першими аналізували історіографічні праці М. Грушевського його учні та сучасники В. Герасимчук, І. Кревецький, С. Іваницький, В. Новицький, що свідчило про інтерес цих істориків до його наукової діяльності.

Радянська історіографія була суперечливою в оцінці М. Грушевського, значною мірою характеризувала його творчість негативно, оскільки він звинувачувався у застосуванні теорії безкласовості, вважався представником «збанкрутілої буржуазно-націоналістичної історіографії», історика дорікалося ігнорування джерел, здобутків сучасної науки, фальсифікації подій визвольної війни та Переяславської ради 1654 року. Але з іншого боку попри негативне сприйняття історичних праць М.Грушевського все ж зазначалося про вплив його творчості не тільки на українську, але також на російську і польську історичну науку (О. Касименко, В. Легкий, М. Петровський, М. Рубач).

Історики діаспори Д. Дорошенко, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Л. Винар, проаналізувавши наукову історіографічну спадщину М.Грушевського, зазначили: 1) історичні твори М.Грушевського стали найвищим досягненням народницької історіографії; 2) вплив засновника історичної схеми та його методології історичного дослідження на створення державницького напрямку в українській історіографії; 3) захист та відстоювання схеми М. Грушевського від нападів радянських істориків.

Аналітичні опрацювання дослідників виявили не тільки особливий внесок видатного вченого в історичні дослідження, але й розуміння нових завдань сучасності і нових викликів часу, які вимагаються від сучасної української історичної науки.

Список використаної літератури

1. Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Х. : Держ. Видав. України, 1928. – Т.1. Історіографічний вступ і доба натурального господарства. – 245 с.
2. Винар Л. Вступ до науки грушевськознавство / Л.Винар // Український історик. – 1996. – № 1/4. – С.17–78.
3. Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії / Л.Винар // Український історик. – 1991 – 1992. – № 1/4. – С. 13–53.
4. Винар Л. Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії / Л.Винар // Козацька Україна: Вибрані праці. – К. ; Львів ; Нью-Йорк ; Париж, 2003. – С. 498–515.
5. Винар Л. Михайло Грушевський – історик України / Л. Винар // Михайло Грушевський : зб. наук. пр. і матеріалів Міжнар. ювілейної конф., присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів : НТШ, 1994. – С. 13–32.
6. Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934). У 50-ліття смерті. – [Мюнхен] : Сучасність, 1985. – 120 с.
7. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України / В. Герасимчук. – Львів, 1922. – 26 с.
8. Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство / І.Гирич // Винар Л. Грушевськознавство: Генеза і іст. Розвиток. – К., 1999. – С. 119–126.
9. Грушевський (Грушевський) Михайл Сергеевич // Большая советская энциклопедия / под ред. В.Куйбышева. – М. : Сов. энцикл., 1930. – Т. 19. – Ст. 673–676.
10. Довідка директора Інституту історії партії при ЦК компартії України Ф.Ф.Єневича «Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР» // У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України (1936–1956 рр.) : зб. документів і матеріалів : у 2 ч. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1996. – Ч. I (1936–1944 рр.). – С. 122 – 135.
11. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. Дорошенко. – К. : Українознавство, 1996. – 256 с.
12. Дорошенко Д. Михайло Грушевський / Д. Дорошенко, О.Оглоблин // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Перевидання в Україні. – К, 1995. – С. 402–403.
13. Дорошенко Д. Державницький напрям / Д. Дорошенко, О.Оглоблин // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Перевидання в Україні. – К, 1995. – С. 403–404.
14. Єсельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві : наук. вид. / С. Єсельчик. – К. : Критика, 2008. – 303 с.
15. Жуковський А. Любомир Винар: життя, діяльність і творчість / А.Жуковський // На службі Клію : зб. наук. пр. на пошану Любомира Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів, 2000. – С. 15–41.
16. История Украинской ССР / редкол. А.К. Касименко и др. – К. : АН УССР, 1953. – Т. 1. – 838 с.
17. Іваницький С. Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії (З приводу праць акад. М.П. Василенка з історії кріпаччини на Україні) / С. Іваницький // Україна. – 1932. – № 1/2. – С. 11–166.

18. Касименко О. К. Розробка й висвітлення основних етапів історії України / О. К. Касименко // Наук. зап. Ін-ту Історії України. – К. : Вид-во АН УРСР, 1950. – Т. 3. – С. 63–77.
19. Кревецький І. Наукова хроніка. Українська історіографія на переломі / І. Кревецький // ЗНТШ. – Львів. – 1924. – Т. 134/135. – С. 161–184.
20. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність / І. Крип'якевич. – Львів, 1935. – 28 с.
21. Легкий В. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648 – 1654 годов / В. Легкий. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. – 176с.
22. Новицький В. Державне минуле України як предмет науки / В. Новицький // Україна / під ред. М. Грушевського. – 1929. – Кн. 36. – С. 3–17.
23. Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблин. – Нью-Йорк : Організація чотирьох свобод України, 1963. – 87 с.
24. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження / О. Оглоблин // Студії з історії України : ст. і джерельні матеріали. – Нью-Йорк ; К. ; Торонто, 1995. – 495с.
25. Окиншевич Л. Національно-демократична концепція історії права України в працях акад. М. Грушевського / Л. Окиншевич // Україна. – 1932. – № 1/2. – С. 93–109.
26. Петровський М. Нариси з історії України / М. Петровський. – К. : Видав. АН УРСР, 1940. – Вип.4. – 268с.
27. Полонська-Василенко Н. Дві концепції історії України і Росії / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1964. – 52 с.
28. Полонська-Василенко Н. Українська історіографія / Н. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1971. – 81 с.
29. Рубач М.А. Грушевський Михайло Сергійович / М.А. Рубач // Радянська енциклопедія історії України. – К. : Гол. ред. Укр. радян. енцикл., 1969. – Т. 1. – С. 483–484.

Стаття надійшла до редакції 10.04. 2013.

N. Romantsova

HISTORICAL VIEWS OF M. HRUSHEVSKY. THE PROBLEM OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE 20TH CENTURY

The article examines the Ukrainian researchers' analysis of the historical views of M. Hrushevsky. It deals with conceptual aspects and historiographical reviews of the scientist's works. The article dwells upon the status of this problem in the Ukrainian historiographical research works. The author summarizes that the scientific heritage of M. Hrushevsky requires a more thorough further examination.

Keywords: historical views, scientific concept, ethnic focus, historiographical analysis, Ukrainian researchers, scientific diasporas, Soviet historians.

УДК 303.446.4(477.6)

В. І. Шабельніков

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядаються основні проблеми наукового вивчення історії Донецько-Криворізької республіки, утвореної на початку 1918 р. Розвиток історіографії з вказаної теми аналізується шляхом об'єктивного погляду на стан її осмислення в

радянській та сучасній літературі у тісному зв'язку з загальною історіографією процесу відродження української державності у 1917–1920 рр.

Ключові слова: *Донецько-Криворізька республіка, історіографія, дезінтеграція, сепаратизм, історична наука, дослідження, національно-державне будівництво, федералізм, українські історики, територія Донбаса.*

Останнім часом спостерігається помітне поживлення інтересу дослідників, певних політичних сил до історії так званої Донецько-Криворізької республіки (ДКР) – своєрідного квазідержавного формування, утвореного в кінці січня 1918 р. на території Східної та Південної України, яке охоплювало Харківщину, Донеччину, Катеринославщину, Сумщину, Херсонщину з Кривим Рогом, Єлизаветградом і частину області Війська Донського.

З цього приводу накопичено немало різного роду літератури, захищено дві дисертації, але майже всі дослідження ґрунтуються на опублікованих документах ще з радянських часів. На сьогодні не зроблено жодного фундаментального комплексного дослідження з історіографії утворення та існування ДКР, відсутні статті з цієї проблеми. Саме тому метою даного дослідження є спроба проаналізувати на засадах проблемно-хронологічного принципу питання, які відображають історію ДКР, діяльність її органів влади, основні підсумки боротьби різних політичних сил, ступінь осмислення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії на основі її поетапного розгляду в історіографічній літературі.

В історіографії утворення та існування Донецько-Криворізької республіки, яка є складовою частиною історіографії Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр., можна виділити два основні етапи: радянський та української державності з початку 1990-х рр.

У радянській історіографії пошуки відповіді на питання про місце і роль Донецько-Криворізької республіки в подіях 1918 р. в Україні розпочалися ще на початку 1920-х рр. До цих пошуків залучалося багато учасників тих подій, відомих істориків. Але результати досліджень не відповідали вимогам об'єктивних оцінок. Наукові підходи часто підмінялися політикою. Історичні публікації не мали нічого спільного з фактами минулого. В них майже не розглядалися наукові питання утворення та існування Донецько-Криворізької республіки. Перша серйозна спроба відтворити події Української революції з позиції відносної свободи, яка ще існувала в історичній науці в 1920-ті рр., здійснив дослідник М. Попов [1]. Він визнавав, що вплив більшовиків в Україні після жовтня 1917 р. був слабкий, навіть у Харкові та Катеринославі, де радянську владу встановлено російськими військами В. Антонова-Овсієнко, а утворення ДКР взагалі було найгрубішою політичною помилкою, в якій виявилася явна недооцінка ролі селянства і національного питання.

Після «розгрому» поміркованих істориків на початку 1930-х рр. в історичній науці був започаткований етап ортодоксальної більшовицької доктрини Української революції, характерними ознаками якої була ідеалізація радянської влади, звуження досліджуваних тем. Протягом майже сорока років ніхто з істориків ґрунтовно і комплексно не звертався до питання утворення Донецько-Криворізької республіки.

Новий період дослідження революції в Україні взагалі та історії ДКР зокрема розпочався після XX з'їзду КПРС і критики культу особи Сталіна, коли в суспільстві виникла потреба в розкритті правди історії.

У цих умовах найбільшим досягненням української історіографії стала публікація Інститутом історії України АН УРСР узагальнюючих праць з історії Української революції [2], в яких знайшли висвітлення події, пов'язані з утворенням ДКР, що, на погляд авторів, було природним і закономірним явищем.

Характерною особливістю цього періоду стало те, що в радянській історіографії все частіше почали з'являтися дослідження та спогади з історії революційних подій в Україні. Однак їх автори звертали увагу лише не з'ясування суспільних тенденцій, що зумовили утворення ДКР, на відтворення історичних причин спроби вичленення Донецько-Криворізької області зі складу України.

У деяких працях [3] факт виділення Донецько-Криворізького басейну в самостійну автономну республіку розцінювався як випадковий і помилковий, але зумовлений тією конкретною історичною обстановкою. Так, професор Н. Гончаренко писав, що виділення Донецько-Криворізького басейну в самостійну автономну республіку було штучним і не викликалося необхідністю, але революційні події тих часів змусили частину більшовиків піти не цей вимушений крок. Ця думка здається нам далекою від істини. Дезінтеграція зусиль більшовиків у боротьбі за перемогу соціалістичної революції у зв'язку з утворенням ДКР, навпаки, ніяк не додавала сил для досягнення поставленої мети.

Відомий український історик А. В. Лихолат висловив думку про те, що Донецько-Криворізька радянська республіка була утворена насамперед з метою дати відсіч австро-німецьким окупантам і військам Центральної Ради, які вторглися у межі Донецького і Криворізького басейнів, що дало можливість більшовикам перетворити це об'єднання в найважливіший опорний пункт боротьби проти окупантів [4, с. 107, 109]. Він доводив, що «усі свої зусилля Раднарком Донецько-Криворізької республіки змушений був спрямувати на організацію відсічі австро-німецьким окупантам і гайдамацьким військам Петлюри-Винниченка, які вторглися у межі Донецького і Криворізького басейнів» [4, с. 109]. Цю думку поділяли історики О. Бородін, М. Гольнев, П. Дніпровський, які вбачали в утворенні ДКР «тактичний задум, розрахований на врятування Донецько-Криворізького басейну від австро-німецької окупації» [5, с. 84]. Але з такими міркуваннями також не можна повністю погодитися. Автори статті доводять, що керівники Донецько-Криворізької республіки мали добрі наміри і не бажали зла радянській владі в Україні. Це цілком правильно і не викликає сумнівів. Водночас не можна давати оцінку історичним фактам і подіям, зважаючи лише на думки і наміри тих чи інших діячів. Як не прикро, але насправді виділення Донецько-Криворізького басейну – одного із найбільших промислових регіонів України – лише ослабляло організацію єдиного фронту для захисту країни від австро-німецьких військ. Авторам, на наш погляд, було б цілком логічно розглядати утворення ДКР і фактичну дезінтеграцію республіки у зв'язку з досвідом і завданнями радянського будівництва з урахуванням конкретно-історичних умов того часу.

В інших працях йшлося про помилки, яких припустилася частина партійних керівників Донецько-Криворізького басейну в радянському національно-державному будівництві внаслідок нерозуміння ними національної політики партії більшовиків. З цього приводу автори колективної праці про перший з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України В. І. Юрчук, А. І. Корнієнко, Л. М. Кравчук та інші висували твердження про те, що «такий підхід був політично шкідливим, оскільки відділення від України промислово розвинутих районів погіршувало її економічне і воєнне становище» [6, с. 207]. У монографії В. А. Чирко [7] утворення ДКР взагалі розглядається з точки зору помилкового розуміння частиною більшовиків ленінських принципів федерації радянських республік, вважаючи, що в основу будівництва багатонаціональної держави слід покласти не національний принцип, а принцип територіально-економічної спільності областей України, що на думку автора, було проявом помилкового підходу до національного питання [7, с. 74-75]. В. А. Чирко приходить до висновку, що штучне відділення від України промислових центрів ослаблювало пролетарську базу радянської влади. Та справа не тільки в цьому. Здається,

цю проблему слід було розглядати ширше, з точки зору негативних наслідків такого кроку для майбутнього України.

У контексті зазначеного звертає на себе увагу висновок дослідника історії ДКР П. Л. Варгатюка, який вважає, що хоча Донецько-Криворізька республіка і ввійшла до складу Радянської України в березні 1918 р., але «незгоди з питань національно-державного радянського будівництва серед її працівників залишилися незжитими» [8, с. 219].

З думкою дослідників про національно-державний фактор у діяльності більшовиків Донецького та Криворізького басейнів можна погодитися на тій підставі, що вона відображає переважно нігілістичне ставлення частини більшовицького керівництва до українського національного руху та української державності. Гасло більшовиків про право націй на самовизнання було формальним і розглядалося як тактичний крок на шляху дезінтеграції України.

Деякі питання історії ДКР не обійшли увагою загальні дослідження зарубіжних авторів, які репрезентовані працями української діаспори. Вони відзначаються розглядом питань державотворення у контексті національно-державного будівництва, а по суті – теорії та історії становлення системи радянської влади, боротьби з національними ухилами в КП(б)У. Серед цієї групи досліджень варто виокремити роботу Д. М. Стахіва «Перша советська республіка в Україні» [9], в якій автор розглядає появу й устрій п'яти радянських республік на території України та їх підлеглість Росії на початку 1918 р., зокрема, її плани поділу України на кілька фіктивних республік, проголошення радянської влади в УНР, тобто на малій території республіки без так званих республік Кривдонбасу, Таврії та Одещини, запровадження на всій українській території комуністичного режиму, недопущення фактичного утворення єдиної української державності навіть у радянській формі. Але в роботі не знайшли відповіді питання міри самостійності партійних органів на місцях у практичному здійсненні політики державотворення, взаємин між ДКР і радянською Росією. Крім того, не можна не помітити цілком очевидної обмеженості джерельної бази, через що видання більш відображає думки та припущення автора з питань державотворчої тематики.

Майже єдиним, особливо вагомим дослідженням історії Донецько-Криворізької республіки в радянські часи є дисертація В. Я. Ревеука [10]. Автор, спираючись головним чином на документи, доступні матеріали архівів та преси зробив спробу змалювати узагальнюючу картину про увесь комплекс причинно-наслідкових факторів історії ДКР, розглядаючи при цьому проблему з мотивацією, заснованою на радянських ідеологічних стереотипах, про вимушений крок більшовиків піти на виділення Донецько-Криворізького басейну зі складу України з метою відмежування від, як він пише, «контрреволюційної Центральної Ради» і зберегти радянську владу, приєднавши Україну до Росії. Фактично дослідник намагався виправдати появу ДКР, довести, що існування цього новоутворення в тих умовах було потрібним кроком.

Загалом радянська історична наука мала певні досягнення у вивченні історії Донецько-Криворізької республіки. Саме в цей час значно розширилася джерельна база дослідження, з'явилися нові погляди і оцінки подій, пов'язаних з утворенням та існуванням окремих радянських республік на території України. Але цілком ймовірно, що в умовах ідеологічного диктату КПРС досягти всебічного об'єктивного аналізу в цьому питанні було неможливо.

Після проголошення незалежності України вітчизняна історіографія вступила в новий період свого розвитку. Дослідники, нарешті, одержали можливість неупереджено відтворювати історичне минуле. Зокрема, історики переглянули й переосмислили деякі сюжети та оцінки процесів, які мали відношення до проголошення та існування ДКР. Вагомий внесок в історіографію комплексу проблем Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. зробили відомі вітчизняні дослідники

І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко, О. П. Ресент, Ф. Г. Турченко [11] та ін., у працях яких висвітлюються, зокрема, й питання утворення та існування Донецько-Криворізької республіки. Автори акцентували увагу на політичній боротьбі за владу рад в Україні, виклали сучасні погляди на історію ДКР з позицій національного державотворення із застосуванням наукових методів дослідження. Майже всі вони прийшли до висновку, що штучність і помилковість виникнення республіканських об'єднань на території України цілком очевидна. Про доцільність такого висновку йде мова в монографії А. Михненка, який відзначав, що «і теоретично, і практично утворення Донецько-Криворізької республіки було неправомірним та шкідливим як для Донбасу, так і для усієї України» [12, с. 152].

Однією з найбільш вагомих публікацій у сучасній українській історіографії є чотиритомна монографія професора В. Ф. Солдатенка «Україна в революційну добу» [13], у якій автор, поряд з революційними подіями 1917–1920 рр., простежує процеси зростання сепаратистських тенденцій в Україні, розчленування її на окремі маріонеткові республіки, встановлення радянської влади на Сході і Півдні України, проголошення ДКР, її функціонування у взаємозв'язку об'єктивних і суб'єктивних факторів. В. Ф. Солдатенко дає сучасну мотивацію причин цього явища суспільно-політичної історії України. На його думку, утворення незалежної від України Донецько-Криворізької республіки було теоретичною і практичною помилкою, зумовленою не лише нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, а й амбіційністю її організаторів [13, с. 91].

Учені В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко кваліфікують сепаратизм того часу, як децентралізаторську тенденцію, «отаманщину більшовицького зразка» [14, с. 229–232]. Спочатку, на їх погляд, це було ігнорування більшовиками національного моменту, що знайшло своє втілення у створенні Донецько-Криворізької республіки та намірах залишити її у складі Росії, а згодом з'явилися й інші аргументи, як, наприклад, єдність економіки і політики, міцне керівництво і допомога Раднаркому РСФРР, вирішення господарських і політичних завдань. Автори прийшли до висновку, що децентралізаторські тенденції переважно були пов'язані з неправильним розумінням гасла «Вся влада Радам». Проте у роботі не знайшли відображення такі питання утворення ДКР, як нігілістичне ставлення окремої частини більшовицького керівництва Донецького і Криворізького басейнів до українського національного руху, гострі суперечності радянської політики з потребами національно-державного відродження в Україні. На наш погляд, у тих умовах тільки врахування національних інтересів українського народу в питаннях створення власної державності могло забезпечити його політичні й національні права, запобігти небезпеці розчленування України на окремі адміністративні одиниці. Але в діяльності більшовиків національний аспект був другорядним і підпорядковувався класовим і політичним інтересам.

Національний фактор у створенні Донецько-Криворізької радянської республіки знайшов відображення в монографії П. І. Лаврова «Історія Південно-Східної України», в якій утворення ДКР автор називає «донецько-криворізьким сепаратизмом» [15, с. 146]. Це видання розвіювало стереотипи у пізнанні справжньої історії ДКР на фоні наукового дослідження й популярного нариса про Південно-Східну Україну. Проте, ця праця будується лише на відомих друкованих матеріалах, а тому їй не вистачає глибини дослідження, щоб достатньо фахово висвітлити події того часу.

Удалу спробу прослідити історію українсько-російських кордонів на матеріалах Донбасу зробив американський вчений Куромія Гіроокі. Він вважає, що «утворення ДКР було бюрократичним виміром» [16, с. 150] і мало національну, культурну і політичну сутність, яка була характерна для радянських республік, а тому дуже важко виявити підтримку з боку населення нового державного об'єднання на території Донецького та Криворізького басейнів, незважаючи на те, що це були пролетарські

центри. Отже, перед нами питання, на яке дав відповідь ще М. Скрипник про те, що для боротьби з Центральною Радою більшовики сподівалися на підтримку населення, особливо робітничого класу, а тому прийняли рішення «обмежити район дій пролетарської влади на Україні тереном Донецького басейну» [17, с. 160]. Здається, що тут вони все ж таки мали підтримку більшості населення, оскільки пролетаріат цього регіону був багаточисельним, а крім того мав місце і національний фактор – наявність великої кількості росіян, яка досягала до 40 % усього населення регіону [18, арк. 27].

У 2007 р. науковець О. А. Удод опублікував першу і до цього часу єдину в українській літературі статтю з проблем історіографії Донецько-Криворізької республіки [19], у якій висвітлив основні періоди історіографії ДКР, визнав, що загалом ця тема до самого початку деєталінізації перебувала поза науково-історичною критикою, але в наступні роки були відновлені публікації, у яких домінувала негативна оцінка ДКР, аж до «застійних» часів, після чого «ця тема просто зникла з історії революції в Україні» [19, с. 224]. Оцінюючи загальний стан історіографії ДКРР, автор зробив, на наш погляд, вдалий висновок, що в сучасних умовах на першу позицію у вивченні цього питання виходять «розвінчання міфів довкола ДКР, ліквідації асоціативних стереотипів стосовно соборності, протистояння Сходу і Заходу, сепаратизму і федералізму та інших політичних проблем, привнесених в історію Донецько-Криворізької республіки» [19, с. 228].

Узагальнюючу спробу комплексного дослідження історії встановлення влади рад у Донецько-Криворізькому басейні, появи ДКР у цьому регіоні зробив О. О. Поплавський, який підготував першу в сучасній українській науці кандидатську дисертацію з цієї тематики [20]. Звільняючись від політичної заангажованості окремих попередників, автор дослідження дає сучасну оцінку подіям у південно-східному регіоні України. Саму ідею відділення ДКР від України він вважає актом прояву «радянського сепаратизму» та авантюрою, яка не мала перспективи.

Причини утворення Донецько-Криворізької республіки, на його думку, криються переважно в негативному ставленні до українського національного руху, української державності, в сепаратистських настроях окремих очільників більшовицьких організацій Донецького і Криворізького басейнів.

Проте, стан сучасних досліджень засвідчує необхідність розв'язання окремих питань проблеми, які недостатньо вивчені, або їм дається сумнівна оцінка. Зокрема, найменш опрацьованими в історіографії історії ДКРР виявилися питання взаємин між ДКР і РСФРР, що відбувалися на початку 1918 р. Про ці відносини згадується в роботах В. Даренського та А. Михненка [21]. Але автори, розглядаючи різноспрямованість існуючих тоді взаємин Донецько-Криворізької республіки та Росії, не враховували ту обставину, що керівництво ДКР було не лише об'єктом, а й суб'єктом таких відносин, на які впливали внутрішньоукраїнські політичні та економічні чинники. Слід узяти до уваги і той факт, що ДКР у зв'язках з Росією так і не визначила форму своєї державності (варіант федерації або обласної автономії). Ці питання взагалі згадуються невинувато мало.

На нашу думку, позиції Російської Федерації та частини керівників Донецького і Криворізького басейнів щодо розчленування України і утворення на її території обласної республіки виявились у глибокій суперечності з потребами національно-державного будівництва Української Народної Республіки і зіграли негативну роль в її трагічній долі.

В останні роки опубліковано багато статей у журналах і газетах, де іноді фахово, часто дискусійно, висвітлюються різні аспекти історії ДКР, немало з них присвячено керівникам республіки [22]. Проте джерелами цих публікацій виступають поточні матеріали. При цьому увага акцентується передусім на позитивних моментах утворення

та діяльності республіки, але вони не позбавлені її ідеалізації, особливо в питаннях ставлення до державних і політичних діячів.

Частина авторів [23] акцентувала увагу на політичній складовій появи Донецько-Криворізької республіки. В їх працях спостерігається її певна ідеологізація, прагнення пояснити цей феномен обставинами крайньої необхідності.

Та найбільш резонансною стала монографія історика і політолога В. В. Корнілова «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта» [25]. Спираючись головним чином на мемуарну літературу та деякі відомі документальні видання і матеріали, автор виклав свою точку зору на події революції 1917–1920 рр., яка суттєво відрізняється від тієї, що склалася в сучасній українській історіографії. Він вважає, що приєднання Донецько-Криворізької республіки до України було помилкою, що ніякого сепаратизму не було і бути не могло, оскільки територія ДКР була частиною загальноросійської території, яка нібито ніколи не входила до складу України. На його думку, ідея не відділятися від Росії, рівних мовних і національних прав для всіх етносів в Україні користувалася тоді абсолютною підтримкою населення регіону, яке не сприймало лозунгу української самостійності.

Подібні погляди на нашу історію фактично переводять проблему існування Донецько-Криворізької радянської республіки з наукової площини в політичну. Неупереджений погляд на історію України свідчить про автохтонність українського населення та правомірність існування української держави в рамках сучасних територіальних меж, складовою частиною яких є географічні кордони колишнього ДКР, що споконвічно охоплювали більшість українського Сходу та Півдня.

Таким чином, аналіз літератури свідчить про те, що дослідники провели значну роботу з визначення причин, сутності, наслідків утворення та існування Донецько-Криворізької республіки. Введено в науковий обіг значну кількість засекречених у радянську добу матеріалів. Після проголошення незалежності України вітчизняні історики переглянули деякі сюжети та оцінки процесів, що відбувалися на території України в роки Української революції і відмовилися від основних радянських постулатів. Утім, тему ще передчасно вважати закритою. Дотепер немає достатньо обґрунтованої відповіді дослідників на такі актуальні питання: доцільність утворення та існування Донецько-Криворізької радянської республіки; міра самостійності партійних органів та їх керівників у практичному здійсненні політичного курсу; методологічні засади вивчення історії революційних подій 1917–1918 рр.; характер співпраці між ДКР та радянською Росією. Крім того в сучасній вітчизняній історіографії не отримали достатньої відповіді питання: чому радянські республіки, утворені на основі повітів, волостей і губерній, не мали виразного національно-державного характеру, а базувалися на різного роду класових та інтернаціональних принципах.

Список використаної літератури

1. Попов М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовики) України / М. Попов. – Х. : Пролетарій, 1929. – 309 с.
2. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні : у 2 т. – К. : Наук. думка, 1967. – 391 с.; Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. : у 3 т. / ред. колегія: Скаба Л. Д. (гол.) та ін. – К. : Політвидав України, 1967. – Т. 1. – 473 с.
3. Гончаренко Н. Г. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе / Н. Г. Гончаренко. – Луганск : Облиздат, 1963. – 212 с.; Гончаренко Н. Г. В битвах за октябрь (март 1917–1918 гг.) / под ред. акад. АН УССР Н. И. Супруненко. – Донецк : Донбасс; Астахова В. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября / В. Астахова, Ю. Кондуфор. – Х., 1967. – 178 с.; Короливский М. А. Победа Советской власти на Украине / С. М. Короливский, М. А. Рубан, Н. И. Супруненко. – М. : Наука, 1967. –

560 с.; Лихолат А. В. Жовтень на Україні / А. В. Лихолат. – К. : Політвидав України, 1967. – 161 с.

4. Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.) / А. В. Лихолат. – К. : Держполітвидав, 1955. – 662 с.

5. Бородин А. В єдиному бойовому строю великої партії Леніна / А. Бородин, Н. Гольнев, П. Дніпровський // Комуніст України. – 1962. – № 9. – С. 82–87.

6. Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины, 5–12 июля 1918 г. : протоколы / редкол.: В. Ю. Юрчук (председатель), Л. И. Корниенко, Л. М. Кравчук и др. – К. : Политиздат Украины, 1988. – 258 с.

7. Чирко В. А. Коммунистическая партия – организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917–1922 гг. / В. А. Чирко. – М. : Мысль, 1967. – 384 с.

8. Варгатюк П. Л. У борні гартована: В. І. Ленін і більшовицькі організації Катеринославщини / П. Л. Варгатюк. – Дніпропетровськ : Промінь, 1990. – 247 с.

9. Стахів Д. М. Перша советська республіка в Україні. Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку советської влади під час першої частинної окупації України / Д. М. Стахів. – Нью-Йорк. – Детройт : Скрептон, 1956. – Ч. 2. – 240 с.

10. Ревегук В. Я. Донецько-Криворізька республіка : дис. ... канд. іст. наук: 07.571 / В. Я. Ревегук. – Х., 1974. – 195 с.

11. Курас І. Ф. Ілюзії й практика національного нігілізму. Погляд із сьогодення на Донецько-Криворізьку республіку / І. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко // Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К., 2001. – С. 37–64; Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни (1917–1920 рр.) / О. П. Реєнт: НАН України; ін-т іст. України. – К., 1996. – 265 с.; Реєнт О. П. У робітнях історичної науки / О. П. Реєнт. – К. : Просвіта, 1999. – 352 с.; Реєнт О. П. Нариси з історії української революції / О. П. Реєнт. – К. : 1 вересня, 2000. – 80 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь, 1999. – 975 с.; Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.

12. Михненко А. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. : моногр. / А. Михненко. – К. ; Донецьк : Юго-Восток, 2003. – 440 с.

13. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: іст. есе-хроніки : у 4 т. / В. Ф. Солдатенко. – К. : Світогляд, 2009. – Т. 2 : Рік 1918. – 411 с.

14. Кремень В. Г. Україна: альтернатива поступу (Критика історичного досвіду) / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К.: АРС-UKRAINE, 1996. – 793 с.

15. Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України / П. І. Лаврів. – К. : Спілка, 1996. – 208 с.

16. Куромія Гуроокі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння. 1870–1990-ті рр. // Гіроокі Куромія. – К., 2003. – С. 150.

17. Скрипник М. О. Вибрані твори / М. О. Скрипник. – К. : Україна. – 617 с.

18. ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 320.

19. Удод О. А. Історіографія Донецько-Криворізької радянської республіки / О. А. Удод // Регіональна історія України : зб. наук. ст. – К. : Ін-т історії НАН України, 2007. – Вип. 1. – С. 221–228.

20. Поплавський О. О. Донецько-Криворізька радянська республіка: історико-політичний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. О. Поплавський. – Дніпропетров. нац. ун-т ім. О. Гончара, 2010. – 20 с.

21. Даренський В. Про факти регіонального державотворення в Україні: феномен Донецько-Криворізької республіки 1918 р. (ДКР) / В. Даренський // Альманах. Спецвипуск. – К., 2000. – С. 237–241; Михненко А. Історія Донецького басейну ХІХ – першої половини ХХ ст. : моногр. / А. Михненко. – Донецьк: Юго-Восток, 2003. – 440 с.

22. Сергійчук В. Донецько-Криворізька пам'ять / В. Сергійчук // Україна молода. – 2004. – 23 груд.; Акентьев А. Донецко-Криворожская республика. Ретроспектива / А. Акентьев // Русская правда. – 2005. – март. № 9(45); Думанський В. Дітище «полум'яного революціонера». До 90-річчя Донецько-Криворізької радянської республіки / В. Думанський // Дзеркало тижня. – 2008. – 8–14 берез.

23. Попов Г. Краеугольный Донбасс (О Донецко-Криворожской республике) / Г. Попов // Корреспондент. – 2004. – № 50. – С. 50–53; Щирий П. Донецько-Криворізька Радянська Республіка: що це було: (1917–1918 рр.) / П. Щирий // Донеччина. – 2007. – 17 квіт.

24. Стефанко С. Л. З історії українзації. Донецько-Криворізька республіка. Сєверодонецький з'їзд. Мовний закон. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://firtka.if.ua>; Сюдюков І. Про сумний досвід одного сепаратистського утворення 1918 року / І. Сюдюков // День. – 2011. – 15–16 груд.

25. Корнилов В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта / В. Корнилов. – Х. : Фолио, 2011. – 604 с.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2013.

V. I. Shabelnikov

THE PROBLEM OF DONETSK-KRIVORIZHKA REPUBLIC HISTORY: HISTORIOGRAPHIC ASPECT

The article deals with the main problems of scientific study of the Donetsk-Krivorizhka Republic history which was founded at the beginning of 1918. The development of the historiography of this problem is analysed through objective point of view of its understanding in the Soviet and modern literature in close connection with general historiographic process of revival of the Ukrainian stateship in 1917-1920.

Key words: *Donetsk-Krivorizhka Republic, historiography, disintegration, separatism, historical science, research, nationally-state building, federalism, Ukrainian historians, territory of Donbas.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 745(4-17)«05/07»

М. Ю. Воронова

ЗООМОРФНІ МОТИВИ В ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОМУ МИСТЕЦТВІ СКАНДИНАВІЙ ВЕНДЕЛЬСЬКОЇ ЕПОХИ (VI–VIII ст.)

Статтю присвячено аналізу зооморфних мотивів у декоративно-прикладному мистецтві Скандинавії вендельської епохи. Висвітлюються основні сюжетні образи тварин на предметах озброєння, побуту, на прикрасах та одязі і окремо на кам'яних стелах з Готланду. Простежується змістове навантаження та трансформація звіриних мотивів протягом вказаного періоду, а також періоджерела формування північного звіриноho орнаменту.

Ключові слова: зооморфні мотиви, вендельська епоха, тотемізм, Едда, хтонічна істота, Йормунганд, фібула, Готландська стела.

Останнім часом актуальним стало дослідження пам'яток давнього мистецтва в контексті їхнього міфологічного значення. Мистецтво скандинавів є одним із основних джерел реконструкції духовного світу і ментальних характеристик. Серед усього різноманіття художньої спадщини Скандинавії вендельського періоду (VI–VIII ст.) достатньо чітко виділяються зооморфні мотиви. Їх характеризує стійкість і постійність як у факті присутності у ряді творів мистецтва, так і в характерних особливостях іконографічної реалізації. Тварини представляють близький світ природи, відносно якого людина стверджувалася як суб'єкт творчості. Зооморфні образи з плином часу та під впливом обставин переживали певні трансформації. В залежності від пануючого стилю мистецтва та «канонічних» догм, від матеріалу, на якому здійснювалася фіксація, нарешті, від змісту сюжету зображення, тварини змінювали свої обриси, розмір і, що особливо суттєво та цікаво, свою видову приналежність.

Звірині орнаменти блискуче досліджені в скандинавській та німецькій науці. В цьому контексті в першу чергу треба назвати фундаментальні праці Б. Саліна “Die Altgermanische Thierornamentik” [1] та О. Кліндт-Йенсена “Viking Art” [2], а також дослідження Б. Амброзіані, І. Ліндеберга, Л. Толін-Бергмана, Е. Ірегрен, К. Хаука. Класична диференціація стилів I тисячоліття нашої ери належить Б. Саліну, який виділив стиль I, що співпадає з епохою Великого переселення народів, а також стилі II та III, що відносяться до вендельського періоду. Типологія Б. Саліна викликала і продовжує викликати нарікання, не являючись істиною в останній інстанції, однак до цього часу виникла лише одна вдала альтернатива. Існуючі на теперішній момент схеми представляють, за великим рахунком, два основних напрямки. Метод Б. Саліна передбачає аналіз цих творів та їхню класифікацію переважно з естетичної сторони. В той же час інші дослідники, починаючи з К. Хаука, з середини XX ст., ґрунтують свої уявлення на так званому контекстно-іконографічному методі, розвиток якого був заснований на визнанні того факту, що як язичницьке, так і християнське мистецтво ілюструє перш за все релігійні та міфологічні поняття. Цей метод ґрунтується на послідовній інтерпретації мотивів як свідомих та значущих відображень міфологічних ідей. В сучасній українській та російській історіографії тема залишається невивченою. Можна виділити дослідження Ф. Андрощука [3], Д. Короля [4] та О. Хлевова [5], які розглядають зооморфні мотиви в контексті своїх студій, присвячених різним аспектам культури та історії Скандинавії в епоху раннього середньовіччя.

Метою статті є комплексний аналіз зооморфних мотивів в декоративно-прикладному мистецтві Скандинавії вендельської епохи.

Вендельська епоха була у Скандинавії часом становлення дружинної культури та зміцнення влади племінної аристократії. Це був час розквіту ремесел та прикладного мистецтва, у тому числі й ремесла з виготовлення предметів озброєння. В цю епоху набуває своїх форм і засобів вираження германська “звірина орнаментика”. Безпосереднім першоджерелом таких мотивів слід вважати, в першу чергу, пізньоримське мистецтво, а також англосаксонське і особливо ірландсько-шотландське кельтське мистецтво [6]. Є підстави говорити про запозичення рис північного звіриного стилю доби Венделю з надчорноморських степів, найвірогідніше під час готсько-сарматської взаємодії. Готське перебування в Надчорномор’ї, що тривало майже 200 років, спричинило взаємопроникнення двох типів культур. Це вплинуло на світоглядну модель північних германців, що призвело до виникнення нового способу зображення звичних образів засобами звіриного стилю. Можливо, північні германці через сарматів познайомились із певною компіляцією іранських (мітраїстичних) уявлень та степовою релігією. Зійшлися північна і степова традиції героїчного епосу. Втім, і слов’яни мали бути активними посередниками в цьому процесі [7]. Але не можна недооцінювати й місцеві художні традиції як джерело натхнення у скандинавському мистецтві. Зародившись у Скандинавських країнах, новий стиль розповсюдився в Англії та інших віддалених районах Європи, де бурхливо розвивався [8]. Але справжнім центром нового мистецтва була Швеція і такі її поселення як Упсала, Хельге, Вальсарде, Вендель.

Північний звіриний орнамент розповсюдився одночасно зі спорудженням “Великих курганів” Упсали (I стиль, за класифікацією Б. Саліна). Вендельський період став наступною сходинкою розвитку скандинавського прикладного мистецтва (II стиль). На зміну композиціям першого звіриного стилю приходять зооморфна плетінка другого, в яку майстерно вплетені стилізовані зображення тварин [9], композиція часто набуває раніше не властиву германському мистецтву витонченість. З’являються нові зооморфні та антропоморфні сюжети: процесії кінних та піших воїнів, часто в шоломах з фігурами вепрів або птахів, симетричні композиції з антропоморфного персонажа та двох зооморфних по обидва боки, так звані “вендельські ворони” або “орли” – стилізовані особливим чином пташині голови з характерним спіралью зігнутим дзьобом, зображення вепрів – або відносно реалістичні, або стилізовані до чудернацького орнаменту, як на плечових фібулах із Саттон-Ху [10]. До кінця VIII–IX ст. можливості розвитку цього стилю здавалися вже вичерпаними, епоха вікінгів отримала у спадок складний, химерний, перевантажений великою кількістю другорядних деталей та доповнень III стиль. У ньому в нескінченних варіаціях повторювалися і комбінувалися мотиви та образи, виражальні можливості яких повністю були розкриті та вичерпані мистецтвом VI–VIII ст. [11].

Багатоманітна галерея зображень тварин в цей період представлена різними видами. Майже на усіх відомих типах оборонного та наступального озброєння присутні зображення тварин. Ця присутність у кожному конкретному випадку продиктована необхідністю та відповідає певним закономірностям – як у змісті образу, так і в його формі. Джерелом існування масових зображень тварин та птахів на зброї був тотемізм, який ще довго зберігався у свідомості людей і постійно проявлявся у різних сферах буття. Германські племена мали давні та доволі сильні тотемістичні традиції [12]. Бильця ліжок часто прикрашалися головами зміїв, так само, як і носи кораблів. Таку ж роль відігравали демонічні личини на санях, ткацьких верстатах, возах. Личинами прикрашали майже все – лиштви, віконні рами, двері, краї дахів, борти транспортних засобів, тобто все, куди можуть потрапити духи і якимось шкодити. І навпаки, коли люди не хотіли образити духів цієї місцевості, обереги нейтралізовували [13]. Сакральне

мистецтво скандинавів розвивалося у двох напрямках: перший – зоологічний – це оздоблення предметів побуту – оберегова магія нижчого рівня, що відображувала буденні взаємини з духами. Другий – мистецтво знаті. Саме знать з V–VI ст. почала активно експлуатувати світоглядні мотиви. Однак її цікавили не життя та плодючість, а вдача, військова слава та магічна сила, яку можна отримати з рук божественного покровителя. Ці інтереси були більш прагматичними, проте і більш сакралізованими. Так, основними зображальними об'єктами скандинавської знаті були Змій-дракон, хижі птахи та небесна тварина Слейпнір, в якій поєднувалися риси коня, бика, дракона та оленя [14]. Нижченаведені приклади вжитку образів тварин на предметах матеріальної культури є яскравим прикладом пережитків тотемізму.

Наступальне озброєння – меч та спис – несе на собі зображення змій та ведмедів. Ці тварини завжди були дуже грізними супротивниками людини, їхні бойові якості високо цінилися у різних народів. Символи змій присутні на мечах – в декорі клинків та рукояток (наприклад, рукоятка меча із Vallstenarum; з Valsgarde VIII). Це знаходить чітке підтвердження у письмових джерелах, що фіксують реалії наступної після вендельської епохи вікінгів. Переплетені у вузол парні зображення виразно проступають на зброї. Семантика образу змії не зовсім зрозуміла, однак викликає інтерес той факт, що і сама змія, і спосіб її фіксації (вузол) характерні для пізніших зображень на рунічних каменях епохи вікінгів. У цьому випадку змії інтерпретується як образ Світового Змія Йормунганда, що оперізує Землю і є одним із хтонічних чудовиськ [15]. Змій був оберегом, бо це – господар-володар, що захищає свою власність. Тож його зображення охоче наносили як прикраси-обереги на плащах, поясах, на руках у вигляді браслетів, у волоссі, як застібку [16]. Важко сказати, чи були змії на мечах вендельських воїнів нав'язані уявленнями про Йормунганда, однак такий варіант інтерпретації є припустимим. Образ ведмедя піддається більш прозорій інтерпретації – він пов'язаний з уявленнями про тварину-перевертня. В традиційній скандинавській та германській культурно-міфологічній традиції перевертнем зазвичай є вовк або ведмідь. З цим пов'язане уявлення про берсерків. Таким чином, можна припустити зв'язок фігурок на списі з Vendel XII з магічною взаємодією власника зброї та хижака-перевертня [17].

Однак, найбільш цікавою є інтерпретація образів на об'єктах захисного озброєння. Щити та шоломи несуть на собі зображення двох основних тварин – вепра та хижого птаха. Вони прикрашають гребені шоломів та внутрішні сторони щитів. Інші представники фауни займають другорядне положення. Змії та птахи на пластинках з фрізів шоломів є частиною композиції цього декору і виконують інші функції, на їхньому значенні ми зупинимося окремо. Для нас першорядне значення мають тварини, що прикрашають гребінь шолома і внутрішню сторону щита. Як уже зазначалось, такими є вепрі та хижі птахи. Саме цих представників фауни слід визнати найсуттєвішою складовою семантичного ряду дружинної субкультури епохи Вендель. Розташування фігур підкреслює їхнє призначення: допомога володарю та захист його у бою.

Головним елементом захисту воїна був щит. Його зовнішня та внутрішня сторони були вкриті декором. На внутрішній поверхні – симетричні групи стилізованих голів тварин, розташованих по обидва боки руків'я щита. Зазвичай це вепр та хижий птах (щит із Valsgarde VII, Vendel I) або декілька вепрів та, ймовірно, вовків (щит із Valsgarde VIII). Основною у семантичному змісті частиною декору шолома є стилізований звір, що лежить вздовж усього гребеня. У більшості випадків це вепр – загальний мотив багатьох творів мистецтва Скандинавії епохи бронзи, Великого переселення народів та епохи вікінгів. Про універсальність цього персонажа говорить той факт, що навіть наприкінці епохи рунічних каменів стилізована голова вепра прикрашає тулуби зміїв на каменях Упланда. Вепрі були найбільш значущими персонажами тотемного комплексу, виступаючи у якості духів-охоронців (наприклад, зображення на шоломі з Vendel I,

Vendel XII; шолом із Бенті Грейндж з фігуркою вепра на гребені) [18]. Образ цих тварин зустрічається на матеріальних об'єктах найчастіше, порівняно з іншими вищеназваними представниками фауни.

В окремих випадках замість зображення вепра зустрічається образ хижого птаха – як на шоломі з поховання Vendel XIV. Образ птаха у найрізноманітніших іконографічних проявах є характерною особливістю декоративно-прикладного мистецтва раннього середньовіччя Скандинавії. З плином часу та під впливом обставин цей образ переживав суттєві трансформації. В залежності від пануючого стилю мистецтва та “канонічних” догм, від матеріалу, на якому здійснювалася фіксація, нарешті, від змісту сюжету зображення, птах змінював свої обриси, розмір і, що особливо суттєво та цікаво, свою видову приналежність.

Але, незалежно від диференціації конкретних рис, образ птаха залишався одним із домінуючих серед інших живих істот від германського римського часу до заключної фази епохи вікінгів, поступаючи у частоті своєї появи на матеріальних об'єктах лише вепру. В образі вендельського птаха втілились адаптовані до германського середовища кельтські елементи у формі нового образу, характерного лише для давньогерманського вендельського стилю.

У фонді зображувальних джерел Скандинавії першого тисячоліття можна виділити чотири основних типи пташиних образів, що відрізняються з точки зору композиції, а також функціонального та змістового навантаження, в них закладеного.

1. Парні зображення птахів або частин їхніх тіл (переважно голови), які супроводжують інший персонаж – частіше за все антропоморфну істоту. Найбільш яскраві приклади – численні зображення “Одіна та воронів”, а також композиції на штампованих пластинках з декоративного набору шолома у похованні Vendel I.

2. Птах під час полювання. Прикраси клапана гаманця з поховання Саттон-Ху, ріг з Галлехуса. Інкрустована переважно у поліхромній техніці накладка на гаманець демонструє типово вендельські сюжети, що утворюють симетричні композиції: звірина плетінка по центру зверху, нижче – два вендельських птаха, що тримають у кігтях качок, по обидва боки від них – дві ідентичні, суворо симетричні та ефектно стилізовані композиції – антропоморфний персонаж та два звіра праворуч та ліворуч (сюжет має примітивні аналогії на більш пізніх бронзових пластинках із Торслунда з о. Еланд, Швеція) [19].

3. Птах зі складеними (або, що термінологічно більш точно, злегка розведеними в сторони) крилами і повернутою в бік головою. Частий елемент бляшок із наборів поясів, частина декоративного оздоблення верхньої частини ножен мечів. Образ поширений на монетах данських конунгів у Британії, трансформувався пізніше на Русі в знак Рюриковичів.

4. Птах, що прикрашає гребінь шолома воїна. Важливо відзначити, що найчастіше зустрічається навіть не сама прикраса на шоломі, а відповідне зображення на пластинках фрізу шолома, де птах є частиною декору захисного озброєння процесій піших воїнів. Це “образ образу” – вторинна фіксація профільного зображення птаха, який уже відіграє декоративну роль “в середині” самої речі. Ці групи суттєво відрізняються між собою за кількісним показником [20].

Птахів у скандинавській міфології багато. На фоні інших тварин вони займають гідне місце. Хрестоматійні Хугін та Мунін – ворони Одіна, його вісники, інформатори та незмінні супутники [21]. У міфологічній системі Едди присутні і відіграють суттєву роль півні.

Так само очевидно є присутність птахів у магії давніх германців – Тацит фіксує розвинену систему ворожіння по їхньому польоту і голосах [22]. Поховання вендельської знаті демонструють нам картину, яка свідчить про важливе місце, що відводиться птаху в ритуалі супроводження переходу людини в інший світ. Доволі часто

в них зустрічаються останки птахів як диких, так і домашніх (Vendel I, Vendel XII). А поховання Vendel III поставило своєрідний рекорд – тут одночасно присутні гусак, качка, сова, журавель. Причини присутності у цьому похованні настільки різноманітних та часом неочікуваних птахів залишають надзвичайно широке поле для фантазій та роздумів, жодне з яких, однак, на сьогоднішній день не піддається перевірці. Втім, кількість жертвних тварин взагалі, у тому числі і птахів, суттєво скорочується в епоху вікінгів [23].

Вельми помітне місце посідає в міфологічних сюжетах хижий птах. В цьому контексті надзвичайно цікава тема, практично не вивчена в історіографії, – група зображень птахів, що тримає здобич в кігтях. Хрестоматійний варіант сюжету з хижим представником пернатих, що тримає у кігтях відносно невеликого птаха, що практично без сумніву ідентифікується як качка, представлений на клапані гаманця із Саттон-Ху. Фонд уже згаданих зображень доволі численний. Серед них варто виділити, перш за все, сюжет на поверхні знаменитого рогу із Галлехуса (Данія), на якому знаходиться один з найдавніших рунічних написів. Зображений тут птах з піднятими крилами тримає в кігтях достатньо велику рибу. На елементах шоломів виявлені подібні з сюжетної точки зору зображення.

Один з найбільш цікавих та лаконічних і, разом з тим, загадкових образів в декоративно-прикладному мистецтві епохи Вендель – важкоозброєний воїн зі списом, який їде верхи у супроводі птахів. Такий сюжет є складовою частиною декору шолома з поховання Vendel I. Неодноразово повторений на пластинках, що покривають фріз шолома, мотив має два іконографічні типи. В першому випадку вершник має на шоломі зображення птаха, під копитами коня в'ється змія, спис вільно опущений. У другому випадку спис стиснутий у здійснятій до плеча руці вершника, замість змії з'являється фігура “зброєносця”, на шоломі з'являється зображення вепра, а птахи набувають інших обрисів та змінюється їхнє розташування [24].

Найбільш важливим є співвідношення особливостей іконографічного втілення образу птаха з даними природничо-наукового аналізу. В численних зображеннях птахів у північній традиції відчувається наявність чіткого та недвозначного канона, вираженого, в першу чергу, в особливостях передачі дзьоба, лап, крил, а також у загальній відповідності ліній тіла птаха до уявної дугоподібної кривої: подібний прийом, безсумнівно, тяжіє до германських канонів, притаманних стилю I, II та III. Порівняння зовнішності реальних птахів та їхніх “декоративно-прикладних” побратимів з усією очевидністю свідчить на користь вельми категоричної думки Б. Амброзіані, який вбачає у птахів з вендельських щитів орлів. Переконливими підтвердженнями цього є форма дзьоба, яка навіть при канонічності зображення не пов'язана з такою у ворона; форма хвоста, яка суперечить клиноподібній, закругленій чи ступінчатій у ворона; і, нарешті, стиснута кігтями хижака качка на клапані гаманця з Саттон-Ху волає про серйозність свого супротивника – важко уявити нехай навіть і найбільшого ворона, який так невимушено розправляється з доволі великою здобиччю [25].

Другий момент, дуже цікавий у цьому контексті, – це інтерпретація надзвичайно популярного і, судячи з усього, етновизначального для германців сюжету одного птаха з наполовину розпростертими крилами і повернутою в сторону головою. Впізнати у ній ворона, як це робиться у статті В.І. Кулакова [26], неможливо через ту саму причину невідповідності зображених видових ознак вигляду і манері триматися реального ворона.

Яскравими ілюстраціями світогляду при формуванні едичного канону є фібули (особливо готландського походження). В основі орнаменту фактично будь-якої північної фібули – змії або якась хтонічна істота (своєрідні “фібули-дракони”). Вже в 500-х роках нашої ери відмічаються складні поєднання: в основі фібули – кільканадцять голів змія-дракона, а всі вони – частини суцільної змієвої фігури. Зустрічаються також і

два довгоносих ящери, що стоять один навпроти одного (як і в зображеннях близнюків-змій), і людські обличчя, і химерні обличчя демонічних істот. Всі ці пам'ятки свідчать про виникнення такого явища, яке В. Хольмквіст назвав "розчиненням форм", характерного для германського звіриного стилю [27].

Серед інших матеріальних об'єктів, що несуть на собі зображення тварин, – бляшки із поясних наборів, брошки, матриці для виготовлення декоративних накладок на шоломи, ножни мечів, готландські кам'яні стели з героїко-міфологічними сюжетами. Зображення змій часто зустрічаються на готландських стелах всіх часів. Наприклад, їх можна побачити на каменях із Хавур, Бруа. Окрім змій на ранніх стелах з Готланду зустрічаються й інші зооморфні зображення – коні, олені та птахи.

Висновки. Поява зооморфних мотивів є наслідком глибинного змісту, який надавали автори образам представників фауни. У центрі цього комплексу – магія та пов'язані з нею уявлення про тварин-покровителів. Пережитки тотемізму все ще мали вплив на суспільство, причому доволі сильний. Перш за все це помітно в дружинному середовищі, яке водночас характеризувалося як консерватизмом, так і сприйняттям усього нового. В значній мірі саме вендельський стиль визначив розвиток мистецтва в північних давньогерманських землях на століття вперед. Перш за все слід відзначити, що зооморфні образи цієї доби з плином часу та під впливом обставин пережили певні трансформації і стали фундаментом для наступних стилів епохи вікінгів: Осебергського, Борре, Еллінга, Урнеса, Рінгеріке та Мамменського.

Список використаної літератури

1. Salin B. Die Altgermanische Thierornamentik / B. Salin. – Stockholm : K. L. Beckmans Buchdruckerei, 1904. – 414 s.
2. Klindt-Jensen O. Viking Art / O. Klindt-Jensen. – Ithaca ; New York : Cornell University Press, 1966. – 246 p.
3. Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева / Ф. Андрощук // Ruthenica. – К, 2004. – № 3. – С. 7–47.
4. Король Д. О. Скандинавський звіриний стиль. Світоглядні паралелі між степом та північчю / Д. О. Король // Магістеріум. Національний університет "Києво-Могилянська академія". – К, 2000. – Вип. 5. – Культурологія. – С. 119–124.
5. Хлезов А. А. Предвестники викингов. Северная Европа в I – VIII веках / А. А. Хлезов. – СПб. : Евразия, 2002. – 336 с.
6. Славяне и скандинавы / [общ. ред. Е. А. Мельниковой]. – М. : Прогресс, 1986. – С. 148.
7. Король Д. О. Вказ. праця. – С. 123–124.
8. Klindt-Jensen O. Вказ. праця. – С. 27.
9. Salin B. Вказ. праця. – С. 245–270.
10. Evans A. C. The Sutton Hoo Ship Burial / A. C. Evans. – London: British Museum Press, 1994. – С. 27–30.
11. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси / Г. С. Лебедев. – СПб.: Евразия, 2005. – С. 308.
12. Тодд М. Варвары. Древние германцы. Быт, религия, культура / М. Тодд; [пер. з англ. Н. Ю. Чехонадской]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – С. 182.
13. Король Д. О. Вказ. праця. – С. 121.
14. Там само. – С. 123.
15. Хлезов А. А. Вказ. праця. – С. 131.
16. Montelius O. Die kultur Schwedenes in vorschristlicher zeit / O. Montelius. – Berlin: Druk und verlag von Georg Reimer, 1885. – S. 44–101.
17. Хлезов А. А. Вказ. праця. – С. 133.
18. Там само. – С. 135.

19. Губанов И. Б. Ирландско-германские контакты и рождение северного стиля в начале VII в. н. э. (Предварительные замечания) / И. Б. Губанов // Радловский сборник: Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2008 г. – СПб., 2009. – С. 265.
20. Хлевов А. А. Вказ. праця. – С. 151–153.
21. Стурлусон С. Младшая Эдда / С. Стурлусон: [отв. ред. М. И. Стеблин-Каменский]. – Л. : Наука, 1970. – С. 59.
22. Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии [Электронный ресурс] / К. Тацит. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/tacit.htm>.
23. Лебедев Г. С. Шведские погребения в ладье VII–IX веков / Г. С. Лебедев // Скандинавский сборник. – Таллин, 1974. – № 19. – С. 169.
24. Хлевов А. А. Вказ. праця. – С. 162.
25. Там само. – С. 164.
26. Кулаков В. И. Вороны викингов и орлы Империи / В. И. Кулаков // Всероссийская нумизматическая конференция. – М., 1996. – Вып. 4. – 156 с.
27. Хольмквист В. Золотая пектораль из Мене / В. Хольмквист // Сокровища викингов. – Л. : Эрмитаж, 1979. – С. 16.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2013.

M. Voronova

SCANDINAVIAN ZOOMORPHIC MOTIFS IN THE APPLIED ARTS OF THE VENDEL PERIOD (VI – VIII CENTURIES)

The article is dedicated to zoomorphic motifs in the Scandinavian applied arts of the Vendel period. The author shows the main symbolic images on different everyday life objects and especially on picture stones from Gotland. The semantics and transformation of zoological images of this period are shown. Also the author describes the genesis of zoomorphic motifs.

Key words: *zoomorphic motifs, Vendel era, Totemism, Edda, chthonic creature, Jörmungandr, Fibula, Gotland picture stone.*

УДК 658(577)"1957/1965"

О. О. Демідко

ЗАКОНОДАВЧА БАЗА РАДЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ УПРАВЛІННЯ ПРОМИСЛОВІСТЮ 1957 Р.

У статті висвітлюються питання щодо формування законодавчої бази реформи управління промисловістю 1957 р. Проаналізовані головні законодавчі акти, що регламентували правовий статус раднаргоспів. Основну увагу приділено аналізу законів, що визначають завдання, функції та структуру новостворених органів управління промисловістю. На основі нормативних актів показано становлення моделі територіального управління за реформою 1957 р. та її поступова еволюція в напрямку поширення централізації.

Ключові слова: *законодавча база, реорганізація, децентралізація, раднаргосп, модель територіального управління, економічний район.*

У сучасних умовах особливої важливості набуває завдання вивчення історичного досвіду проведення реформ господарського механізму в період так званої «відлиги» другої половини 1950-х років – початку 1960-х років. Тоді були зроблені спроби демократизації суспільства, зміни механізму управління народним господарством, оновлення деяких сфер політичного, економічного і соціального життя. Вивчення змін

системи управління промисловістю в цей період заслуговує найпильнішої уваги і має свою практичну цінність, бо воно поглиблює наукову базу подальших перетворень в галузі економіки.

Помітний внесок у розробку цієї проблеми внесли В. Мерцалов [1] та Р. Піхоя [2]. Їх дослідження побудовані на аналізі різнобічних матеріалів та документів і висвітлюють процес створення раднаргоспів, їх діяльність. Ю. Веденєєв дослідив юридичний аспект становлення та господарську діяльність раднаргоспів, представив глибокий аналіз результатів роботи цих установ, виділив і охарактеризував основні етапи їх функціонування [3]. Важливою є публікація Т. Щербакової, в якій проаналізовано становлення моделі територіального управління за реформою 1957 р. та її поступова еволюція в напрямок посилення централізації [4].

Метою статті є дослідження законодавчої бази реформи управління промисловості 1957 р.

Розробка реформи управління промисловістю, ініціатором якої став М. Хрущов, по суті, була найважливішим кроком, зробленим першим секретарем ЦК КПРС, для забезпечення своєї політичної перемоги.

Ще в січні 1954 р. було прийнято постанову ЦК КПРС «Про серйозні недоліки в роботі партійного і державного апарату», в якій йшлося про необхідність розширення прав місцевих органів управління [5, с. 155]. Наступним кроком у тому ж напрямку стала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про суттєві недоліки в структурі міністерств і відомств СРСР та заходи щодо поліпшення роботи державного апарату» (жовтень 1954 р.). Постановою передбачалося спрощення структури міністерств та інших ланок управління, скорочення керівницького апарату [6, с. 86].

Постанова липневого (1955 р.) Пленуму ЦК КПРС «Про завдання з подальшого підйому промисловості, технічного прогресу та поліпшенню організації виробництва» адресувалася, перш за все, керівникам міністерств і відомств. У ній зазначалося, що головними причинами незадовільного впровадження нової техніки в народне господарство є слабе керівництво з боку міністерств і керівників відомств роботами за створення та освоєння нових машин, механізмів, приладів та апаратури, нових видів матеріалів і прогресивної технології, зазнайство і самозаспокоєність багатьох керівних працівників промисловості [7, с. 70–89]. Сформована в ряді галузей промисловості надмірна централізація управління заважала оперативному та конкретному керівництву підприємствами і знижувала відповідальність республіканських господарських, партійних і радянських організацій за роботу промисловості.

У записці М. Булганіна, підготовленій взимку 1956 р. за дорученням Президії ЦК КПРС, з питань поліпшення керівництва народним господарством пропонувалось усунути надмірну централізацію, яка значною мірою сковує ініціативу місцевих органів і господарських керівників у вирішенні питань, що виникають повсякденно [8, с. 310–311].

Вперше контури реформи були позначені М. Хрущовим у записці від 27 січня 1957 р., адресованій Президії ЦК КПРС. Більшістю голосів Президія схвалила напрямки реорганізації і прийняла рішення утворити комісію під керівництвом М. Хрущова для подальшої розробки реформи. 2 лютого було вирішено скликати Пленум ЦК КПРС, який, у свою чергу, був проведений вже 13–14 лютого 1957 р. Принципи перебудови управління промисловістю були підтримані більшістю учасників пленуму [9, с. 14].

10 травня 1957 р. Верховною Радою СРСР був прийнятий Закон «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю», який встановлював в економіці новий порядок управління, заснований на принципах децентралізації. Метою проведених змін стало забезпечення неухильного піднесення народного господарства країни, подальше розширення прав союзних республік у господарському будівництві, наближення керівництва до виробництва, ще більш широка участь трудящих в

управлінні виробництвом, всебічний розвиток ініціативи знизу [10, с. 28]. У головному документі реформи зазначено, що коли в країні понад 200 тисяч промислових підприємств та 100 тисяч будов, не можна конкретно і оперативно управляти виробництвом з декількох загальносоюзних галузевих міністерств і відомств. У статті 2 Закону 1957 р. міститься одне з головних положень всієї реформи: «установити, що управління промисловістю і будівництвом повинно здійснюватися за територіальним принципом на основі економічних адміністративних районів» [11, с. 732]. Це була спроба подолання труднощів у керівництві промисловістю, а також ліквідації відомчих бар'єрів між підприємствами [12, с. 430].

Правовий статус раднаргоспів регламентувався Положенням про раду народного господарства економічного адміністративного району, затвердженим Постановою РМ СРСР від 26 вересня 1957 р. [13] У пункті 1 Положення вказувалося, що ради народного господарства, утворені з економічних адміністративних районів, є основною організаційною формою державного управління промисловістю і будівництвом. Встановлювалося (п. 3), що раднаргоспи у своїй діяльності підпорядковуються Раді Міністрів СРСР і Радам Міністрів союзних республік [13, с. 784]. Завдання і функції РНГ регламентувалися пунктами 14–47 документа. До них відносилося: виконання державних планів по всім показникам (п. 14); керівництво роботою по складанню планів (п. 15); розробка пропозицій щодо встановлення найбільш правильних і раціональних зв'язків, максимальна мобілізація внутрішньогосподарських резервів, спеціалізація і кооперування (пункти 16, 18, 26); розробка і подання пропозицій щодо великих економічних проблем (п. 17); [13, с. 785–787] підвищення технічного рівня всіх галузей промисловості, керівництво винахідництвом, забезпечення розвитку виробництва нових машин, модернізація обладнання (пункти 19, 22, 23, 24); організація матеріально-технічного постачання і збуту продукції, організація заготівель і закупок сільськогосподарської сировини (пункти 28, 29); підбір і розстановка керівних інженерно-технічних і наукових працівників (п. 35); проведення заходів щодо поліпшення структури і ліквідації зайвих ланок в управлінні промисловістю і будівництвом [13, с. 788–789].

Револьюційні зміни переживала система планування, оскільки складання планів було передано на місця, в раднаргоспи. У сфері планування раднаргоспи могли затверджувати і змінювати виробничі завдання на підприємствах та постачання окремих видів продукції, приймати замовлення від підприємств, які не входять до структури раднаргоспу, передавати всередині раднаргоспу з балансу на баланс організації. Все це допускалося в тому випадку, якщо не тягло за собою зменшення планів нагромаджень, платежів до бюджету, загальної чисельності працівників, фондів заробітної плати і державних планових завдань, встановлених раднаргоспом [14, с. 204].

У сфері капітального будівництва можливості раднаргоспів були значно менші. Сам перелік їх прав представляє скоріше перерахування процедур, здійснюваних силами раднаргоспу. Ключове право – перерозподіляти капітальні вкладення між будівництвами (п. 63) обмежувалося, по-перше, межами встановленими в плані загальних обсягів капітальних вкладень по даній галузі, без зменшення по введенню в дію виробничих потужностей і житлової площі; по-друге, вимагало згоди Держплану СРСР.

У галузі матеріального постачання раднаргоспи могли лише розподіляти і перерозподіляти сировину, матеріали, машини та обладнання між підприємствами та установами, оскільки постачальницькі організації не входили у підпорядкування раднаргоспу. Система матеріально-технічного постачання протягом всієї реформи найбільше піддавалася критиці і перебувала в найбільш жорсткій суперечності з основними положеннями реформи.

У питаннях праці та заробітної плати раднаргоспи могли встановлювати структуру, чисельність і штати адміністративно-управлінського апарату, як для апарату раднаргоспу, так і для підвідомчих установ і підприємств, проте тільки в межах встановленого плану по праці і тільки керуючись типовими штатами і схемами посадових окладів [15, с. 794].

На початку 1960-х років республіки СРСР почали проводити виразно незалежну економічну політику. Це викликало занепокоєння центру, який поступово почав звужувати республіканські повноваження. Було обмежено функції держпланів винятково перспективним плануванням, а складання і виконання щорічних планів передано РНГ УРСР і СРСР.

З 1960 р. почався процес поступової вертикальної централізації системи: були створені республіканські РНГ, в січні 1963 р. – РНГ СРСР, у березні 1963 р. – ВРНГ СРСР. Поряд з вертикальною централізацією, інтенсивно йшов процес утворення державних галузевих виробничих комітетів СРСР [16, с. 7].

У 1964 р. права раднаргоспів були обмежені юридично. У затвердженому 17 вересня 1964 р. Положенні про раду народного господарства економічного району вертикаль управління, в яку вбудовувалися раднаргоспи, настільки розрослася, що припинила бути вертикаллю [17 с. 206]. Якщо за Положенням 1957 р. раднаргоспи підпорядковувалися Радам Міністрів СРСР і союзній республіці, то за новим положенням – Раді Міністрів СРСР, ВРНГ СРСР, РНГ СРСР, Раді Міністрів союзної республіки (пункт 1) [18, с. 493]. При цьому зберігалось підпорядкування Держплану СРСР та союзних республік, структури яких продовжували розширюватися. Незважаючи на те, що нове положення стосувалося великих економічних районів, обсяг повноважень РНГ був істотно менший і при цьому обмежувався необхідністю узгодження прийнятих рішень у вищезазначених інстанціях.

За Положенням 1957 р. раднаргоспи могли залишати собі резерв по кількості працівників та фонду заробітної плати (п. 55) [19, с. 792], який обмежувався документом 1964 р. до 1% (п. 71) [20, с. 495]. Положенням 1957 р. допускався резерв капіталовкладень до 5%, який раднаргосп міг залишати у своєму розпорядженні. Новим документом можливості використання цих коштів істотно обмежувалися. У повному обсязі вони могли бути використані тільки на розвиток ключових (хімічна, гумовотехнічна, нафтопереробна) галузей промисловості. На розвиток інших галузей можна було використовувати не більше 2% зазначених коштів.

За Положенням 1957 р. раднаргоспи могли залишати у своєму розпорядженні резерв матеріалів і устаткування. Документом 1964 р. допускалося його використання в обсязі не більше 1% [21, с. 792].

Зрозуміло, що документ 1964 р. зводив нанівець будь-яку самостійність раднаргоспів у використанні кадрів, грошових коштів, машин і устаткування. Жорстка регламентація управлінської діяльності і необхідність численних узгоджень ліквідували найважливішу перевагу раднаргоспів – оперативність управління.

Якщо у 1957–1959 рр. результати діяльності раднаргоспів були досить успішними, то вже з 1960 р. починають виявлятися негативні риси реформи управління промисловістю. Поступово виникають елементи автаркії, місництва, зриви в кооперованих постачаннях, порушення в розвитку єдиної технічної політики, провали у виконанні планів.

Вересневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС, обговоривши питання про поліпшення управління промисловістю, визнав недоцільною систему управління промисловістю через раднаргоспи і рекомендував створити систему галузевого управління [22, с. 476]. У доповіді першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР депутата К. Мазурова наголошувалося, що відхід від галузевого принципу управління промисловістю

надзвичайно ускладнив управління промисловістю, яке стало багатоступеневим і громіздким [23, с. 2].

Законом Верховної Ради СРСР «Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління, прийнятим незабаром після Пленуму ЦК КПРС, скасовувалися РНГ СРСР, ВРНГ СРСР, а також визнавалося необхідним скасувати республіканські раднаргоспи та ради народного господарства в економічних районах (ст. 12). Для управління галузями народного господарства СРСР створено ряд загальносоюзних і союзно-республіканських міністерств, у відання яких передані підприємства і організації за відповідними галузями промисловості [2, с. 190]. Так, з падінням М. Хрущова у 1965 р. ліквідовано всі раднаргоспи й відновлено централізовану галузеву систему міністерств, подібну до часів Сталіна.

Таким чином, у 1957–1965 рр. в СРСР була зроблена спроба переходу до територіальної системи управління. Суперечності, закладені в сформовану модель управління, були обумовлені переважанням в процесі її здійснення політичних мотивів. Відбулася деяка децентралізація управління народним господарством, регіонам була надана обмежена господарська самостійність. Рішення про ліквідацію раднаргоспів у 1965 р. обумовлювалося нездатністю системи забезпечити оптимальне поєднання галузевого і територіального принципів в управлінні. Розглянувши, законодавчу базу раднаргоспівської реформи, можна прослідкувати еволюцію системи територіального управління, яка проходила в напрямку посилення централізації та обмеження прав раднаргоспів, сприяючи послідовному падінню ефективності системи. Приступивши до здійснення економічної реформи, адміністративно-командна система зробила черговий крок до виявлення своєї повної неспроможності. Наукова розробка проблеми перебудови управління промисловістю 1957–1965 рр. ще залишається далеко незавершеною при всій її суспільній значущості та потребує подальшого дослідження. Ця обставина пояснюється тим, що на якість і характер досліджень істотно впливали зміни суспільно-політичних умов розвитку країни і самої історичної науки. Сьогодні, коли вітчизняною історіографією освоєні нові методологічні підходи можна по-новому підійти до дослідження соціально-економічного розвитку країни післявоєнного часу, концептуально осмислити накопичений емпіричний матеріал.

Список використаної літератури

1. Мерцалов В. И. Реформа хозяйственного управления 1957–1965 гг.: предпосылки, ход, итоги (на материалах Восточной Сибири) / В. И. Мерцалов. – Иркутск.: ИГСА, 2000. – 267 с.
2. Пихоя Р. Почему Хрущев потерял власть [Электронный ресурс] / Р. Пихоя. – Режим доступа: <http://ricolor.org/history/rsv/aft/hr/5/>
3. Веденеев Ю. А. Организационные реформы государственного управления промышленностью в СССР. Историко-правовое исследование (1957–1987 гг.) / Ю. А. Веденеев. – М.: Наука, 1990. – 256 с.
4. Щербакова Т. И. Советский опыт применения модели территориального управления 1957–1965 гг. [Электронный ресурс] / Т. И. Щербакова // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – М.: Грамота, 2011. – С. 202–207. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=16856421>
5. О серьезных недостатках в работе партийного и государственного аппарата: постановление ЦК КПРС, 25 янв. 1954 г. // Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Госполитиздат, 1958. – Т. 4: 1953–1957. – С. 155–156.
6. О существенных недостатках в структуре министерств и ведомств СССР и мерах по улучшению работы государственного аппарата: постановление ЦК КПСС и

Совета Министров СССР, 14 окт. 1954 г. // Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М. : Госполитиздат, 1958. – Т. 4 : 1953–1957. – С. 314–317.

7. Про завдання по дальшому піднесенню промисловості, технічному прогресу і поліпшенню органів виробництва : постанова Пленуму ЦК КПРС 4–12 лип. 1955 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К. : Політвидав України, 1981. – Т. 7 : 1955–1959. – С. 70–89.

8. Хрущёв Н. 1953–1964 гг. Стенограммы пленумов ЦК КПСС и другие документы [Электронный ресурс] / Н. Хрущев. – М. : Междунар. фонд «Демократия», 2007. – 546 с. – (Серия «Россия. XX век. Документы»). – Режим доступа: <http://www.rusarchives.ru/federal/rgani/publication.shtml>

9. Мерцалов В. И. Вказ. праця.

10. Веденеев Ю.А. Вказ. праця.

11. О дальнейшем совершенствовании организации управления промышленностью и строительством : Закон СССР от 10 мая 1957 г. // Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М. : Госполитиздат, 1958. – Т. 4 : 1953–1957. – С. 732–738.

12. Історія держави і права України / під ред. А. С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 512 с.

13. Положение о совете народного хозяйства экономического административного района : постановление Совета Министров СССР от 26 сент. 1957 г. // Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. – М. : Госполитиздат, 1958. – Т. 4 : 1953–1957. – С. 784–805.

14. Щербакова Т. И. Вказ. праця.

15. Положение о совете народного хозяйства экономического административного района : постановление Совета Министров СССР от 26 сент. 1957 г. Вказ. праця.

16. Пихоя Р. Вказ. праця.

17. Щербакова Т. И. Вказ. праця.

18. Положение о совете народного хозяйства экономического района : постановление Совета Министров СССР от 17 сент. 1964 г. // Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам : сб. документов за 50 лет. – М. : Политиздат, 1964. – С. 493–498.

19. Положение о совете народного хозяйства экономического административного района : постановление Совета Министров СССР от 26 сент. 1957 г. Вказ. праця.

20. Положение о совете народного хозяйства экономического района : постановление Совета Министров СССР от 17 сент. 1964 г. Вказ. праця.

21. Положение о совете народного хозяйства экономического административного района : постановление Совета Министров СССР от 26 сент. 1957 г. Вказ. праця.

22. История государства и права СССР. – М. : Юрид. лит., 1966. – Ч. 2. – 512 с.

23. Об улучшении управления промышленностью : доклад первого заместителя Председателя Совета Министров СССР депутата К. Т. Мазурова // Социалистический Донбасс. – 1965. – 2 окт., № 195. – С. 2.

24. Об изменении системы органов управления промышленностью и преобразовании некоторых других органов государственного управления : Закон СССР от 2 окт. 1965 г. // Сборник законов СССР и указов президиума Верховного Совета СССР. – М. : Известия Советов депутатов трудящихся СССР, 1978. – Т. 1 : 1938–1975. – С. 187–190.

Стаття надійшла до редакції 27.04. 2013.

O. Demidko

LEGAL FRAMEWORK OF INDUSTRY MANAGEMENT REFORM OF 1957

In this article author analyzes the main legislation regulating the legal status of the economic councils. The main attention is paid to the analysis of the laws that determine the objectives, functions and structure of the newly formed management industry. Based on regulations shows formation model for the reform of territorial administration in 1957 and its gradual evolution in the direction of centralization.

Key words: *legislation, reorganization, decentralization, economic councils, the model of territorial administration, economic region.*

Н. А. Черкун

КРИЗОВІ ЯВИЩА СЬОГУНАТУ ТОКУГАВА НАПЕРЕДОДНІ РЕСТАВРАЦІЇ МЕЙДЗІ

В статті проаналізовано основні економічні, політичні та соціальні кризові явища останнього періоду існування сьогунату Токугава, які призвели до його падіння у 1868 р. Визначено значення «відкриття» Японії у поглибленні кризи системи сьогунату та розглянуто зародження антисьогунської опозиції, її участь у реставрації імператорської влади.

Ключові слова: *сьогунат Токугава, криза, реформи років Темпо, бакумацу, «відкриття Японії».*

Актуальність цієї теми обумовлена тим, що сформована в Японії ще у XII ст. історично унікальна за своїм характером система сьогунату на рубежі XVIII–XIX століть підходила до свого кінця. Останні роки існування сьогунату Токугава в Японії отримали назву бакумацу («кінець правління бакуфу»). Найчастіше початок періоду бакумацу пов'язують з «відкриттям» Японії, після якого процес руйнування політичної та економічної системи сьогунату прийняв лавиноподібний характер. Японія почала стрімкий рух назустріч радикальних змін у своїй долі, які сформували ту структуру, з якою Японія вступила в XX століття. Вони відкрили шлях капіталістичного розвитку і прискореної модернізації, радикально змінили обличчя суспільства і визначили подальші напрями розвитку країни. Можна сказати, що основи процвітання Японії в сучасному світі були закладені поваленням режиму сьогунату і наступними реформами, здійсненими новою владою.

Радянські дослідники Ю. Д. Кузнецов, Г. Б. Навліцька, І. Н. Сиріцин в загальній праці, присвяченій історії Японії [7], аналізують положення країни напередодні революції Мейдзі. Серед причин падіння сьогунату вони називають: важке економічне становище японського народу на початку XIX ст., політичну кризу сьогунату, а також «відкриття» Японії іноземними державами та укладання нерівноправних договорів. На думку дослідників, саме «крестьянские восстания и городские бунты расшатали токугавский феодальный строй. Победа дворянско-буржуазного блока южных феодальных княжеств стала возможной лишь благодаря все расширявшейся и нараставшей крестьянской войне...» [7, с. 160].

Серед сучасних російських праць, присвячених історії Японії, можна виділити двотомну працю «История Японии» під редакцією О. Є. Жукова [6], в першому томі якої досить ґрунтовно аналізуються останні роки Токугавського режиму, причини, які призвели до падіння сьогунату, та роль іноземних держав у поглибленні кризових явищ. Також велику увагу приділено реформам років Темпо, якими сьогун намагався поліпшити кризове становище.

Інший сучасний російський дослідник І. В. Мазуров в своїй праці «Японія в період переходу к капіталізму» [9] аналізує саме економічні причини, які призвели до повалення сьогунату Токугава. Він розглядає складання передумови падіння системи сьогунату, соціальну структуру Японії в період зародження антисьогунської опозиції та як «відкриття» Японії вплинуло на економічне положення держави і прискорило процес розпаду Токугавського режиму. Також він аналізує перші реформи нової влади та їх вплив на подальший розвиток країни.

Серед останніх сучасних праць російських дослідників можна виділити загальну працю В. Г. Дацишена [5] присвячену новому періоду історії Японії. В цій роботі дослідник дає аналіз загальних причин кризи сьогунату, які призвели до реставрації імператорської влади, та рушійних сил антисьогунської опозиції. Ще можна згадати монографію Н. Ф. Лещенко [8], яка присвячена понад 250-літній історії періоду Токугава в Японії. Автор виділяє як соціально-економічні, так і політичні причини повалення влади сьогунату.

Серед іноземних досліджень можна виділити працю американського дослідника Герберта Нормана [4], в якій він аналізує процес переходу від феодалізму до капіталізму в Японії, тобто від кризи і розпаду сьогунату до відновлення монархії та проведення перших реформ. Акцентує свою увагу дослідник саме на економічних кризових явищах сьогунатського режиму.

Японський дослідник Хані Горо в своїй праці [14] досліджує боротьбу антисьогунської опозиції проти феодальних порядків сьогунату. Великий акцент в своїй праці він робить на селянські виступи, які, на його думку, відіграли значну роль у поваленні сьогунату.

Таким чином у дослідженні даного питання виконана чимала робота. Однак ступінь вивчення цієї теми не можна визнати достатнім. Необхідне створення нових праць з історії даної проблеми.

Метою статті є аналіз основних економічних, політичних та соціальних кризових явищ бакумацу, які призвели до падіння сьогунату, а також – розгляд проблеми зародження антисьогунської опозиції, її участь у реставрації імператорської влади в Японії.

У першій половині XIX ст. в японському суспільстві розвинулася всеосяжна системна криза. Вона виявилася у всіх сторонах життя – в уповільненні зростання економіки, в розхитуванні феодальної станової структури, в падінні ефективності державного управління та зростанні місцевого сепаратизму.

Страшний «голод років Темпо» в 30-і рр. XIX ст. призвів до значного скорочення податкових надходжень, тому бакуфу для «латання дірок» свого економічного положення знову стало «псувати монету», підсиливши тим самим інфляційні процеси. На початку XIX ст. в смугу кризи увійшло виробництво міді в Бессі (Сікоку), внаслідок чого скарбниця бакуфу остаточно спорожніла. Ситуацію ускладнили стихійні лиха, потужні землетруси [9, с. 280–281].

В умовах кризи самурайство починає втрачати економічну потужність і соціальний престиж. Розширюється інститут ронінів, самураїв, вимушених залишити службу у свого господаря. У пошуках засобів існування роніни прямували в міста. Багато хто з них починали займатися ремеслами чи торгівлею або ставали письменниками, художниками, лікарями, деякі ж опускалися на саме дно суспільства. Бакуфу і даймьо, намагаючись полегшити фінансове становище панівного класу, вдалися до посилення експлуатації хліборобів [11].

Погіршення соціально-економічного становища різних верств японського суспільства мало своїм наслідком антиурядові виступи, найбільшим з яких було повстання 1837 р. під керівництвом Осіо Хейхагіро, відоме як «Рисові хвилювання років Темпо». Це повстання планувалося як загальнонаціональний виступ проти правлячої

бюрократії. Колишній чиновник сьогунської адміністрації в Осака підняв повстання проти купців, які наживалися на лихах народу, і бакуфу, не бажуючого допомагати голодуючим городянам [2, с. 671]. Бої йшли два дні, були навіть зруйновані будівлі міської адміністрації. Повстання зазнало поразки, але влада змушена була вжити заходів щодо стабілізації ситуації на ринку рису. У тому ж році відбулося ще одне значне повстання в м. Касівадзакі (північний захід Хонсю). Це повстання орендарів землі очолив Ікута Йородзу.

Бакуфу не тільки жорстоко придушує невдоволення народу, а й намагається боротися з «вільнодумством». У 1839 р. сьогун Токугава Іейосі видає указ про жорсткі заходи щодо вчених, що вивчають західну цивілізацію і науки та виступають проти продовження ізоляції країни від іноземного впливу. Для запобігання морального розкладу суспільства влада посилила цензуру.

В умовах кризи бакуфу не тільки посилювало репресії, а й робило спроби реформ. Найбільшу популярність здобули так звані реформи років Темпо, що проводилися під керівництвом глави старших державних радників Мідзуно Тадакуні. Реформи років Темпо (1830–1843 рр.) були третіми реформами уряду Токугава. Вони були викликані прагненням зміцнити феодальний лад всупереч розвиваючомуся капіталістичним відносинам. У цих цілях було видано низку указів. «Указ 1843 г. об аннулюванні долгов («Касицкэкин-но кизэн»)» [12] мав на меті надати фінансову допомогу князям і дворянам (даймьо і хатамото) – безпосереднім васалам токугавської династії і підпорядкованим їм нізкоранговим самураям, які стояли на межі розорення.

«Указ о конфискации княжеских земельных владений вокруг Эдо и Осака» [13] був складений з метою зміцнення економічних, політичних і стратегічних позицій будинку Токугава, який виступав проти зазіхань найсильніших князівських будинків на владу сьогуна. Однак, зустрівши опір князів, чиї землі підлягали конфіскації, уряд був змушений скасувати указ.

Для збереження виробництва рису селян поверталися з міст у села, обмежували можливість займатися промислами. Особливо можна відзначити «реформи щодо поліпшення моралі», Мідзуно Тадакуні ввів заборони на святкові ходи, прикраси будинків, куріння, було наказано закрити бані, перукарні, ломбарди. З метою боротьби з могутньою торгово-лихварською буржуазією був прийнятий указ про розпуск кабунаками (монопольних торговельних об'єднань) [11]. Однак свобода торгівлі при саботажі верхівки купецтва призвела до хаосу на ринку, зниження цін не відбулося.

Купецтво вступило в боротьбу проти скасування відсотків на борги хатамото і гокенія. З 1843 р. починається згортання реформ, а Мідзуно Тадакуні змушений був піти у відставку. У 1851 р. указ про розпуск кабунакама був остаточно скасован. У кінцевому підсумку реформи років Темпо не увінчалися успіхом, економічна ситуація в Японії продовжувала погіршуватися.

В умовах загальної кризи токугавської Японії в країні різко активізувалися всі опозиційні суспільно-політичні сили. Центром опозиції на північно-сході в XIX ст. був токугавське князівство Міто. У 1841 р. глава князівства, батько останнього сьогуна, Токугава Норіакі заснував школу Кодокан (Великого шляху). Навчалися в ній самураї, які стали ядром антисьогунської опозиції в північній Японії. Одним з ідеологів боротьби проти бакуфу в князівстві Міто став син торговця Фудзіта Юококу, який написав «Трактат про виправлення імен» («Сеймей рон») [8, с. 293].

Іншим центром опозиції в Японії були південні князівства, які традиційно боролися проти бакуфу. Так як даймьо півдня були частиною загальної системи і не були здатні організувати й очолити боротьбу проти неї, то лідерами антисьогунської опозиції на півдні були нізкорангові самураї. До середини XIX ст. багато самураїв південних князівств не тільки піднялися вище традиційних міжкнязівських протиріч, але і вступили у взаємодію, опозиційним самураям півночі. У середині XIX ст. гаслом

суспільно-політичної опозиції був «сонно хай-кі» – «шануйте імператора, який зруйнує узурпатора» [8, с. 294]. Разом з тим, розвиток політичної боротьби в Японії того часу не вкладався в рамки гасел та ідеологічних догм.

На початку XIX століття в боротьбу за розділ колоній поряд з європейськими країнами включилися США. Їх, зокрема, зацікавила Японія, яка представляла собою потенційний ринок для американських товарів, а її порти були зручні як перевалочні пункти в торгівлі з Китаєм і могли стати базою американського китобійного флоту в північній частині Тихого океану.

У 1852 р. уряд США прийняв рішення направити в Японію ескадру з 12 військових кораблів. У липні 1853 р. вона увійшла в затоку Урага (нині Токійський), недалеко від Едо (Токіо). На наполегливі вимоги японців відправитися в Нагасакі, куди було дозволено заходити іноземним судам, командував ескадрою М. Перрі відповів категоричною відмовою. Передавши представникам сьогунату особисте послання президента М. Філмора, та пообіцявши повернутися за відповіддю, Перрі для більшої переконливості провів ескадру вздовж берегів затоки і відбув до Китаю.

Вимоги американців викликали розгубленість в уряді бакуфу. Воно вирішило запросити думки всіх високопоставлених чиновників і пішло навіть на безпрецедентний крок, звернувшись за порадою до імператора і до всіх даймьо. Це свідчило про нездатність уряду відповідально керувати країною і стало поштовхом до підвищення політичної активності різних верств самураїв і до розгортання жвавої дискусії між прихильниками «відкриття» країни і прихильниками концепції «вигнання варварів» (дзьої). Втім і ті, й інші були єдині у визнанні абсолютної неготовності Японії протистояти військовій силі США. У результаті американські вимоги були прийняті [4, с. 22–23].

В кінці лютого 1854 р. ескадра Перрі прибула в містечко Канагава (недалеко від Едо). Там Перрі змусив японців підписати японо-американський договір про мир і дружбу – перший, відкривший серію нерівноправних, т. зв. Ансейських договорів (по роках Ансей – 1854–1859 рр.). Основний його зміст зводився до наступного. Були відкриті порти Сімода і Хакодате для заходу американських кораблів і постачання їх усім необхідним; врегульовано порядок поводження з потерпілими корабельну аварію; американці отримали право вести торгівлю; дозволялося ходіння будь-якої іноземної монети поряд з японською; США отримали статус найбільшого сприяння у регіоні [7, с. 153].

Канагавській договір став зразком для укладання аналогічних угод з іншими країнами. У жовтні 1854 р. був підписаний японо-британський, а в січні 1855 р. – японо-російський договір (який одержав назву «Сімодський трактат»). Продовжили серію подібних договорів Голландія (січень 1856 р.), Франція (жовтень 1858 р.) і ряд інших держав [7, с. 155].

У липні 1858 р. Сполучені Штати наполягли на укладанні з Японією торгового договору [1]. Американці добилися відкриття нових портів, надання своїм громадянам права постійного проживання в Сімода і Хакодате, розширення прав екстериторіальності, прийняття ковзної шкали тарифів – від 5% до 35% вартості товарів. Цей договір позбавив Японію митного суверенітету і зробив ще більш нерівноправними двосторонні відносини.

Аналогічні договори були підписані з Голландією, Росією і Великобританією (серпень 1858 р.), Францією (жовтень 1858), Португалією (серпень 1860 р.) [5, с. 219–220]. Таким чином Японія вийшла зі стану ізоляції на світову арену, але не як самостійна держава і рівноправний партнер, а як залежна, обплутана нерівноправними угодами країна. Ці договори відкривали японський ринок для іноземних товарів, встановлювали грабіжницькі митні тарифи, вводили невигідний обмінний курс валют, закріплювали систему екстериторіальності іноземців. Через відсутність у японських

чиновників досвіду у веденні міжнародних справ тексти цих договорів були написані іноземцями.

«Відкриття» Японії сприяло, з одного боку, її активному залученню в світові торгово-економічні зв'язки (що, в свою чергу, посилювало розвиток товарно-грошових відносин всередині країни), а з іншого, – посилювало кризу малопродуктивного господарства феодального типу. Бурхливими темпами розвивалася зовнішня торгівля, але вона мала типово колоніальний характер. Ввезення дешевих бавовняних тканин підривав селянську домашню промисловість. Експорт дешевої японської продукції – чаю, міді, бобів, порцелянових виробів і, перш за все, високоякісного шовку-сирцю, який користувався величезним попитом, – приносив нечувані бариші торговим партнерам Японії [9, с. 23].

Все це викликало дезорганізацію системи цін в країні. З одного боку, різко підскочили ціни на товари, які користувалися високим попитом на світовому ринку (насамперед, шовк-сирець, рис і чай), з іншого – повинь внутрішнього ринку всілякою імпоротною продукцією машинного виробництва призвело до зниження цін на багато видів вітчизняної продукції. Але найтяжчим ударом стала організована іноземними торговцями спекуляція золотом.

Разом з тим розвиток зовнішньої торгівлі сприяло збагаченню купецької верхівки. Саме вона, використовуючи контакти із західними країнами та їх технічний досвід, створила основу для розвитку перших капіталістичних підприємств у суднобудуванні, металургії, прядильному і ткацькому виробництві. Одночасно йшло переродження частини самураїв нижчих рангів у буржуа. Наприклад, в князівствах Сацума, Тьосю, Міто саме самураї нерідко ставали на чолі новостворюваних промислових підприємств. Під зовнішнім виглядом самурая все частіше переховувався капіталіст [6, с. 580].

Однак у цілому «відкриття» країни стало важким випробуванням для японської економіки. Саме складна економічна ситуація, пов'язана з труднощами пристосування країни до світового ринку після відкриття портів, і привела до остаточного розвалу сьогунату Токугава.

Висновки. У першій половині XIX ст. криза японського суспільства набирала гостроти. Причому вона проявлялася у всіх сторонах життя – в уповільненні зростання економіки, в розхитуванні феодальної станової структури, в падінні ефективності державного управління та зростанні місцевого сепаратизму. Важливим чинником загострення кризи стала також економічна і політична діяльність в Японії іноземців, що з'явилися там після вимушеного припинення політики самоізоляції. І вже до середини XIX ст. криза в Японії досягла такої глибини, яка не дозволяла її зупинити в рамках існуючої системи влади. На політичну арену в цей час вийшла політична опозиція, об'єднана як з частин старої еліти, так і з виходців з «самурайських низів», які в подальшому відіграли важливу роль в відновленні влади японського імператора.

Список використаної літератури

1. Американо-японский договор о дружбе и торговле (1858 г.) // Хрестоматия по новой истории / под ред. А. А. Губера : в 2 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 2. – С. 677–681.
2. Воззвание Осиио Хэйхатиро // Хрестоматия по новой истории / под ред. А. А. Губера : в 2 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 2. – С. 670–672.
3. Положение японского народа до революции Мейдзи // Хрестоматия по новой истории / под ред. А. А. Губера : в 2 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 2. – С. 683–685.
4. Норман Г. Возникновение современного государства в Японии [Электронный ресурс] / Г. Норман. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – 230 с. – Режим доступа: <http://mirknig.com/knigi/history/1181471501-vozniknovenie-sovremennogo-gosudarstva-v-yaponii-soldat-i-krestyanin-v-yaponii.html>

5. Дацышен В. Г. Новая история Японии [Электронный ресурс] / В. Г. Дацышен. – Красноярск, 2007. – 200 с. – Режим доступа: <http://mirknig.com/knigi/history/1181393050-novaya-istoriya-yaponii.html>
6. История Японии [Электронный ресурс] / отв. ред. А. Е. Жуков. – М., 1998. – Т. I : С древнейших времен до 1868 г. – 659 с. – Режим доступа: http://www.bookarchive.ru/dok_literatura/istorija/62382-istorija-japonii.-tom-2.-1868-1998.html
7. Кузнецов Ю. Д. История Японии [Электронный ресурс] / Ю. Д. Кузнецов, Г. Б. Навлицкая, И. М. Сырицын. – М. : Высш. шк., 1988. – 432 с. – Режим доступа: http://mirknig.com/knigi/guman_nauki/1181167552-istorija-japonii.html
8. Лещенко Н. Ф. Япония в эпоху Токугава [Электронный ресурс] / Н. Ф. Лещенко. – М. : Крафт, 2010. – 352 с. – Режим доступа: <http://mirknig.com/knigi/history/1181476928-yaponiya-v-epohu-tokugava.html>
9. Мазуров И. В. Япония в период перехода к капитализму [Электронный ресурс] / И. В. Мазуров. – Хабаровск, 2001. – 72 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/157727/>
10. Положение японского народа до революции Мейдзи // Хрестоматия по новой истории / под ред. А. А. Губера : в 2 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 2. – С. 683–685.
11. Указ 1841 г. о роспуске купеческих объединений (кабунакама) // Хрестоматия по новой истории / под ред. А. А. Губера : в 2 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 2. – С. 672–673.
12. Указ 1843 г. об аннулировании долгов («Касицкэкин-но киэн») // Хрестоматия по новой истории / под ред. А. А. Губера : в 2 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 2. – С. 674–675.
13. Указ о конфискации княжеских земельных владений вокруг Эдо и Осака // Хрестоматия по новой истории / под ред. А. А. Губера : в 2 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 2. – С. 675–677.
14. Хани Горо История японского народа [Электронный ресурс] / Хани Горо. – М., 1957. – 215 с. – Режим доступа: <http://mirknig.com/knigi/history/1181373564-istoriya-yaponskogo-naroda.html>

Стаття надійшла до редакції 07. 05. 2013.

N. Cherkun

THE CRISIS YEARS OF TOKUGAWA SHOGUNATE BEFORE RESTORATION OF MEDJI

In the article analyzes the main economic, political and social crisis of last period the Tokugawa Shogunate that led to his downfall in 1868. Determined to Japan's "open" in deepening crisis of the shogunate and discussed the origin the opposition's against Shogunate, and its participation in the restoration of imperial power.

Key words: *Tokugawa shogunate, the crisis, years of the reform Tempo, bakumatsu, "opening of Japan".*

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

УДК 327.5

О. В. Бєлова

ДЕЛІМІТАЦІЯ КОРДОНУ МІЖ ЯПОНІЄЮ ТА РОСІЄЮ: АНАЛІЗ ПРАВОВИХ НАСЛІДКІВ ДОГОВОРІВ 1855–1905 РОКІВ

У статті наводиться аналіз територіальної суперечки між Японією і РФ навколо Південних Курил / Північних територій. Основною метою даної статті виступає аналіз основних угод між двома країнами, в яких безпосередньо згадуються острови Ітуруп, Кунашир, Шикотан та острівна група Хабомаї, а також їх юридичних наслідків.

Автор пропонує проаналізувати правові наслідки Симодського трактату 1855 року, Петербурзької угоди 1875 року, угоду про торгівлю і мореплавання 1895 року та Портсмутської мирної угоди 1905 року для територіальної приналежності спірних островів. У статті наводиться аналіз значення саме цього договірного корпусу для динаміки проблеми «північних територій» сьогодні.

Ключові слова: Курильські острови, РФ, Японія, "проблема північних територій", Симодський договір, Портсмутський договір, Петербурзький договір.

Питання територіальної приналежності південних островів Курильської гряди (в японській літературі – «північних територій») вже більше п'ятдесяти років негативно впливає на економічні і політичні взаємини Росії та Японії. У той самий час відносини між двома країнами є одним з факторів, що визначають структуру регіональної безпеки в Азії. Важливо також розуміти, який вплив має російський чинник на крихкий політичний status quo в Південно-Східній Азії.

Офіційні позиції Японії та Росії щодо спірних територій ґрунтуються на різних інтерпретаціях історичних фактів. Зокрема, Японія, обґрунтовуючи свої претензії на острови південнокурильської гряди, апелює до російсько-японських договорів XIX сторіччя; щодо російської сторони, то вона вважає їх недійсними. Аналіз того, чи мають ці договори дійсну юридичну силу, представляє не меншу практичну цінність для потенційного розв'язання «проблеми північних територій», ніж аналіз повоєнних угод і декларацій постбіполярного періоду, на яких переважно зосереджуються дослідники цього питання.

У статті наводиться аналіз територіальної суперечки між Японією і РФ навколо Південних Курил / Північних територій. Головною метою даної статті виступає аналіз основних угод між двома країнами, в яких безпосередньо згадуються острови Ітуруп, Кунашир, Шикотан та острівна група Хабомаї, а також їх юридичних наслідків.

Автор пропонує проаналізувати правові наслідки Симодського трактату 1855 року, Петербурзького договору 1875, договору про торгівлю і мореплавання 1895 року та Портсмутського мирного договору 1905 року для територіальної приналежності спірних островів. У статті наводиться аналіз значення саме цього договірного корпусу для динаміки проблеми «північних територій» сьогодні.

У японських наукових колах проблема «північних територій» переважно обмежується сферою міжнародного права; основні дебати проходять навколо відмінностей, що існують між деклараціями 1956 і 1993 років (Московської та Токійської) [1]; тема «північних територій» не рекомендована для обговорення в

широких колах. Що стосується російської наукової літератури, присвяченої російсько-японським відносинам, то там наявні переважно ретроспективні огляди ситуації; у корпусі статей з сучасного стану справ домінують теми економічної співпраці між двома країнами у спірних районах. Проте, не можна не відзначити важливість для даного дослідження дисертації Сисоевої О.А., котра присвячена питанню Курильських островів в російсько-японських відносинах в період від Симодського трактату до Петербурзького договору [2].

Предметом територіальної суперечки між Японією та Россією є чотири найбільш південних острови Малої Курильської гряди (однієї з двох паралельних гряд островів, що складають архіпелаг з загальною назвою «Курильські острови»): Ітуруп (в японській транскрипції «Еторофу»), Кунашир («Кунасірі»), Шикотан (Сікотан) і Хабомаї (Хабомадзе) [1]. В Японії ці спірні території отримали назву «Північні території» (чит. «північний території Японії»). У цій статті ми будемо вживати термінологію, яка стала звичною в російськомовних роботах, добто «південнокурильські острови», і російську транскрипцію їх назв.

Починаючи з 1945 року спірні острови перебувають під контролем СРСР та його правонаступника – РФ; на їх території проживає близько 19 тисяч російських громадян [1].

У даній статті розглядається хронологічний період з початку XIX сторіччя й до закінчення російсько-японської війни 1904–05рр. На перший погляд цей період характеризується задовільною юридичної чіткістю взаємин Японії і Росії в тому, що стосується островів, що нас цікавлять; здається, нібито у цьому хронологічному періоді не заховано ніяких «гострих каменів», тому що саме в цей час підписуються угоди про кордон, в яких майбутні спірні острови та їх приналежність вказані чітко і ясно. Проте, як ми знаємо, розбіжності в офіційних позиціях країн починаються вже в трактуванні цих договорів.

У японських джерелах Симодський трактат 1855 року фігурує як договір про торгівлю, судноплавство та кордони, і МЗС Японії підкреслює значення цього договору для делімітації кордону між Японією і Росією [3]. У свою чергу, Росія вважає посилання на Симодський трактат неправомірними.

Основними міжнародними угодами, які визначили державну приналежність островів Ітуруп, Кунашир, Шикотан і Хабомаї на цей період, є Симодський трактат про торгівлю і кордони між Японією і Росією (7 лютого 1855 року) [4], Петербурзька угода між Японією і Росією (7 травня 1875 року) та Портсмутський мирний договір [5] за підсумками російсько-японської війни 1904–05 рр. Всі ці угоди торкнулися питання територіальної приналежності Курильських островів, і, в їх складі – сьогоdnішніх спірних.

Згідно Симодського трактату кордон між двома державами пролягав між островами Ітуруп та Іруп. Ст.2 угоди прямо роз'яснює це положення, безпосередньо вказуючи, що «острів Ітуруп належить Японії, а весь острів Іруп та інші Курильські острови на північ становлять володіння Росії» [4]. Таким чином, Японії відходили острова Ітуруп, Кунашир, Шикотан і група островів Хабомаї.

7 травня 1875 року було підписано Петербурзьку угоду, згідно з якою Росія передавала Японії права на всі острови, які на той час входили до складу Росії [1]. Зі свого боку Японія відмовилась від сумісного суверенітету над Сахаліном та він перейшов у повне володіння Російської імперії. Значення цієї угоди для нашого аналізу полягає у тому що вона а) зазначила добровільну передачу Курильських островів Японії б) не містила ніяких згадок щодо тих островів Курильської гряди, які вже увійшли до складу Японії. Це в свою чергу означає, що у відношенні островів Ітуруп, Кунашир, Шикотан і Хабомаї автоматично продовжив свою дію Симодський трактат, їх статус ніяким чином не змінився із підписанням Петербурзької угоди і ніяк не залежить від

статусу ані інших островів Курильської гряди ані статусу Сахаліну. Портсмутський мирний договір 1905 року закріпив вплив Японії у Кореї та Манчжурії; щодо якихось конкретних територіальних надбань чи втрат, то їх стосується лише 9-та стаття угоди про те, що «південна частина о. Сахалін та всі прилеглі до неї острови» [5] становлять тепер японську територію.

За підсумками цього огляду можна було б зробити висновок про те, що після підписання Симодського трактату 1855 року за весь описаний період спірні острови не виступали предметом переговорів між Японією та Росією, а їхній статус не зазнавав ніяких змін. Ця позиція близька сучасному японському керівництву, і саме на цьому припущенні ґрунтується офіційна позиція Японії з проблеми «північних територій». Японія налічує історію своїх прав на острови Ітуруп, Кунашир, Шикотан та архіпелаг Хабомаї від Симодського трактату.

Проте, існує ряд припущень, які дозволяють багатьом дослідникам говорити про недійсність Симодського і наступних договорів між Японією і Росією аж до Портсмутської мирної угоди.

Квінтесенцію першого з таких припущень ми знаходимо у статті Кузмінкова 2013 року «Курили – земля російська», в якій автор пише про Симодський договір як про анульований [6]. Статті Симодського трактату, що присвячені питанням кордонів, можна вважати анульованими, оскільки їх було замінено на відповідні статті Петербурзької угоди 1875 року. Більше того, угоду від 1895 року про торгівлю й мореплавання, яка скасовувала дію Симодського трактату і підтверджувала дійсність Санкт-Петербурзької угоди 1875 року, теж скасовано. Оскільки стаття 12 Портсмутського мирного договору згадує про скасування «останнього договору про торгівлю і мореплавання між Росією і Японією» [5] внаслідок війни, автор звертає увагу на те, що разом з угодою 1895 року (останньою передвоєнною угодою про торгівлю й мореплавання між двома країнами) втрачає силу і підтвердження дійсності Петербурзького договору 1875 року, згадане в ньому.

Слабкість цієї позиції, на наш погляд, полягає у тому, що, навіть якщо визнати недійсність Симодського трактату та угоди 1895 року, це ніяк не впливає на дійсність Петербурзької угоди 1875 року, котра закріпила перехід до Японії всіх Курильських островів. Звісно, у цьому випадку з договірної бази відносин між двома країнами випадає додаткове підтвердження дійсності угоди 1875 року, яке містилося в угоді 1895 року, проте з анулюванням трактату 1895 року в цьому підтвердженні втрачається також і всякий сенс. Спочатку додаткове підтвердження було необхідно, щоб не настало заміни положень більш старого договору положеннями нового, бо в них була подібна тематика. Навпаки, після анулювання угоди 1895 року було втрачено усі підстави для припинення дії попередньої – Санкт-Петербурзької угоди 1875 року. Інших підстав для припинення його дії (таких як закінчення терміну дії) не спостерігається. Більш того, у цьому випадку також втрачає юридичну силу й положення про однозначне скасування дії Симодського трактату, котре було наведене в угоді 1895 року, що дозволяє, принаймні, повернутися до дискусії щодо його дійсності.

Існує також інша думка, згідно з якою Портсмутська мирна угода у своїх статтях безпосередньо скасовувала дію всіх попередніх договорів між країнами. З цього випливає недійсність усіх домовленостей щодо кордону між Японією і Росією, а відповідно й неможливість апелювати до цих документів як до джерел міжнародних наслідків. Однак, по-перше, Портсмутська мирна угода явно й безпосередньо не скасовує всіх попередніх договорів. У додатку 10 до зазначеного договору, на який посилаються прихильники такої точки зору, лише констатується, що створилися умови, за яких «всі торгівельні угоди між Росією та Японією виявилися анульованими» [7]. Далі, можна припустити, що тут має місце відсилання до того, що традиційно в міжнародному праві торгівельні угоди припиняють свою дію на час війни; а після війни, зазвичай, сторони

підписують нові. У такому випадку цілком логічно розсудити, що мова не йшла про скасування спільних рішень щодо кордону і, зокрема, щодо Курильських островів, оскільки інакше країни б включили у новий договір нові положення про кордони, які б стосувалися територій, згаданих у попередніх домовленостях. На користь цієї інтерпретації свідчить те, що в тому ж 10-му додатку до Портсмутської угоди йдеться про «прийдешне підписання» [7] нової угоди про торгівлю й мореплавання, котра дійсно була укладена двома роками пізніше, у 1907 році, і в якій (ані в офіційній, ані в секретній частині) не міститься жодних положень щодо Курильських островів [8]. З цього логічно зробити висновок, що країни вважали питання кордонів між ними врегульованим.

Нарешті, якщо прийняти та продовжити початкове припущення, то доведеться визнати, що, оскільки мирної угоди між Японією та Росією за підсумками Другої Світової війни на сьогодні немає, і з 1905 року немає угоди про кордон, то спірними є не тільки південнокурильські острови. Ні, в такому випадку кордон між Росією і Японією необхідно встановлювати з нуля, і його пролягання не буде зумовлено попередніми домовленостями.

Ще одне таке припущення полягає в тому, що, після війни усі довоєнні угоди між двома країнами стали недійсні, і тепер на них не можна посилалися нібито вони породжують міжнародні правові наслідки.

Це слабе місце навіть і з точки зору сучасного міжнародного права. У деяких джерелах стверджується, що початок військових дій відноситься до випадків «автоматичного» припинення міжнародних угод [9]. Проте, також чимало дослідників погоджуються з тим, що, фактично, в міжнародному праві ніколи не було договірних норм, які б чітко регламентували порядок дії міжнародних угод у період збройних конфліктів. Регулятором тут виступає здоровий глузд, добто, зазвичай, між воюючими сторонами припиняються двосторонні мирні договори, договори про ненапад, угоди про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу, про торгівлю і т.д.[9] – ті, які й так виявилися порушені власне фактом нападу однієї сторони угоди на іншу сторону. Після війни ці угоди, зазвичай, замінюються на нові, однак не в ста відсотках випадків. Більш того, в сучасному міжнародному праві існує тенденція виділяти договори про кордон (або, в нашому випадку, положення договорів, що стосуються встановлення кордону) в особливий вид міжнародних угод, припинення дії яких є досить ускладнене. Дійсно, договори про кордон не містять положень та умов про їх денонсацію; не можуть містити умови відміни і т.д. Виникнення війни також не припиняє дії договору про кордон. Навіть припинення існування суб'єкта міжнародного права без супроводжуючих факторів не породжує жодних прав у будь-кого на території колишнього суб'єкта, якщо мова не йде про реалізацію права на самовизначення. Новація (заміна) договору про кордон можлива лише за явної взаємної згоди сторін [10]. Лишається досить складним питання про те, чи дає право на анулювання договору про кордон істотне порушення цього договору іншою стороною, зокрема, агресія з метою анексії. Мабуть, важко говорити про існування такого правила для всіх випадків, хоча схожі прецеденти мали місце після Другої Світової війни.

Досить часто згадують про те, що Японія напала на Російську імперію без оголошення війни, що робить її агресором, винною стороною і т.д. Проте, в міжнародному праві на момент цих подій не було зафіксованої норми, що вимагає обов'язкового оголошення війни перед початком військових дій; таке було зафіксовано пізніше, в 1907 році в угоді про правила відкриття військових дій. Крім того, Японія, перш ніж порушити мир, оголосила про розрив міждержавних відносин, що можна порівняти до вираження своєї волі щодо війни, хай і мовчазного.

Висновки: делімітація кордону між Японією і Росією сталася в XIX столітті на основі взаємної згоди сторін, висловленої у двох угодах – Симодському трактаті

1855 року та Петербурзької угоди 1875 року; спірні острови були передані Японії двічі – у Симодському трактаті вони були зазначені окремо, в Петербурзькому договорі це побічно підтверджується. Наступні угоди (договір про торгівлю і мореплавання 1895 року та Портсмутська мирна угода) не змінили статусу цих островів.

Предметом спору багатьох дослідників є дійсність договорів XIX сторіччя, на яких ґрунтуються сучасні територіальні вимоги Японії. Можна припустити, що неупереджений аналіз цього майже неможливий, оскільки трактування положень міжнародного права в даному випадку дуже залежне від точки зору. Так, Петербурзьку угоду можна класифікувати як повноцінну заміну Симодського трактату, і в цьому випадку, статус чотирьох спірних островів стає невідомим з моменту підписання першого. Якщо ж розглядати статті Петербурзької угоди як додаток до статей Симодського трактату, що здається нам логічним, оскільки у них різний об'єкт, тоді приналежність островів Ітуруп, Кунашир, Шикотан і Хабомаї не має викликати сумнівів.

Можна упевнено стверджувати, що Портсмутська мирна угода явно не припиняла дії передвоєнних договорів. Цей висновок ми базуємо на а) відсутності відповідних статей у тексті угоди та його додатків б) на логічному припущенні, що якби сторони вважали делімітацію кордонів у районі островів Кунашир, Шикотан, Ітуруп і Хабомаї недійсною, вони б підписали нову угоду (як це було зроблено відносно сфер впливу і торгівлі у 1907 році).

На жаль, навіть сучасне міжнародне право недостатньо висвітлює проблему автоматичного припинення угод в результаті війни; проте цілий ряд джерел вважає, що правила, яке б припиняло передвоєнні договори, як такого ніколи не існувало; просто в більшості випадків сторони їх припиняли й підписували нові. Більш того, деякі дослідники схильні виділяти договори про кордон в окремий клас міжнародних договорів, які не припиняють свої дії в результаті війни, навіть у разі нападу однієї сторони на іншу з метою анексії території. Нарешті, оскільки це питання є неясним з позицій міжнародного права, логічно було б, спираючись на презумпцію дійсності міжнародних договорів та здоровий глузд, визнати Петербурзьку угоду 1875 року: а) дійсним б) релевантним і таким, що закріплює острови за японською стороною.

Список використаної літератури

1. Northern Territories/Kuril Islands [Електронний ресурс] // Globalsecurity.org: Reliable Security Information. – Режим доступу: <http://www.globalsecurity.org/military/world/war/kuril.htm>. – Дата доступу: 25.08.2013.
2. Сысоева Е. А. Сахалин и Курильские острова в русско-японских отношениях 1855-75 гг. (от Симодского трактата до Петербургского договора.): дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 Всеобщая история / Сысоева Елена Анатольевна; Владимир. гос. пед. ун-т – Владимир, 2004. – 217 с.
3. Basic Understanding of the Northern Territories Issue [Електронний ресурс] // Overview of the Issue of the Northern Territories. – Режим доступу: <http://www.mofa.go.jp/region/europe/russia/territory/overview.html> – Дата доступу: 05.09.13.
4. Симодский договор между Россией и Японией [Электронный ресурс] // Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842–1925) – Режим доступа: <http://www.hrono.ru/dokum/1800dok/1855simod.php> – Дата доступу: 01.10.2013.
5. Портсмутский договор между Россией и Японией 25 августа (5 сентября) 1905 года [Электронный ресурс] // Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/dokum/190_dok/19050825portsmut.php – Дата доступа: 01.09.2013.

6. Кузминков В. Курилы – земля российская [Электронный ресурс] / В. Кузминков // Свободная мысль. – 2013. – № 4. – Режим доступа: <http://svom.info/entry/371-kurily-zemlya-rossijskaya/> – Дата доступа: 03.08.2013.

7. Русские Курилы: история и современность [Электронный ресурс]: сб. документов по истории формирования русско-японской и советско-японской границы / В. К. Зиланов, А. А. Кошкин, И. А. Латышев и др. // Хронос. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/dokum/190_dok/19050905pril.php – Дата доступа: 01.09.2013. – Приложение №10 к Портсмутовскому мирному договору между Россией и Японией 1905 года

8. Русско-японское общеполитическое соглашение, подписанное в Петербурге 17–30июля 1907 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://statehistory.ru/1952/Drugie-sekretnye-protokoly--Sekretnye-prilozheniya-k-russko-yaponskim-konventsiam-1907-1916-godov> – Дата доступа: 01.08.13.

9. Живарев В. Е. Международное право – 2010 [Электронный ресурс] / В. Е. Живарев. – Режим доступа: <http://knigi-uchebniki.com/pravo-mejdunarodnoe/mejdunarodnoe-pravo.html> – Дата доступа: 04.08.2013.

10. Международное право [Электронный ресурс] // Правознавец. – Режим доступа: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/117/7335/33/> – Дата доступа: 06.09.13
Стаття надійшла до редакції 14.05. 2013.

O.V. Byelova

BORDER DELIMITATION BETWEEN JAPAN AND RUSSIA: LEGAL IMPLICATIONS OF 1855–1905 TREATIES

The article presents the analysis of the territorial dispute between Japan and Russia as for Southern Kurils/Northern territories. The main goal of the present article is to analyze the main treaties between the two countries which directly refer to the islands of Iturup, Kunashir, Shikotan and Habomai rocks, and their legal effects.

The authors suggests to look into the legal implications of The Treaty of Shimoda 1855, Saint-Petersburg Treaty of 1875, The Treaty of Commerce and Navigation between Japan and Russia and Portsmouth Peace Treaty of 1905 for the territorial sovereignty over the disputed islands. The articles describes the role of the aforementioned treaty corps for the today's 'northern territories' issue development.

Key words: Kurils, Russian Federation, Japan, “Northern territories” issue, The Treaty of Shimoda, Portsmouth Peace Treaty, Saint-Petersburg Treaty.

УДК 32.019.51

О. В. Матвеева

ВІРТУАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

В статті автор описує основні тенденції розвитку сучасних політичних процесів в контексті соціальних мереж та віртуальних спільнот, визначає їх особливості, вплив на політичний аспект сучасного життя. Визначає, що в руслі розвитку нових інформаційно-комунікаційних технологій і появи нових соціальних груп можливе виникнення нових ідеологічних конструктів. Аналізує вплив активності даних спільнот в контексті національної та міжнародної безпеки.

Ключові слова: віртуальні спільноти, міжнародна безпека, національна безпека, інформаційно-комунікаційні технології, соціальні мережі, соціальні медіа..

3 січня 2011 року країни Магрибу та Близького Сходу пережили хвилю соціальних протестів, що призвела за собою відставку режимів в одних країнах, репресії упереміж з пропасними реформами в інших, а подекуди – громадянську війну і фактичний крах державності. Ці події, відгукнулася луною на величезному просторі від Судану до Білорусії, стали відомі як Арабська весна і Twitter/Facebook-революції. Друге із згаданих назв відображає рису, характерну для більшості епізодів близькосхідних протестів – безпрецедентно активне використання учасниками протестів інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), і в першу чергу соціальних мережевих сервісів. Після заворушень 2009 р. в Ірані і Молдавії Арабська весна закріпила в рядах політиків, експертів і ЗМІ дискурс «ІКТ (і насамперед соцмережі) як фактор хвилювань і революцій».

Невинна технологія, покликана спростити звичайне спілкування, загрожує стабільності і безпеки окремих країн і міжнародного співтовариства в цілому. Суперечки про роль соціальних мереж в Арабській весні сьогодні визначають основну суть дискусії навколо них, однак коло пов'язаних з ними питань у рамках проблематики безпеки, звичайно ж, набагато ширше.

Завдання полягає в тому, щоб проаналізувати соціальні мережеві сервіси та їх вплив на розвиток сучасного світу з позицій безпеки. Ключове питання полягає в тому, яким чином слід, з урахуванням тенденцій останніх років, а також недавніх і триваючих революцій онлайн на Близькому Сході і в інших регіонах, розглядати вплив соціальних мережевих сервісів на міжнародну безпеку, а також на національну безпеку України.

Аналіз згаданої проблематики ведеться швидше з політологічної точки зору, не претендуючи на правову і технічну експертизу. Розгляд соціальних мереж в контексті безпеки – що винесено в заголовок статті, – припускає відхід від правових акцентів, розгляд і вживання таких понять як «національна безпека» [1], «міжнародна безпека» [1] поза специфічного правового контексту. Технічні аспекти проблематики зміщені на задній план або опущені в силу того, що не є основним об'єктом аналізу і вимагають окремих досліджень. Вони розглядаються лише в тій мірі, в якій необхідні для розуміння міжнародно-політичної складової теми.

Об'єктом аналізу виступають соціальні мережеві сервіси, хоча таке формулювання не є єдиною для даного явища. Допустимі і такі терміни, як «соціальні мережі», «соціальні мережеві спільноти» і, в певному контексті, «соціальні медіа». У всіх випадках мова йде про сукупність віртуальних сервісів і платформ, функцією яких є створення соціальних мереж і соціальних зв'язків між їх користувачами. Україномовні позначення є кальками англійських термінів («social networking services», «social network sites» [2]), більш точно відображають суть даного явища. У технічному сенсі соціальні мережеві сервіси являють собою класичний приклад Web 2.0. Єдине уточнення, яке виглядає необхідним, стосується внутрішньої класифікації соціальних сервісів. У статті виділяються дві категорії таких сервісів:

а) власне соціальні мережі – як універсальні, так і спеціалізовані, професійні (Facebook, Однокласники, Вконтакте, LinkedIn, MySpace, Friendster, Google+);

б) квазісоціальні співтовариства (блогові спільноти, мікроблоги (Twitter), спільноти на інтерактивних платформах типу Ushahidi).

Провести чітке розмежування між позначеними категоріями досить складно. Ті ж блоги можуть бути лише окремим сервісом в рамках соціальних ком'юніті, звичайні сайти можуть мати розвинені соціальні закладки, геосоціальні мережі можуть працювати просто як сервіс визначення місцезнаходження, а можуть набувати повноцінних соціальних функцій.

Можна лише виділити той перелік характеристик, які в сукупності дозволяють назвати той чи інший сервіс соціальною мережею. Подібний перелік був сформований в ще в 2008 р. в дослідженні «Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship».

Його автори, фахівці Каліфорнійського університету в Берклі і Мічиганського університету Дана М. Бойд і Ніколь Еллісон виділили три ключові характеристики сайту соціальної мережі (social network site) [3]. Конкретно, йдеться про можливість створення власного профілю користувача, хоча б частково відкритого для інших людей; управління списком користувачів, з якими підтримується зв'язок; та можливості перегляду та відстеження зв'язків інших користувачів.

На сьогоднішній день первісний ентузіазм і ажіотаж навколо соціальних мережесервісів як основної рушійної сили революцій на Близькому Сході і в Північній Африці вщухли як в глобальних ЗМІ, так і серед експертів. У числі останніх – дослідники Центру Беркмана з вивчення інтернету і суспільства при Гарвардському університеті – одного з провідних центрів з вивчення соціальних мереж і нових інтернет-сервісів: Етан Цукерман, Дана М. Бойд, Джилліан Йорк, Майк Ананія і Бет Колеман. На скептичних позиціях також стоять російські дослідники, в числі яких варто окремо згадати експерта ІСЕМВ РАН Е.А. Степанову, яка присвятила окреме дослідження ролі ІКТ в Арабській весні [4].

Узагальнена позиція експертних кіл зводиться до того, що соціальні мережі не зіграли провідну роль у подіях Арабської весни, вони не були домінуючим каналом комунікації опозиційних сил та учасників протестів. Разом з тим, вони частково надали подіям в арабських країнах ту швидкість і динаміку, яка застала зненацька їх опонентів – уряд. Як справедливо зазначив в інтерв'ю газеті Коммерсант автор терміну «твіттер-революція», співробітник Стенфордського університету Євген Морозов, без соціальних мереж революції в арабських країнах «однозначно відбулися б по-іншому» [5].

Як можна охарактеризувати роль соціальних мереж у розвитку подій Арабської весни?

1. Протестна діяльність по відношенню до соціальних мережесервісів носила переважно самодостатній і незалежний характер, а от зворотне твердження невірно. Події Арабської весни і, меншою мірою, революція онлайн в Білорусії дають кілька найважливіших підстав для даного висновку. По-перше, протестна активність онлайн і реальні, вуличні дії, що сформували революцію, різняться за піком своєї активності і не повністю збігаються в часі.

2. Протести були і там, де активність в соціальних мережах була близька до нульової. Однак при цьому протести в тих державах, де використання ІКТ було максимально активним, проходили за м'якшим сценарієм. Деякі експерти вважають таку кореляцію наслідком гуманізуючої ролі інтернету. Проте насправді причинно-наслідковий зв'язок скоріше носить зворотний характер – чим більше розвинена держава в соціально-економічному відношенні, і чим ліберальніше відноситься режим до свободи комунікації, тим вище рівень проникнення ІКТ, включаючи соціальні мережі.

3. Соціальні мережі не були ні єдиним, ні навіть ключовим засобом комунікації і координації дій повстанців, але вони були основним засобом популяризації їх рухів і публічного контакту із зовнішнім світом – на відміну від супутникового телебачення, мобільного зв'язку, СМС, мечетей і всіх інших майданчиків комунікації. У єгипетських провінціях, так само як і в Каїрі, головним майданчиком для координації дій протестувальників і розповсюдження їх настроїв були мечеті, відразу по закінченні п'ятничних намазів що перетворювалися на своєрідні командні пункти учасників протестних рухів. Точно так само ситуація йшла і у всіх країнах регіону з малозначущими нюансами.

4. Та ж рецептура протестної онлайн-активності з акцентом на соціальні мережі, яка супроводжувала і підкріплювала розвиток подій в арабських країнах, не призвела до запуску аналогічного сценарію в Білорусі. Опинившись поза специфічного середовища Близького Сходу та Магрибу, де революції були підготовлені тривалими соціально-

політичними процесами, які визрівали протягом десятиліть, відточена технологія скоординованого через мережі протесту не спрацювала.

Крім того, самі соціальні мережі в Арабській весні не проявили себе в якості суб'єктів корпоративних інтересів, подібних ТНК. Їх керівництво не намагалося керувати протестною активністю або хоча б направляти її [6]. Необхідно обмовитися, що винятком із загального ряду компаній, які складають кістяк найпопулярніших соціальних мережесервісів, є Google. Ця найбільша ІТ-корпорація, на відміну від Facebook, Twitter, Вконтакте та інших соціальних медіа, володіє чітким баченням себе як гравця на різних майданчиках – включаючи майданчик взаємодії з державою, причому не обов'язково в рамках PR, GR або просто налагодження дружніх зв'язків. У січні 2010 р. керівництво Google в особі головного юриста компанії Дейвіда Драммонда виступило з різкими заявами на адресу влади КНР. Google не тільки позначив Пекін як головного підозрюваного в серії «вельми просунутих хакерських атак» на поштові скриньки китайських правозахисників у грудні 2009 р., а й пішов ще далі, пов'язавши цей епізод з своїм рішенням про відмову здійснення цензури пошукових запитів в китайському сегменті Інтернету і можливий відхід з китайського пошукового ринку. Два ключові моменти, що характеризують в даному випадку стратегію Google, такі:

- ІТ-гігант вирішив безпосередньо зв'язати своє неоднозначне рішення про можливий відхід з ринку з «більш широким комплексом причин, що стосуються питань про свободу доступу до інформації в КНР» [7]. Таким чином, компанія віддала перевагу представити свою політику в світлі боротьби за свободу в Інтернеті, що спочатку прозвучало досить провокаційно.

- Компанія поспішила заручитися політичною підтримкою своїх дій на найвищому рівні, зробивши це досить оперативно і доречно. Як зазначила держсекретар США Хілларі Клінтон вже наступного дня після заяв Драммонда, «ми проінформовані компанією Google про її підозри, і це викликає у нас серйозне занепокоєння і питання. Ми чекаємо від китайського уряду пояснень...». Критика влади КНР в питаннях цензури пошукових запитів стала однією з сюжетних ліній в відомій промові пані Клінтон про свободу інтернету, яка була виголошена лише тиждень по тому, 21 січня 2010 р.

Пошуковий ринок КНР показував фантастичні темпи зростання і в умовах цензури, і примітний нюанс полягає в тому, що з початку своєї боротьби за найбільший у світі китайський ринок Google так і не зміг домогтися на ньому успіху, програючи місцевому пошуковику Baidu9 [8].

Так чи інакше, Google проявив здатність до гри на рівних з найбільшими державами і використанням їх мотивацій (боротьба за свободу в Інтернеті з боку США) на благо власним інтересам. Згідно урядовій газеті China Daily, Google показала світу своє «справжнє обличчя і те, наскільки компанія політизована» [10] – але і ця оцінка грішить спрощенням ситуації. Google ефективно вдалася до політизації, щоб представити свою небеззаперечну стратегію в позитивному руслі.

Необхідно мати на увазі, що нинішня пасивність і аморфність соціальних медіа з точки зору корпоративних структур, здатних грати на одному плацдармі з державними акторами істинна лише на даний момент, і може змінитися в майбутньому. Той факт, що Google не схожий на Facebook, будучи значно більш диверсифікованою компанією, довгий час залишала соціальні сервіси поза увагою, не означає, що одного разу Facebook не стане схожий на Google в плані впливу на світову політику і міждержавні відносини – включаючи питання безпеки.

Проте на даний момент ні соціальні мережесервіси як різновид мережесервісів технологій, ні їхня аудиторія як специфічна самоорганізована спільність, ні, нарешті, керівництво соціальних мереж не несуть загрозу безпеки як на рівні окремих держав, так і на міжнародному рівні. Відповідно, вся дискусія на тему того, як реагувати на виклики безпеки, які виходять від соціальних мереж, являє собою помилкову

постановку питання. Шукати можливі виклики безпеці у зв'язку з розвитком соціальних мережевих сервісів варто не в самій їх технології, не в задумах їх керівництва і вже точно не в діях користувачів.

Фінальним штрихом до цього висновку можна вважати спробу розгляду національні держави як «стейкхолдерів» та активних учасників описуваних подій. Найчастіше при аналізі як самої Арабській весни, та сумісних подій за межами Близького Сходу, національні держави зображуються пасивними жертвами технологій мережевих сервісів, які активно застосовувалися учасниками протестів. Дії урядів розглядаються лише в площині реакції на загрози, нібито виходять з Інтернету. Винятком є США, яким часто приписується роль таємного організатора і режисера Арабської весни.

Значення соцмереж в сучасному суспільстві не вичерпується ретрансляцією і підтримкою соціальних хвилювань і протестної активності, навіть якщо розглядати їх суто стосовно сфері міжнародної та національної безпеки. Використання соціальних мережевих сервісів в інтересах національної і міжнародної безпеки можливо, і воно вже розвивається відразу за багатьма напрямками:

А) Першим з них є різні різновиди краудсорсинга (від англ. Crowdsourcing) – явища, що отримало своє найменування у 2006 р. у статті Джека Хауї (Jeff Howe) у журналі Wired [12]. Краудсорсінг означає передачу будь-яких дій, робіт і функцій взагалі невизначеному зовнішньому колу осіб на неоплачуваній основі. За минулі кілька років з моменту свого створення краудсорсинг онлайн отримав широке поширення не тільки на Заході, але і в багатьох інших регіонах і країнах, включаючи Україну.

Словом, доцільність співпраці держави з такими спільнотами досить очевидна – проте в Україні така взаємодія сьогодні практично відсутня.

Те ж саме можна сказати і про взаємодію влади з громадами, діяльність яких спрямована на захист громадської безпеки – і зокрема, на боротьбу зі злочинністю і припинення незаконної діяльності.

Однак ці тенденції поки не поширюються на проблематику забезпечення безпеки в силу ряду причин.

а) інертності і пасивності органів, що відповідають за безпеку, щодо соціальних сервісів як цінних партнерів у виконанні своїх функцій;

б) «ручного управління» взаємодією держави з представниками та активістами інтернет-спільноти, що стають на заваді налагодженню сталого співробітництва та укоріненню його системного характеру.

Крім того, допоміжними ланками і посередниками у взаємодії держструктур з людьми, чії проекти на базі мережевих сервісів можуть сприяти забезпеченню безпеки, повинні стати органи місцевого самоврядування, більш чуйні й уважні до подібних ініціатив. Завдання-мінімум для українських відомств, зайнятих забезпеченням безпеки – навчитися не боятися інтернет-проектів.

Б) Друга сфера застосування соціальних онлайн-сервісів не настільки однозначна і суперечлива в плані впливу на безпеку. Йдеться про соціальні сервіси як інструменті формування інформаційної картини подій і громадської думки. Зазвичай прийнято говорити як про традиційні ЗМІ, так і про інтернет-медіа (до числа яких належать і соцмережі), використовуючи негативний контекст «інформаційної зброї». Проте досвід інших країн показує, що ця медаль також має свою другу сторону, і соціальні мережеві сервіси можуть бути як «мечем», так і «щитом» в інформаційному протиборстві.

Першим класичним прикладом застосування соціальних медіа в якості «оборонного кошти» прийнято вважати дії ізраїльських блогерів під час Другої Ліванської війни. У 2006 р. саме невелика, але надзвичайно активна ізраїльська блогосфера в основному відображала шквал міжнародної критики, який обрушився на керівництво країни не тільки з арабського світу, а й з багатьох західних країн і ООН –

особливо після сумно відомого епізоду бомбардування м. Кани ізраїльськими ВПС в ніч на 30 липня 2006 р., що забрав життя 28 мирних жителів. Зусиллями блогерів вдалося спростувати навмисно завищене Хезболлою в 2 рази кількість жертв бомбардування; також багато в чому завдяки ізраїльській блогосфері був встановлений постановочний характер фотографій з місця бомбардування, які раніше були розтиражовані такими провідними ЗМІ як Reuters. Нарешті, ізраїльські блогери активно захищали свою країну і в інших «національних сегментах» блогосфери, включаючи російські та українські – що певною мірою вплинуло на ставлення громадськості до дій ізраїльської сторони в конфлікті.

Для Росії не менш яскравим прикладом активності онлайн-спільнот в умовах агресивного інформаційної кампанії стала «П'ятиденна війна» 2008 р. Так, колективний флешмоб російських блогерів привів до перемоги проросійської позиції у голосуванні на сайті CNN – на запитання «Чи виправдані дії Росії в Грузії?» Ствердно відповіли 92%, або 273 914 осіб. Завдяки блогерам велике поширення отримав новинний випуск Fox News, в якому ведучий не дав біженці з Південної Осетії (Аманді Кокоевій і Лорі Тедесва-Коревіскі) висловити в ефірі проросійську точку зору.

В) Ще одна сфера застосування соцмереж, досить близька до краудсорсингу – використання подібних сервісів в якості систем екстреного оповіщення про надзвичайні ситуації, катастрофи і різні погрози. Піонерами в даному напрямку є США: у квітні 2011 р. стало відомо про те, що Міністерство національної безпеки планує використовувати популярні соціальні мережі, в тому числі Twitter і Facebook, для оповіщення громадян країни про терористичні загрози. Більше того, за даними ЗМІ, в майбутньому система може зовсім замінити традиційну для країни колірну шкалу терористичної загрози.

Інший приклад дала поліція австралійського штату Квінсленд в грудні 2010 р. – січні 2011 р. Під час найпотужнішої повені і викликаной ним масової евакуації жителів стандартна система оповіщення стала давати збої через зростаючого потоку запитів на сайти держустанов і часткового відключення мобільного зв'язку. У цій ситуації було прийнято рішення про дублюючому оповіщенні населення через сторінки на Facebook і Twitter поліцією Квінсленда, а також службою інформації аеропорту столиці штату м. Брісбена. Ідея надала вражаючі результати – активність користувачів не вплинула на роботу серверів соціальних мереж і дозволила частково розвантажити сайти.

Також необхідно привести ряд застережень щодо подібних заходів. У першу чергу, мова йде про те, що активна участь держави у вирішенні проблем, що стосуються соціальних мереж, не повинно виділяти і охоплювати їх як окрему категорію, «виривати» з Інтернет-простору в цілому.

По-перше, самі соціальні мережі, а тим більше їх аудиторія, поки не сприймають себе в якості особливої спільноти, яка потребує адресного, специфічному регулюванні з боку держави. По-друге, такі заходи здатні порушити природну динаміку розвитку соціальних мереж, їх ринкове зростання, технологічну та концептуальну еволюцію. В результаті, вірогідним підсумком спроби втиснути соціальні мережі в рамки виборчого нормативного регулювання стане ослаблення позицій «російських» соціальних мереж, таких як Vk.com і Одноклассники.ру, на користь Facebook, Google+ і подібних транснаціональних проєктів.

Навряд чи це буде відповідати національним інтересам Росії – адже ту ж Вконтакте теоретично можна використовувати як перспективний інструмент просування російської мови за кордоном. [14]

У даному контексті регулювання соціальних мереж державою представлятиме перешкоду для подальшого їх комерційного успіху, запорукою якого багато в чому є їх гнучкість. Своїм феноменальним успіхом на різних етапах розвитку Google, Facebook,

Friendster, MySpace та інші соціальні онлайн-ком'юніті зобов'язані перш за все мінімальному втручанню держави в середу їх розвитку.

Одже, соціальні мережі остаточно оформилися в якості недержавних акторів, подібних ТНК, які можуть чітко усвідомлювати свої інтереси і можливі стратегії у подіях, подібних Арабської весни. Аналогічним чином, позбавлені підстав твердження про причетність США до організації та режисурі Арабських революцій.

Роль соціальних мереж в соціально-політичних трансформаціях також не буває ні монопольною, ні переважаючою серед інших засобів комунікації. Відповідно, розгляд соціальних мереж в якості можливої загрози чи виклику міжнародної та національної безпеки позбавлене сенсу і стало б класичним прикладом помилкової проблеми.

Необхідно ретельно вивчити досвід розробки та хід впровадження проєктів комплексного забезпечення безпеки Інтернету і ідентифікації користувачів, таких як Identity Ecosystem. Даний проєкт, що розробляється США в даний час, є перспективним прикладом комплексного підходу до проблеми ідентифікації. Враховуючи мізерність нормативної та концептуальної бази, якої на сьогоднішній день в своєму розпорядженні в даній сфері в Україні, можливо успішно вивчити і адаптувати досвід США, органам влади необхідно подолати нинішній обмежений підхід і скептицизм до американських ініціатив у цій сфері.

Напрацювання рішень для вітчизняних проєктів подібного роду вимагає активної і пріоритетної участі громадських об'єднань, бізнесу і горизонтально-вертикальних мереж державних органів різного рівня. У свою чергу, для усвідомлення актуальності даних принципів владі потрібен чіткий імпульс з боку експертного співтовариства.

Соціальні мережеві сервіси можуть служити інтересам національної та міжнародної безпеки в областях, не пов'язаних з вирішенням завдань міжнародно-політичного та військового характеру.

На даний момент взаємодія держави з інтернет-спільнотою розвивається недостатніми темпами.

Зволікання держави в даній сфері загрожує зниженням ефективності та консервацією нинішніх вад державного управління – в тому числі і тих його структур, які відповідають за забезпечення національної безпеки. Експертне співтовариство і тут має взяти на себе ініціативу і донести необхідність адаптації діяльності держструктур до нової реальності, що змінилася під впливом ІКТ – і в тому числі соціальних мережевих сервісів.

Список використаної літератури

1. Общая и прикладная политология: учеб. пособие / под общей ред. В. И. Жукова, Б. И. Краснова. – М. : МГСУ: Союз, 1997.
2. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – 1999. – С. 494 – 505.
3. Boyd D. M., & Ellison, N. B. Social network sites: Definition, history, and scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2007. 13 (1), article 11
4. The Role of Information Communication Technologies in the “Arab Spring”. In: 3; Stepanova Ekaterina. Implications beyond the Region. PONARS. Eurasia Policy Memo. No. 159. 2011, May
5. Iran: Downside to the “Twitter Revolution” [Електронний ресурс] // Evgeny Morozov elres: Bliss. – Режим доступу: http://www.evgenymorozov.com/morozov_twitter_dissent.pdf
6. Kienle Holger M., Lober Andreas, Muller Hausi A. Policy and Legal Challenges of Virtual Worlds 2 and Social Network Sites. IEEE Computer Society. Washington, DC, 2008.

7. Бахвалов Т. Почему Google уходит из Китая? [Электронный ресурс] / Т. Бахвалов // Компьютерра Online. – 2010. – 16 янв. – Режим доступа: <http://www.computerra.ru/own/495624>
8. Google Losing in China as New Users Go to Baidu [Электронный ресурс] // 9 PC World. 2009, 22 September. – Режим доступа: www.pcworld.com/businesscenter/article/172362/google_losing_in_china_as_new_users_go_to_baidu.html
9. Смирнов С. Электронная охота на ведьм: Китай и Россия занимаются шпионажем в киберпространстве и представляют угрозу национальной безопасности США [Электронный ресурс] / С. Смирнов. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/politics/2011/11/04_a_3823222.shtml
10. Габуев А. Китай ответит по всей строгости запросов [Электронный ресурс] / А. Габуев // Коммерсантъ. – 2010. – № 4 (4304), 14 янв. – Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/1302915>
11. Chinese Military Suspected in Hacker Attacks on U.S. Satellites [Электронный ресурс] / Т. Сарацио, J. Bliss. – Режим доступа: <http://mobile.bloomberg.com/news/2011-10-27/chinese-military-suspected-in-hacker-attacks-on-u-s-satellites.html>
12. The Rise of 12 Crowdsourcing [Электронный ресурс] / J. Howe. – 2006. – June. – Режим доступа: <http://www.wired.com/wired/archive/14.06/crowds.html>
13. Balsamo A. Signal to noise: On the meaning of cyberpunk subculture / A. Balsamo // Communication in the age of virtual reality. LEA's communication series. (Frank Biocca, Mark R. Levy, Eds.), pp. 347–368.
14. Кононов Н. Код Павла Дурова [Электронный ресурс] / Н. Кононов, В. Игуменов // Forbes.ru. – 2011. – 24 июня. – Режим доступа: <http://www.forbes.ru/ekonomika/kompanii/69666-kod-pavla-durova>

Стаття надійшла до редакції 05.04. 2013.

O. V. Matveyeva

SOCIAL NETWORKS IN THE CONTEXT OF NATIONAL AND INTERNATIONAL SECURITY

In this article the true meaning of social interests is being reconsidered, and virtual space is analyzed as a rather new arena for developing some political issues. The permanent growing factor of influence of the virtual communities at political processes and governmental structures is being discovered.

The aim is to analyze services of social networks and their impact on the development of the modern world from the point of international security. The key question is how should be, due to the trends of recent years, as well as recent and ongoing revolutions online in the Middle East and elsewhere, considered the impact of social networking services on international security and the national security of Ukraine.

Analysis of the mentioned problems is performed from the point of view of political science, claiming the legal and technical expertise. Consideration of social networks in terms of security - that in the title of the article - suggests a departure from the legal focus, review and usage of concepts such as "national security", "International Security" beyond the specific context. Technical aspects of the issue shifted to the back or left out because that is not the main object of analysis and require separate studies. They are considered only to the extent that is necessary for understanding international political dimension.

The objects of analysis are social network services, although this statement is not unique for a given phenomenon. Acceptable also are such terms as "social media", "social networking community" and, in a particular context, "social media". It can be said, that the present inactivity and amorphous social media activity in terms of corporate structures that can play on a one field with state actors is true only now, and could change in the future.

So, social network services finally developed as non-state actors like multinational corporations which can clearly understand their interests and possible strategies in events like the Arab Spring. The role of social networks in the social and political transformations is neither monopolistic or dominant among other means of communication. According to this, consideration of social networking as a possible threat or challenge to the international and national security is unreasonable and would be a classic example of a false problem.

We must carefully examine the experience of development and progress of implementation of integrated Internet security and user identity such as Identity Ecosystem. This project, being developed by the U.S. now, is a promising example of an integrated approach to the problem of identification. Given the scarcity of normative and conceptual framework, which is currently at its disposal in this field in Ukraine it should be successfully to learn and adapt the experience of the U.S. authorities to overcome the current limited approach and skepticism to American initiatives in this area.

Developing decisions for such projects requires active participation and priority associations, businesses and horizontal vertical networks of public authorities at various levels. Also, for understanding the importance of these principles a clear power boost from the expert community is required.

Social networking services can serve the interests of national and international security in areas not related to the tasks of international security or military issues.

Currently the interaction of the state with the online community is developing slowly.

Delaying the political decisions in this sphere threatens the effectiveness and conservation of the existing governmental issues – including those of its agencies in charge of national security. The expert community here has to take the initiative and inform government agencies of the need to adapt to the new reality that has changed under the influence of ICT - and including social networking services.

Keywords: *virtual communities, international security, national security, information and communication technologies, social networking, social media*

УДК 321.015:316.46

O. V. Telpis

MODERN THEORIES OF INTERNATIONAL RELATIONS DURING GLOBALIZATION

В статье автор описывает основные тенденции развития современного мира. Делается акцент на глобализации и развитии информационных технологий что приводит к активному повышению актуальности коммуникационной сферы. Изучение современных международных отношений влечет за собой изучение дискурса о них – что есть основным постулатом теории конструктивизма.

Ключевые слова: *глобализация, международные отношения, дискурс, дискурс политического лидера, политика, конструктивизм.*

The world exists as a self-organizing political space mainstreaming innovative potential of personalized business and institutional power, a special area of human activity associated with power relations, government and political system, those institutions, principles, rules, etc., which are designed to ensure community of people implementing their joint will, interests and needs.

Impact of civilization factor on the modern system of international relations is growing. New world order is formed, and due to fundamental changes and political world, increases the

need for a deeper study of political processes, including processes of political decision-making, processes of distribution and perception of information, and the role of the individual, the leader in these processes. International system is more dynamic, more centered information, and plays important role in its functioning with the publicity aspect of computerization, the formation of the desired image of a particular object, event, etc.

The main trends of the modern world the majority of political scientists define globalization. Currently, globalization comprehensively covers all areas of present time. It is one of the most heavily exploited in the research process and promotes social and communication dimension. The evolution of international relations characterizing connected with one another trend of global governance and the formation of a global civil society. The growing influence of international institutions intertwining of domestic and foreign policy, the role of the state, which varies as a political actor – all this leads to increased cohesion, globalization of the world. The development of globalization promotes the formation of political networks that bring together public institutions and civil society, the emergence of global economy, general culture, universal values and common identity. [1]

During the twentieth century occurred grows influence of the transformation of scientific and theoretical knowledge to empirical, productive force of society, which ultimately proved extra-high practical value of core of the theory. However, as a scientific discipline theory of international relations began to develop rapidly until the early twentieth century. Active debate on key issues of international relations has been going on for centuries in a row, serving as an unmistakable indicator of the relevance of research in this area, as for the social and human sciences there is a meaningful and convincing evidence of the importance of an issue than a big debate about it.

One of the first who made the new processes analyzed, there were liberal views, which we believe is still relevant. The main actors are not states, and persons who come into a relationship with each other by means of its minimal or even against his will. So we can say that under this concept a political leader is an actor, main actor of international relations by analyzing and studying the study of international relations. [2]

In other contemporary theories of trans-nationalism single isolated aspect of international relationships, comparing their extensive and multi-layered web of connections linking the many and varied participants in international interactions – multinational corporations, transnational social movements, non-governmental organizations, financial group in the essence of international communication and discourse.

When discourse is considered to be socially constructed organization of language and certain principles according to which reality is represented and classified into various periods of time. This is the meaning of "discourse" was first performed by E. Benveniste, contrasting discourses, i.e. the language associated with the device, and «récit», we are not associated with it. [3] Also it is defined as the unity of language directly and external factors affecting the characteristics of the language. For example, literary discourse and political discourse – to send messages using various verbal and non-verbal communication means different [4].

Discourse can act in language verbal form, writing as written text communication that combine verbal and nonverbal components. Units of discourse are specific statements that operate in the real historical, social and cultural conditions, and in its content and structure reflect the temporal aspect, interactions between partners, which create this type of discourse. As well as space in which it takes place, meaning that they create uses, reproduces or transforms. Note that to distinguish between the concept of discourse and rhetoric as rhetoric as part of the discourse its lexically distinctive part. [5] In our opinion discourse combines the aspects of rhetoric and who is this rhetoric with all the historical and social background, antropologic communicator and archetypal.

The study of the phenomena of the discourse of the political leader is based on the theory of constructivism in international relations. Among the scientific concepts of international

relations the latest concept is postmodernists', one of the areas which is the theory of constructivism, which we believe is relevant for the analysis of contemporary international relations. Postmodernist discourse is a form of thinking processes of cultural creation in the area of cultural practices and theorizing late XX – early XXI century. Speaking extending it was the period of modernism. This trend gradually absorbs and reinvents a huge number of features of earlier cultural traditions. Vast field of pluralism ideas is emerging, as well as academic positions, comparing different cultural values that are essential to understanding the reality that is constantly changing. Postmodernism owes its appearance to the development of new technical means of mass communication – TV, video, Internet.

Major modernist theories related to political realism and neorealism of their objectivity and national interests and structural determinism, with neoliberalism, which draws attention to the objective interests of international actors pushing for cooperation and interdependence. For these theories conflict is a natural phenomenon – an objective reality. In terms of postmodernists, international relations are not determined by objective factors and subjective features of its member's peculiarities of their perception, values, information sharing, and so on.

Philosophical foundations of postmodernism is the idea of french post-structuralism and post-freudism on deconstruction, such as Zh.Derida, [6] Zh.Bodriyar, [7] Zh.Lacan, Zh.Delez, F.Hvatar [8], and the concept of italian semiotics U.Eko [9], and american neopragmatism of R.Rorti [10].

Postmodernism is in its infancy. Its main provisions are not always clearly defined or communicated. Radicalism in the critique of postmodern theory represents it as another myth. We believe the value of postmodernism is fixing relativity and variability of modern political circumstances influence of ideologies, identities and education, as well as fixing the active flow of information influence their design and moderation on the processes of world politics. [11].

One of the basic tenets of constructivism is that at the heart of international politics are social reasons. This does not mean that constructivism does not account material factors, but at the fore front of all social factors and the structure and expectations of their understanding of other countries, norms, rules and institutions that shape the identity and interests is the bifurcation point in conflicts and so on. Another important aspect of this theory is that the identities of international actors is not constant, but is formed in a social setting. Also known expression of A. Wendt "anarchy – the result of perception" is the slogan of constructivism. Consequently, international relations are considered postmodernists as a result of the interaction of human factors, which play a crucial role, often distorted perception, various errors and bias, with both social and scientific origins. And in turn, affects the perception of discourse, which is the object of perception in the field of international relations. [12]

Representing the state of the constructivist position has ternary structure which, in turn, includes the national identity, status and role. There is the concept of " self- government", the term " we " and of " them" in the light of emerging identity and the state itself , in relation to other states and other countries respectively. The result of the process of knowledge construction is the image of the state, which reflects precisely the subject of knowledge representation of the national identity, status and role of countries that do not necessarily coincide with its objective characteristics in these three areas of positioning. It should be noted that each of the components of the image can be characterized by positive, negative or ambivalent coloration. [13]

Also interesting is the postmodern critical theory, founded by R.Koks. Under this approach, there is a discourse that shapes the elite, the bourgeoisie, so-called "authoritative discourse". Intelligent people is a social superstructure translates this discourse is its carrier. By Robert Cox thought there must be antihegemonic discourse, the so-called "counter-hegemonic" which is to refute an opinion on world domination and hegemony of the

bourgeoisie, broadcast and share their information concept. Critical theory stems from neomarksizm, but not repelled by his materialistic version, but from the idealistic version in the spirit of A. Gramsci, as a relatively autonomous basis superstructure that can actively influence it. [14]

Rear hegemonic power in international relations theory is a combination of the forces in all currently existing civilizations who are aware of the current hegemony as unacceptable and not satisfying the interests of the peoples and societies. The core of the counter-hegemonic unit should be progressive intellectuals that represent the major civilizations that pretend to be full poles, what is the current hegemony of them a priori they strictly denied: Eurasian, Chinese, Latin American, Islamic, Indian. It may be representatives of the intellectual circles that are aware of Western civilization (American and European) as local and regional, and prefer to limit their spread area of historical limits. [15]

Representatives of the critical theory of international relations of Gramsci repelled from the definition of " hegemony " as "order, based on domination, which is not perceived as such by those who are experiencing it for yourself ." In other words, hegemony is the rule, claiming to be "no rule". R.Koks analyzes how the power structure, and to them he includes global or national capitalist elite building discourse in international relations in order to provide the appearance of "objectivity" and "neutrality" their "scientific" analysis, but in fact there are only so to consolidate their class and power interests. In this he is close to classical Marxism. Simultaneously, R. Cox points out that all the dominant theory in international relations is not purely theoretical developments that have set themselves the task of "obtaining objective scientific truth" but "theory, created ad hoc to solve specific problems." Accordingly, these theories are an ode to the goal – the establishment and consolidation of the hegemony of the capitalist class. Cox basic idea is as follows: international relations are not as they appear in the theories of international relations, and such – which they do theorists [16,17].

Critical theory in international relations can be activated almost entirely for denunciation of Western hegemony. Without a clear understanding of the hegemonic nature of the current system of international relations and its essential unipolarity can not be justified by the need for an alternative. "In our program the phrase" – with the terms of this theoretical right direction and right. Since the current communication policy is almost replaced soybeans real policy action. That is, if the event is not covered in the media, as already noted, the events do not exist. An essential reagent is broadcast alert, and usually , the message may be slightly modified to correct for the perception of the recipient and the current form of the translator , or even designed with outer visual accompaniment sticking to aims to maximize impact. This is the active form of suggestion.

According to the Ashley model, any international relations is the ratio of governance that exist in the system of international relations actors who are members of discourse. This theory explores the hierarchical aspect posts by extrapolating its morphological hierarchy in the manipulative level, the level of perception on the subconscious impact of the imposition of the appropriate hierarchy. Robert Ashley is focused on postmodernist philosophy of Friedrich Nietzsche and Heidegger M., insists that in the area of international relations was brought basic idea of postmodern epistemology: the subject and the object does not exist separately and independently, and it is intrinsically temperature ' connected to each other in the totality of the historical world. Accordingly, in international relations there is a radical new actor. This is not a couple of subject/object, but that is between them and the causes and both of them in historical and social context. Comprehending reality, a person creates it and with it himself. Out of this process there is no reality. Power relations were the subject of study in international relations are not alone, and there being projected hierarchical system of discourse, where the will to power coincides with the will to knowledge.

R.Eshli systematically deconstructs the classical theory and concepts of international relations. Thus, the "international anarchy" is known to them not simply as a statement of the

actual state of affairs in the field of international relations, but as a blind valorization of order and sovereignty, that is artificial and workshop agenda and the legitimate of power within the state. [18]. These twin concepts like anarchy / order unity / difference, identity / differential – are hidden moral character and reflect the values, inherent in the supposedly neutral analysts. [19]

If we look at this theory in the context of a political leader, the individual to whom appeal realistic concept is not just as incompetent figure in the arena of international relations, but constituted as such, which leads directly to usurp his competence governmental instances and servicing power intellectuals that arrogate to themselves that the possession than deny everything else. Thus, the very concept of the individual leader is, according to postmodernists, a form of discrimination and deliberate tool tightening effect on the mass of the international relations in particular.

Knowledge, postmodernists emphasize international relations can not be objective and neutral. And exposing the person to whom and why are certain other theories, is a unique and extremely useful tool for deconstructing the sphere of international relations in a wide variety of theoretical publications. [20]

Postmodernist trends in international relations theory in its appeal issues all the way to the importance of the analysis of discourse as a manifestation and outcome of international communications and as a special process in international relations and in particular the medium of discourse – a political leader.

In today's information society, politics and information – is interrelated phenomena that affect each other in the process of social control. At the same time, and political structures affect the information, the degree of openness, the processes of transmission and perception, the nature of the transfer of the audience. Now thanks to technological development discourse political leader, information flows generated by a political leader is quickly accessible throughout the civilized world, so they must be formed correctly to achieve their goals in full. One should focus not only on the quality and content of information messages, and as a person who generates the information publicly.

The question arises in discourse is most urgent aspect of contemporary international relations with their informational and integrative dynamics. Modern political leaders are active participants in information communication space. They broadcast the position of his country through his discourse not only in the official international meetings at the highest level, and there is a need and trend modeling discourse in active political leader in the worldwide web. The study of discourse as a representative of a political leader of a country is one of the most important aspects of modern scientific policy analysis and requires special attention.

References:

1. Хабермас Ю. Первым почуют важное [Электронный ресурс] / Ю. Хабермас // Неприкосновенный запас. – 2006. – № 3 (47). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2006/47/ha2-pr.html>. – Дата обращения: 12.09.2013.
2. Rosenau J. Le touriste et le terroriste ou les deux extrêmes du continuum transnational / J. Rosenau // Etudes internationales. – Juin 1979.
3. Émile Benveniste [Электронный ресурс] // Problèmes de linguistique générale. – Режим доступа: <http://www.universalis.fr/encyclopedie/problemes-de-linguistique-generale-ii/>
4. Киселев И. Ю. Динамика образа государства в международных отношениях / И. Ю. Киселев, А. Г. Смирнова. – СПб., 2006.
5. Киселев И. Ю. Проблема образа государства в международных отношениях: конструктивистская парадигма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/367/30/> – Дата обращения: 15.09.2013.
6. Derrida J. Du droit à la philosophie / Derrida J. – Paris, 1990.
7. Baudrillard J. Le système des objets / Baudrillard J. – Paris, 1982.

8. Deleuze G. Capitalisme et schizophrénie / G. Deleuze, F. Guattary // L'Anti-Oedipe. – Paris, 1972. – P. 130.
9. Eco U. Name roses / У.Эко. – М., 1989.
10. Rorty R. Accidents, irony, solidarity / R.Rorty. – М., 1996.
11. Чепіга П. Риторика / П. Чепіга // Українська мова : енцикл. – К. : Українська енцикл., 2000.
12. Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка /В. З. Демьянков // Язык, культура, общество: материалы IV Междунар. науч. конф., м. Москва, 27–30 сент. 2007 г. : пленарные доклады / Моск. ин-т иностранных языков : Рос. акад. лингвистических наук : Ин-т языкознания РАН : Научный журнал «Вопросы филологии». – М., 2007. – С. 86–95.
13. Peter J. Katzenstein (ed.) J. Civilizations in World Politics: Plural and Pluralist Perspectives. – London, UK: Routledge, 2010.
14. Дугин А.Г. Теория многополярного мира [Електронний ресурс] / А. Г. Дугин. – Режим доступу: <http://bit.ly/137kqHz>
15. Киселев И.Ю. Проблема образа государства в международных отношениях: конструктивистская парадигма [Електронний ресурс] / И. Ю. Киселев. – Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/367/30/> (дата обращения: 15.09.2013)
16. Dyugin A. The realism theory in the international relations [Електронний ресурс] // Dyugin A.Lecture. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=PF_7Wqhz8xs
17. Дугин А.Г. Теория многополярного мира / А. Г. Дугин. – Режим доступу: [<http://bit.ly/137kqHz>]
18. Ashley R. The Powers of Anarchy: Theory, Sovereignty, and the Domestication of Global Life / R.Ashley // Derian D. (ed.) International Theory: Critical Investigations. – London : MacMillan, 1995.
19. Ashley R. The Eye of Power: The Politics of World Modeling / R.Ashley // International Organization. –1983. – Vol. 37, No. 3 Summer. – С. 495–535.
20. Darian Der J. (ed.), International Theory: Critical Investigations. London: MacMillan, 1995.

Стаття надійшла до редакції 12.04. 2013.

O. V. Telpis

MODERN THEORIES OF INTERNATIONAL RELATIONS DURING GLOBALIZATION

The author describes the main trends and developments of the modern world. Emphasis on globalization and development of information technology that leads to an active increase of the relevance of Communication sector. The study of international relations entails the study of discourse about them - which is a basic tenet of the theory of constructivism.

Key words: globalization, international relations, discourse, discourse of the political leader, politics, constructivism.

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

УДК 342.84(477.6)"2012"

М. І. Майборода

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2012 РОКУ В КОНТЕКСТІ ЗМІН ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізовано виборчу кампанію 2012 року у Донецькій області в рамках парламентських виборів. Виявлено еволюцію політичних уподобань електорату регіону, зокрема певну втрату підтримки населенням Партії регіонів та зміцнення позицій Комуністичної партії України. Проте в наслідок виборів 2012 року розстановка сил на політичному полі не змінилася.

Ключові слова: партія, регіон, ресурс, вибори, виборча кампанія, електорат, виборчий список.

Парламентські вибори є однією з ознак демократичної держави. З одного боку вони дають можливість населенню висловити свої політичні уподобання та надати оцінку діючій владі, а з іншого – вони є засобом легітимізації центрального органу законодавчої влади, який формується шляхом волевиявлення громадян на підставі загального виборчого права. Крім того, парламентські вибори є випробуванням на ефективність кожної партії в умовах активної політичної конкуренції.

Особливе значення має дослідження виборчої кампанії на регіональному рівні, оскільки воно дає можливість зрозуміти специфіку регіонального політичного процесу та його вплив на розвиток держави в цілому.

Метою статті є вивчення парламентських виборів 2012 року в контексті зміни політичних настроїв населення Донецької області. Автор ставить завдання проаналізувати умови, в яких відбувалися парламентські вибори 2012 року, рівень представленості регіону у виборчих списках політичних партій, перебіг виборчої кампанії на Донеччині та результати голосування 28 жовтня 2012 року.

Історіографічну базу даної проблеми складають праці О. Голобуцького, Т. Криворучко, В. Якушика, О. Бойко, В. Кипеня, О. Леонова, в яких подана класифікація політичних партій України за ідеологічною приналежністю, а також окреслені проблеми відносин держави та партій [1; 2; 3].

Процес створення окремих політичних сил Донецької області та різні аспекти їхньої діяльності проаналізовано у працях Т. Болбат, В. Ликова, А. Фіщука, В. Ковальського, Є. Пожидаєва [4; 5]. Ці роботи мають безперечну цінність в розумінні політичної ситуації в Донецькій області, однак не висвітлюють хід виборчої кампанії 2012 року та її результати в контексті регіону.

Джерельною базою дослідження є законодавчі акти, що регулюють діяльність політичних партій, їхню участь у виборах до центральних та місцевих органів влади, виборчі списки 2012 року та матеріали, що знаходяться на сайтах політичних сил.

Умови парламентських виборів 2012 року та стартові позиції основних гравців на політичному полі України суттєво відрізнялися від тих, що існували у 2007 році.

Головною відмінною рисою було те, що колишні влада і опозиція помінялися місцями внаслідок президентських виборів 2010 року. Крім того, змінилася сама організація державної влади від парламентсько-президентської до президентсько-парламентської республіки, внаслідок відміни політичної реформи 2005 року.

В цих умовах, увесь негатив, пов'язаний з прорахунками виконавчої влади як у внутрішній, так і зовнішній політиці, неодмінно мав асоціюватися у свідомості суспільства фактично лише з однією політичною силою – Партією регіонів, яку представляли Президент та Уряд. Цей факт суттєво вплинув на втрату нею прихильності частини електорату як на загальнодержавному, так і регіональному рівні, зокрема в базовій для Партії регіонів Донецькій області.

Кращими, ніж напередодні попередніх парламентських виборів виглядали позиції Комуністичної партії України. Вона мала усі шанси покращити свій результат за рахунок розчарованої частини електорату Партії регіонів, та голосів колишніх прихильників інших лівих сил, зокрема Соціалістичної партії України.

У той же час, більшість політичних сил, які можна позиціонувати як опозиційні, зробила ставку на об'єднання та спільну участь у виборчій компанії у вигляді Об'єднаної опозиції. На її користь могло певною мірою зіграти ув'язнення колишнього Прем'єр-міністра Юлії Тимошенко та экс-міністра внутрішніх справ Юрія Луценка, які могли бути представленими як жертви режиму.

Що стосується позапарламентських на той час сил УДАР та Всеукраїнського об'єднання «Свобода», то вони могли розглядатися певною частиною виборців у якості реальної альтернативи як чинній владі, так і парламентській опозиції, яка виявилася неефективною, а її окремі представники стали перебіжчиками до парламентської більшості.

Одним з ключових факторів, що вплинув на результати парламентських виборів стала традиційна зміна виборчого законодавства. 17 листопада 2011 року Верховною Радою було ухвалено новий закон «Про вибори народних депутатів України», який передбачає ряд принципових новел, зокрема, системи виборів, виборчого бар'єра, суб'єктів виборчого процесу, порядку формування виборчих комісій, здійснення окремих виборчих процедур [6].

Вибори мали відбутися за змішаною пропорційно-мажоритарною системою, повернення до якої вітчизняні політики та експерти сприйняли неоднозначно. Одні з них вважають, що це є регресом у розвитку виборчої системи, інші, навпаки - кроком уперед, оскільки така система дозволяє наблизити депутата до виборців і зробити його діяльність більш відповідальною перед ними [7].

Аналіз виборчих списків партій 2012 року показує, що Донецька область, так само як і під час попередніх парламентських виборів була представлена у тій чи іншій мірі у списках основних гравців виборчої кампанії.

Знову найбільше представництво регіон отримав у виборчому списку Партії Регіонів. Серед першої сотні двадцять п'ять кандидатів є представниками Донеччини. В цілому серед 225 кандидатів списку Партії регіонів – 38 представники Донецької області, яка таким чином займає друге місце за рівнем представленості після Київщини [8]. Інші регіони країни, зокрема західні, представлені значно менше. Фактично партія знову зробила ставку на електорат базових для себе регіонів.

Крім того, на XIV з'їзді Партія регіонів затвердила виборчий список кандидатів у народні депутати за одномандатними виборчими округами. Серед них 20 кандидатів було висунуто в одномандатних округах Донеччини. Усі вони є представниками політичної та бізнесової еліти регіону. Серед них такі відомі особи, як Олександр Бобков, Валентин Ландик, Микола Левченко, Юхим Звягильський, Сергій Ключев, Олексій Азаров, Владислав Лук'янов, Сергій Матвієнков, Олексій Білий [9].

У той же час, у виборчих списках, та списках кандидатів у народні депутати за одномандатними виборчими округами Об'єднаної опозиції і Комуністичної партії України – головних конкурентів Партії регіонів, Донецька область має значно меншу представленість.

Так, у партійному списку Об'єднаної опозиції представники регіону отримали заздалегідь непрохідні місця. Зокрема керівник виборчого штабу у регіоні та член Фронту змін Олександр Ярошенко отримав лише 77 місце. Під номером 85 – заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки Михайло Волинець.

Усього до списку Об'єднаної опозиції потрапило лише 4 представника Донеччини, серед яких двоє є членами Фронту змін, один – членом «Батьківщини» та один – безпартійним [10].

У списку кандидатів у депутати в одномандатних виборчих округах Донецької області від «Батьківщини» не має відомих та впливових у регіоні фігур. Переважно це представники середнього бізнесу та партійні функціонери [11].

В цілому можна зробити висновок, що Об'єднана опозиція не покладала особливих надій на прихильність електорату даного регіону. Тому його представники отримали непрохідні місця і не мали особливого стимулу для активної роботи з населенням.

До виборчого списку Комуністичної партії України було включено 20 представників Донецької області, найбільш відомим з яких є перший номер, голова партії Петро Симоненко. Прохідне місце отримав другий секретар Донецького обласного комітету партії Володимир Бідьовка (№18) [12].

В цілому, серед представників Донеччини у списку компартії не має таких гучних та відомих прізвищ бізнесменів, керівників підприємств та працівників органів місцевого самоврядування, як у списку Партії Регіонів. Переважно це партійні функціонери, помічники-консультанти народних депутатів України та пенсіонери. У той же час, слід зазначити, що окремі регіони країни представлені в ньому більш рівномірно.

Комуністичною партією України були висунуті і кандидати у народні депутати в 21 мажоритарному виборчому окрузі Донецької області. Найбільш відомими серед них є чинні на той момент народні депутати Микола Кравченко (перший секретар Донецького обласного комітету партії) та Євген Волинець, робітник, обраний народним депутатом за партійним списком у 2007 році [13].

У загальнопартійному виборчому списку Всеукраїнського об'єднання «Свобода» Донецька область не отримала належного представництва. З 225 кандидатів у народні депутати лише три є представниками цього значного регіону. Вони отримали заздалегідь непрохідні місця у списку. Це молоді, нікому не відомі люди. В цілому слід відзначити, що у списку «Свободи» найбільш представленими виявилися західні регіони країни – Львівська, Тернопільська, Волинська та Івано-Франківська області [14]. У свою чергу східні регіони представлені погано. Все це говорить про те, що партійне керівництво чітко усвідомлювало, що населення сходу України і особливо Донеччини традиційно є не дуже сприйнятливим до націоналістичних ідей.

У виборчому списку УДАР Донецьку область представляли п'ять кандидатів у народні депутати України. З них можна відзначити голову Донецької обласної організації партії Єгора Фірсова [15].

Характерною рисою виборчої кампанії 2012 року у Донецькій області була ставка провідних політичних сил регіону на особисті зустрічі кандидатів у народні депутати з населенням. Найбільш активними у цьому відношенні виявилися кандидати у народні депутати від Партії регіонів.

6 серпня 2012 року до Донецької області завітали радник та уповноважений Прем'єр-міністра Анатолій Толстоухов та кандидат у народні депутати по 54 мажоритарному виборчому округу Владислав Лук'янов, які зустрілися з мешканцями Шахтарську та Харцизьку.

Кандидати у народні депутати Нестор Шуфрич та Олександр Бобков 20 серпня перебували у Будьонівському та Пролетарському районах м. Донецька. Під час зустрічі з виборцями Нестор Шуфрич черговий раз звернув увагу на важкий спадок, який дістався нинішній владі від попередників, і зазначив, що уряду вдалося стабілізувати економічну ситуацію, але для закріплення цього успіху Партія регіонів має перемогти у 2012 році [16]. З виборцями Донеччини спілкувалися Олена Бондаренко, Ірина Акімова та Вадим Колесніченко.

Окрім цього, органи місцевого самоврядування Донецької області, у яких Партія регіонів має абсолютну більшість, саме під час виборчої кампанії розвили бурхливу діяльність з благоустрою. Відбувалися ремонти шкіл, доріг та лікарень. 23 жовтня 2012 року у м. Маріуполі відбулося урочисте відкриття відремонтованої дільниці автодороги по вулиці Шевченко [17]. Безумовно, такі акції були не випадковими і в контексті виборів їх необхідно розглядати, як засіб завоювання симпатій електорату.

Що стосується Комуністичної партії України, то вона так само, як і Партія регіонів зробила ставку на спілкуванні кандидатів у народні депутати з виборцями. Зокрема в липні 2012 року на Донеччині із візитом побував голова партії Петро Симоненко. Він провів зустрічі з виборцями Донецьку, Горлівки, Докучаєвську та Дзержинську [18].

18 серпня голова Донецького обласного осередку партії, народний депутат Микола Кравченко провів зустрічі з виборцями м. Сніжне Старобешівського району. Він заявив про підготовку влади до фальсифікацій під час голосування та підрахунку голосів і закликав мешканців не продавати свої голоси [19].

У вересні 2012 року на Донеччину знову завітав Петро Симоненко. Цього разу він зустрівся з виборцями Сніжного, Волновахи, Маріуполя, Слов'янська та Донецька. В цілому виборча кампанія Комуністичної партії України 2012 року в Донецькій області проходила досить спокійно.

Початок виборчої кампанії «Батьківщини» 2012 року у Донецькій області позначився черговою зміною керівництва обласного осередку партії. У вересні 2012 року президія політичної ради партії прийняла рішення про звільнення з посади голови Донецької обласної організації Гарегіна Арутюнова та його заступника Тетяни Павлюк у зв'язку із пасивністю у проведенні передвиборчої кампанії. Виконуючим обов'язки голови обласного осередку «Батьківщини» було призначено народного депутата Сергія Пашинського [20].

Під час виборчої кампанії 2012 року «Батьківщина» так само, як Партія регіонів та Комуністична партія України віддавала перевагу зустрічам та прямому спілкуванню кандидатів у народні депутати із виборцями.

На початку липня з представниками профспілкових та громадських організацій м. Дзержинську зустрівся народний депутат Михайло Волинець. Він поспілкувався із шахтарями-регресниками та прийняв від них цілу низку пропозицій щодо доопрацювання програми Об'єднаної опозиції по такому напрямку, як діяльність профспілок [21].

Слід відзначити, що Донецька обласна організація Комітету виборців України досить негативно оцінила умови виборчої кампанії 2012 року. 25 жовтня її голова Сергій Ткаченко зазначив, що у більшості округів вже відомо, хто переможе на виборах, оскільки Партія регіонів та її кандидати-мажоритарники технічно переграли своїх опонентів за рахунок використання адміністративного ресурсу та більш системної роботи [22]. Окрім активного використання партією влади адміністративного ресурсу, Сергій Ткаченко відзначив і таку проблему, як непрямий підкуп виборців у вигляді подарунків, ремонту шкіл та доріг, путівок до санаторіїв та іншої благодійності від кандидатів політичних сил [22]. Згідно із його загальною оцінкою виборча кампанія 2012 року у Донецькій області проходила в неконкурентних умовах.

В цілому, саме використання адміністративного, потужного фінансового і людського ресурсу, наряду з низьким рівнем координації дій між опозиційними партіями та їх кандидатами-мажоритарниками забезпечили Партії регіонів більшість голосів виборців під час голосування 28 жовтня 2012 року. Слід зазначити що її результат на Донеччині виявився значно кращим ніж по Україні. На загальнодержавному рівні партію підтримало 30 % виборців, що було на 4,37 % менше ніж на позачергових парламентських виборах 2007 року [23; 24]. У Донецькій області її підтримали 65,09% виборців [25]. Але і в межах базового для партії регіону рівень її підтримки у 2012 році знизився майже на 7% у порівнянні з 2007 роком [26]. Втім, не зважаючи на певне падіння рейтингу, Партія регіонів все одно стала лідером перегонів, зайнявши перше місце як по Україні в цілому, так і на Донеччині.

Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» на загальнодержавному рівні отримало 25,54 % голосів, зайнявши друге місце за рівнем підтримки населення [23]. Проте, рівень його підтримки в Донецькій області виявився найнижчим у порівнянні з іншими регіонами. Тут «Батьківщина» отримала лише 5,26 % [27]. У порівнянні з результатами голосування в регіоні у 2007 році суттєвого зростання популярності «Батьківщини» не відбулося. Її підтримка на Донеччині зросла трохи більше ніж на 1 % [28].

Що стосується політичної партії «УДАР» Віталія Кличка, яка посіла третє місце у списку лідерів виборчих перегонів 2012 року, отримавши 13,96 % голосів на загальнодержавному рівні, то на Донеччині її підтримало лише 4,71 % виборців [23; 29].

У той же час, Комуністична партія України, хоча і не отримала такої підтримки, як у 1998 році, але значно покращила свій результат у порівнянні з 2007 роком. Якщо тоді за неї віддали свої голоси 5,39 % виборців на загальнодержавному рівні, то тепер – 13,18 % виборців [23; 24]. Таким чином, за результатами виборів 2012 року партія зайняла четверте місце по Україні. Проте, у Донецькій області вона посіла друге місце після Партії регіонів, отримавши 18,85 % голосів, що на 12,8 % більше ніж у 2007 році [30; 31]. Такий успіх комуністів можна пояснити тим, що за них віддала свої голоси певна частина електорату, розчарованого у діяльності Партії регіонів, а також частина колишнього електорату інших лівих сил, зокрема Соціалістичної партії України.

Всеукраїнське об'єднання «Свобода» по Україні отримало 10,44 % голосів. В Донецькій області в його підтримку проголосувало лише 1,2 % виборців, що пояснюється стійким не сприйняттям націоналістичних ідей населенням регіону [23; 32]. У порівнянні з 2007 роком «Свобода» покращила свій результат більше ніж на 1%. Тоді її рейтинг в регіоні становив 0,08 % [33].

У той же час, згідно з результатами голосування в одномандатних виборчих округах Донеччини переконливу перемогу отримали кандидати від Партії регіонів [34].

Висновки. Таким чином, під час парламентських виборів 2012 року Донецька область отримала належне представництво лише у виборчих списках Партії регіонів та Комуністичної партії України. У списках Об'єднаної опозиції, партії «УДАР» та «Свободи» вона представлена у значно меншій мірі, а самі представники отримали неперспективні місця.

Особливістю виборчої компанії стало безпосереднє спілкування кандидатів у народні депутати з населенням області під час особистих зустрічей. Проте її умови були неконкурентними для різних політичних сил.

В цілому вибори 2012 року призвели до появи нових потужних гравців на політичному полі країни. Політичними силами, за які значна частина населення віддала свої голоси, у якості альтернативи як парламентській більшості так і опозиції, стали УДАР та «Свобода». Значною мірою саме розчарування певної частини електорату у діяльності Партії регіонів та «Батьківщини» стало причиною успіху цих партій в Донецькій області під час парламентських виборів 2012 року.

Отже, парламентські вибори 2012 року показали певну зміну політичних уподобань населення регіону. Результати голосування демонструють, що Донецщина дещо полівишала. Партія регіонів втратила підтримку частини свого електорату, але все одно залишилася найбільш популярною та впливовою силою. У свою чергу за її рахунок значно покращила свій результат Комуністична партія України. Втім, розклад сил на політичному полі Донецької області практично не змінився. Як і під час місцевих виборів, опозиційні сили виявилися непопулярними.

Як не дивно, але у 2012 році збільшилася кількість прихильників націоналістичної «Свободи». Здавалося б, що у неї не має на це шансів, якщо враховувати історичну особливість Донецчини, як поліетнічного та робітничого регіону. Пояснити цей факт можна лише зростанням протестних настроїв у суспільстві щодо існуючої влади і відсутністю можливості проголосувати проти всіх.

Але в цілому з 2007 по 2012 роки на політичному полі Донецької області так і не з'явилися впливові актори, які були б здатні повноцінно конкурувати з Партією регіонів, та забезпечити реальну багатопартійність.

Список використаної літератури

1. Політичні партії України / О. Голобуцький, Т. Криворучко, В. Кулик, В. Якушик ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська акад.» ; АПА ; Центр суспільно-політичних досліджень ; ред. В. М. Якушик. – К. : Кобза, 1996. – 144 с.
2. Бойко О. Ю. Особливості трансформації партійної системи України за роки незалежності : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 Політичні інститути та процеси / О. Ю. Бойко. – Чернівці, 2005. – 21 с.
3. Кипень В. Партии, общество, государство: взаимодействие в украинских реалиях / В. Кипень, О. Леонов // Партії в сучасному політичному процесі Донецчини: стан і перспективи. – Донецьк : Рісн Нісд, 2004. – С. 26–43.
4. Болбат Т. Донецкая область: политические партии, движения, общественные организации / Т. Болбат, В. Лыков, Е. Халимова. – Донецк : Лебедь, 1994. – 87 с.
5. Фіщук А. Партії в сучасному політичному процесі Донецчини: стан і перспективи / А. Фіщук, Г. Ковальський, Є. Пожидаєв // Партії в сучасному політичному процесі Донецчини: стан і перспективи. – Донецьк : Рісн Нісд, 2004. – С. 3–25.
6. Закон України про вибори народних депутатів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://electioninfo.org.ua/1.php?i=577>
7. Парламент і парламентські вибори 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/upload/Przh_Partii_2012_fnll.pdf
8. Виборчий список. Партія регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP406?PT001F01=900&pf7171=50>
9. Мажоритарщики ПР в Донецкой области [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pr.dn.ua/articles/art_6938.html
10. Виборчий список. політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP406?PT001F01=900&pf7171=52>
11. Список кандидатів у депутати в одномандатних виборчих округах від "Об'єднана опозиція «Батьківщина» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://but.dn.ua/node/541>
12. Виборчий список. Комуністична партія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP406?PT001F01=900&pf7171=11>
13. Список кандидатов в народные депутаты Украины в мажоритарных избирательных округах Донецкой области // Коммунист Донбасса. – 2012. – № 30. – С. 3.

14. Виборчий список. політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP406?PT001F01=900&pf7171=71>
15. Виборчий список. Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP406?PT001F01=900&pf7171=55>
16. О планах, задачах и проблемах [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://pr.dn.ua/articles/art_7120.html
17. Сегодня лишь скептики не замечают изменений к лучшему в Мариуполе [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://pr.dn.ua/articles/art_7602.html
18. Симоненко П. Страну надо возвращать народу / П. Симоненко // Коммунист Донбасса. – 2012. – № 28. – С. 1–2.
19. Искренность в Снежном и Новокатериновке // Коммунист Донбасса. – 2012. – № 33. – С. 1.
20. Батьківщина» уволила главу Донецкой облорганізації за пассивность [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://podrobnosti.ua/power/2012/09/29/860900.html>
21. Михайло Волинець зустрівся з шахтарями-регресниками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://but.dn.ua/node/535>
22. Тенденції цьогорічної передвиборчої кампанії 2012 на Донеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvu.dn.ua/news/tendenciya-cogorichnoyi-peredviborchoyi-kampaniyi-2012-na-donechchini>
23. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp300?PT001F01=900>
24. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>
25. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу в межах регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=50>
26. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>
27. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу в межах регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=52>
28. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>
29. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу в межах регіонів України [Електронний ресурс]// . – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=55>
30. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу в межах регіонів України [Електронний ресурс]// . – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=11>
31. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>
32. Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу в межах регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=71>
33. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах регіонів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>

34. Відомості про підрахунок голосів виборців в межах одномандатних виборчих округів [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp039?PT001F01=900>

Стаття надійшла до редакції 05.05. 2013.

М. І. Mayboroda

THE PARLIAMENTARY ELECTIONS 2012 IN THE CONTEXT OF CHANGES OF POLITICAL VIEWS OF THE POPULATION OF DONETSK REGION

The election campaign in the theme of parliamentary elections in Donetsk region 2012 was analyzed. The evolution of political likings for the electorate of the region was exposed, in particular the definite loss of support from the side of the population the Party of Regions and the consolidation of positions of the Communist Party of Ukraine. However, following the elections 2012, the alignment of forces in the political field has not changed.

Key words: party, region, resource, elections, election campaign, electorate, voters' list.

УДК 323.174(477)

Є. В. Рябінін

ЧИННИКИ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена проблемам, які стимулюють розвиток регіоналізму в Україні, а саме мовне питання, різні погляди мешканців західних та східних регіонів щодо зовнішньополітичного курсу, різне трактування історичних подій, а саме подій Великої Вітчизняної війни. Автором висловлюється та обґрунтовується думка про важливість негайного вирішення цього комплексу проблем, аби не допустити розколу країни.

Ключові слова: регіоналізм, мова, політична криза, розкол, історія, протистояння. Схід, Захід.

Сучасний стан розвитку української держави може охарактеризуватися не лише як важкий, а доволі конфліктний. Деякі аналітики, експерти, політичні діячі вважають, що події 2004 року мали суто політичне забарвлення. Із цим можливо погодитися в деякій національній підґрунті, оскільки результати голосування чітко показали, що прихильниками прозахідного кандидата В.Ющенка були мешканці західних регіонів держави, а електоратом проросійського кандидата В.Януковича були саме мешканці південно-східних регіонів. Представники вищезгаданих регіонів відрізняються електоральними мірами, але слід зазначити, що цей політичний конфлікт мав, перш за все, уподобання, в основі яких лежать різні лінгвістичні, релігійні, історичні, геополітичні чинники ідентичності.

Питання комплексу проблем, з якими зтикається сучасна Україна, є дуже актуальним, оскільки жодна політична сила чи політик не знайшли вірне вирішення неофіційному протистоянню між східними та західними регіонами. Питанням культурно-мовного протистояння по лінії «Схід – Захід» займаються такі відомі вчені, політики та політологи як Зварич І.Т., Калитчак Р.Г., Нагорна Л.П., Симоненко В.К., Солдатенко В.Ф., Чумаченко М.Г., Рябчук М.Ю., Рудич Ф.М. Автор статті ставить перед собою завдання проаналізувати комплекс проблем, який заважає західним та східним регіонам країни виробити спільну модель розвитку держави та які використовуються різними політичними силами задля отримання необхідної кількості голосів під час виборчих кампаній.

Ще на світанку української незалежності громадські діячі з насторогою дискутували про можливі протиріччя в Україні саме на національному ґрунті, маючи на увазі протиріччя між українцями та росіянами України. Так, під час виступу на Софійській площі з нагоди Дня Соборності України ще в 1990 році Д.Павличко сказав, що «довгі роки ми виховувалися на класовій ненависті, помилково вважаючи її рушійною силою цивілізації. Не дай нам Боже опинитися в атмосфері національної ненависті» [12, с.135].

На жаль, ці слова сьогодні характеризують політичну ситуацію в Україні. Етнополітична ситуація ускладнилася з появою та закріпленням на політичній арені партії «Свобода», риторика та дії членів якої дуже далекі від консолідаційних. Крім того, важливо відзначити той факт, що на відміну від інших проявів регіоналізму в Україні, які реалізуються за схемою протиріччя «регіон-центр», то в цій ситуації, коли ми спостерігаємо різкі протиріччя між західними та східними регіонами, регіоналізм проявляється за схемою «регіон-регіон», що означає ситуацію, коли кожен регіон має свою точку зору та бачення на розвиток як внутрішньої так і зовнішньої політики. А це, в свою чергу, не може не викликати конфронтаційну ситуацію. Якщо ми подивимося на проблеми, які виникають по лінії «регіон – центр», то бачимо, що це має негативний вплив, але, в деякій мірі, не ставить під загрозу існування країни в цілому. Що стосується ситуації, коли два регіона протистоять один одному, тобто йде конфлікт по лінії «регіон – регіон», це є прямою загрозою не лише для розвитку країни, а й для її подальшого існування в цілому. І це є дуже небезпечною ситуацією, яка проявляє неприміримість регіонів, які повинні об'єднуватися заради процвітання країни, а не роз'єднуватися за різними складовими, які можуть призвести до колапсу країни. А отже, це питання є доволі важливим для розвитку української держави. Цим й обумовлюється актуальність цієї статті.

Внутрішня неоднорідність українського простору обумовлюється низкою чинників:

- культурно-етнографічний, відповідно до якого, територію України можна поділити на 2 частини: етнографічно українські області Центру та Заходу; зона освоєння нових земель – Схід і Південь;
- соціально-історичний, згідно з яким виокремимо дві групи областей України: ті, що впродовж тривалого часу входили до складу Австро-Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини (Закарпаття, Галичина, Волинь, Буковина); області, що належали Російській імперії та СРСР до 1939 року (Схід, Центр, Південь, Крим);
- конфесійний проводить грань між православними та греко-католиками, а також між двома регіонами України – Закарпаттям і Галичиною [13, с. 307].

Всі ці чинники є підґрунтям для тих протиріччя, які характеризують відносини між західними та східними регіонами, а також вони стимулюють поглиблення суперечностей стосовно наступних питань: мова, зовнішньополітичний вектор, трактування історичних подій, протиріччя між православною церквою Київського та Московського патріархату.

Вважаємо за необхідне розглянути кожен з цих чинників протиріччя.

Отже, мовне питання.

Мовна ситуація в Україні впродовж тривалого часу є чинником соціальної напруженості. Згідно із дослідженнями, в Україні існує три групи ставлень до питання преференцій російській мові:

- противники офіційного статусу російської мови проживають у Західному й частково у Центральних регіонах, володіють обома мовами, але спілкуються переважно українською;

- «помірковані» прихильники, які особисто не потребують будь-якого офіційного статусу російської мови, бо добре володіють і спілкуються українською, мають чітку самоідентифікацію громадянина України, проживають переважно в Центральних районах країни, виступають за надання російській мові статусу регіональної там, де населення цього потребує;

- «жорсткі» прихильники офіційного статусу російської мови, які особисто або не знають взагалі, або погано розуміють українську мову, мають вищий рівень оцінки міжетнічних відносин як напружених, вимагають надання російській мові статусу другої державної, і проживають переважно на Півдні та Сході [4, с.91].

Згідно зі статтею 10 Конституції України державною мовою є українська. Крім того, в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Але як свідчить практика, останнім часом дуже загострилася ситуація навколо мовного питання. Під час президентства В.Ющенка російська мова зазнала пригнічення та стаття 10 не виконувалася. Слід відзначити, що мова є одним з чинників самоідентифікації, яка сьогодні загострюється у зв'язку із процесами регіоналізму.

Українські політики намагаються не помічати тих явних проблем, які існують в українському суспільстві, що й більше загострює проблеми. Так, спікер ВРУ VI скликання В.Литвин заявив, що «українська мова об'єднувала український народ упродовж століть незалежно від того, у яких землях і по яких світах волею історичних обставин ми змушені були жити. З нами завжди була мова – як першооснова нашого буття, як зв'язок між поколіннями, як можливість бути самими собою у цілому світі» [9, с.19].

Якщо В.Литвин говорить про український народ як етнос, не має сумнівів, що так й було, але, якщо мається на увазі українська політична нація, говорити про те, що українська мова об'єднувала населення західних та східних регіонів, недоречно.

Мовне питання в Україні є доволі складним й витікає також з протистояння по лінії «Схід – Захід». Представники політичних сил, які представляють західну модель розвитку держави, вважають, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою, оскільки, якщо ввести російську мову як другу іноземну, це призведе до занепаду саме української мови, аж до її зникнення.

Н.Кісельова, доцент кафедри політичних наук та міжнародних відносин Таврійського національного університету на шпальтах тижневика «2000» вступає в дискусію із противниками багатомовності в Україні. На фразу экс-президента України В.Ющенка, що «неможливо знайти приклада в світі, коли унітарна держава робила би ставку на двомовність, вона наводить такі факти, що з 48 двомовних держав переважна більшість (94%) відносяться до унітарних, і лише три до федерації (а саме, Канада, Індія, Пакистан). Крім того, не є вірною теза «Одна мова – одна держава». На сучасній політичній карті існує 193 держави, з яких 86 (45%) дотримуються полілінгвістичності. 77% з них офіційно затвердили для декількох мов статус державної. На тезу про те, що потрібно подолати рудименти колоніального минулого в мовній свідомості й практиці, вона наводить такий факт, що в Європі налічується 27 моноетнічних держав, 16 з яких дотримуються політики полілінгвізму. У семи з них (Австрія, Велика Британія, Іспанія, Мальта, Нідерланди, Норвегія, Хорватія) доля багаточисельного народу складає 80%. В Португалії 99% складають португальці, в якій існує дві офіційної мови: португальська та мірандська, остання була введена для мешканців невеликої території на північно-східній частині країни, які в структурі населення складають 0,14% [6, с. А5].

Після обрання В.Януковича Президентом України, який обіцяв під час передвиборчої кампанії ввести другу державну мову, представниками Партії Регіонів, Народної Партії та Комуністичної партії України, а саме О.Єфремовим, С.Гріневецьким

та П.Симоненком було запропоновано законопроект «Про мови в Україні», який було надіслано до Венеціанської комісії задля розглядання цього питання на предмет відповідності до Конституції України та європейським документам, що регулюють мовні питання. Комісія дала негативну відповідь. Це є одним з багатьох виразних прикладів політики подвійних стандартів стосовно України та всієї пострадянської території. Той факт, що в Україні згідно з останнім переписом населення мешкає 17,3% росіян, а 29,6% вважають російську мову своєю рідною, стало на заваді визнати право російської мови бути другою офіційною. Тоді, як 3,01% албанського населення в Чорногорії мають право, за рішенням тієї ж Венеціанської комісії, на те, щоб албанська була офіційною мовою в країні [10, с. 2].

Також слід зазначити, що Венеціанська комісія вирішила, що «захищая та підтримуючи російську мову на тому ж рівні, що й українську, проект загрожує зменшити інтегруючи силу останньої» [14, с. F5]. Але в цій ситуації постає слушне питання – чи може мова бути інтегруючою, якщо проти неї виступає доволі значна частина населення держави з причини примусовості її вживання? Мешканці України мають перевагу – вони є білінгвальними, а отже більш конкурентоздатні та більш освічені. Слід зауважити, що подібні рішення європейських комісій націлені більш за все проти того, щоб російська мова продовжувала свій розвиток в Україні серед російськомовного населення в регіонах, які більш орієнтуються на співпрацю із Росією в зовнішньої політиці, а отже, такі подвійні стандарти націлені саме проти Росії, а російська мова в Україні стала заручником великої геополітичної гри на великій політичній шахівниці світу.

Мовне питання кожного разу стає предметом спекуляцій під час виборчих кампаній, коли політична сила, яка представляє східні регіони, обіцяє ввести російську мову як другу державну, але питання про мову навіть не виноситься до сесійної зали Верховної Ради.

Іншою проблемою є проблема різного трактування історичних подій, а саме Великої Вітчизняної війни та голодомору.

Під час президентства В.Ющенка державна політика обрала курс на побудову історичного пантеону героїв, причому ці герої були русофобами [7, с. 284].

Немає сумніву в тому, що С.Бандера, Р.Шухевич, Є.Коновалець не були на стороні Радянської армії, а отже допомагали військам нацистської Німеччини. Приймаючи до уваги той факт, що Європарламент прийняв резолюцію про те, що фашизм та сталінізм є злочинними режимами, їх виправдання автоматично є злочином. Автор посиляється на цей факт, тому що для більшості політичних сил, які підтримують факт героїзації ОУН-УПА, Європа є авторитетом, а отже не зрозуміло, чому в цьому питанні вони не виконують європейські «настанови». Також заслуговує на увагу факт відкриття Музею радянської окупації, хоча самого факту окупації як такого не було. Якщо розглядати факт приєднання західноукраїнських земель за пактом Молотова-Риббентропа як окупацію, слід розглядати питання про нелегітимність пакту та приєднання західноукраїнських земель до території Української ССР за часів перед Другою світовою війною. Хоча це є неможливим на сьогоднішній день.

Ставлення до історичних подій навіть закріплювалися законодавчо, коли В.Ющенко вніс до парламенту законопроект про встановлення кримінальної відповідальності за заперечення факту геноциду 1932–1933 років, видав указ про святкування 65-річчя УПА, вніс офіційний статус учасника боротьби за незалежність України для воїнів ОУН-УПА, видав Указ «Про ознаменування 300-річчя подій, пов'язаних із військово-політичним виступом Івана Мазепи та підписання українсько-шведського союзу» [7, с. 84]. Крім того, підручники з історії переписувалися за умов політичної кон'юнктури із антирадянським трактуванням історичних подій, вулиці отримували нові назви, відкривалися нові пам'ятники, а пам'ятники радянським воїнам

демонтувалися чи підлягали вандалізму з боку мешканців західноукраїнських регіонів. Це можливо тоді, коли якісно спрацьовує ідеологічна пропаганда, а її успіх залежить від того, хто керує гуманітарною сферою.

Звідси, з проблеми невизнання тлумачень підсумків Другої світової війни, мешканці, здебільшого, західних регіонів України скоюють акти вандалізму проти пам'ятників воїнам Радянської армії. Так, було пошкоджено пам'ятник Радянському воїну у Львові, та підірвано пам'ятник Сталіну у Запоріжжі представниками радикальної організації ВО «Тризуб» імені Степана Бандери. А антипам'ятникова кампанія на чолі із депутатом ВРУ від партії «Свобода» І.Мирошніченко із риторикою про те, що економічна ситуація в Україні поліпшиться лише тоді, коли зникнуть всі пам'ятники за часів Радянської доби, свідчить про те, що сучасні політики є популістами, які використовують етнополітичні відмінності для отримання найбільшої кількості голосів під час виборів.

Та в цьому контексті слід відзначити, що президент В.Янукович є більш лояльним на відміну від свого попередника В.Ющенка, який вирізнявся радикальною позицією стосовно мови, історії та культури. Слід відзначити «політичне загравання» із західноукраїнським електоратом. Про це свідчить факт встановлення 22 лютого 2011 року у м.Харкові меморіальної дошки мітрополіту галицькому, предстоятелю Української грекокатолицької Церкви Іосипу Сліпому. Хоча деякі факти з біографії мітрополіта виявляються такими, що не отримують підтримку у ветеранів Радянської армії. Отже, 6 липня 1941 року він представив промову перед групою ОУН-овців із закликом «об'єднаними зусиллями надавати широку підтримку німецькій армії». 1 серпня 1941 року він організує маніфестацію вірності з нагоди прибуття до Львову німецького генерал-губернатора Ганса Франка та подякував за звільнення від більшовиків. В квітні 1943 року він прийняв участь в формуванні дивізії СС «Галичина». В квітні 1945 року Сліпий був заарештований та засуджений до 8 років ув'язнення [2].

В 2011 році владою Вінницької області було запропонована концепція побудови Меморіально-музейного комплексу «Вервольф», яка була ставкою А.Гітлера під час Великої Вітчизняної війни. 5 квітня 2011 року лідер КПУ П.Симоненко виступив із засуджуючою промовою на засідання ВРУ. Не зрозуміло, яка основна мета цього комплексу, оскільки в ньому планувалися продемонструвати відвідувачам портрети лідерів фашизму та символіку, розповідь про умови несення служби солдатами СС, біографію перших осіб рейха та історичну реконструкцію приміщень А.Гітлера [14, с. А6]. Отже, цей факт є актом зрадництва пам'яті солдат Радянської армії, які загинули, захищаючи не лише Україну, а увесь світ від нацистського проекту кращої раси.

Також, в 2011 році Україна ще раз була розколотою напередодні святкування 66-ої річниці Великої перемоги. Депутати від КПУ внесли до ВРУ законопроект стосовно того, що в усіх регіонах держави повинно бути вивешено червоний прапор як символ перемоги Радянського Союзу над нацистською Німеччиною. Це визвало багато невдоволень у представників західних регіонів України.

Не дивлячись на заборону проводити акції у Львові, 9 травня вони таки відбулися, під час яких трапилися сутички між представниками ВО «Свобода» та КПУ, «Руської єдності», «Родіни». В місті влада була вимушена забезпечувати спокій за допомогою військ внутрішніх сил, оскільки атмосфера дня була напруженою, оскільки радикально налаштованні зривали георгіївські стрічки з перехожих, загострюючи обстановку в місті.

Наступна проблема, яке витікає з конфліктогенності відносин західних та східних регіонів України є протиріччя стосовно зовнішньополітичного вектора.

Після отримання незалежності, керівництву нової української держави довелося вибирати напрям у зовнішній політиці. Ключовим стрижнем у визначенні основ і

принципів зовнішньої політики держави є проблема національних або національних державних інтересів. Для України вони полягали у гарантуванні суверенітету, державної незалежності, самостійності, збереженні територіальної цілісності й непорушності її кордонів, досягненні надійної безпеки України у всіх вимірах – військово-політичному, економічному, екологічному, гуманітарному. Визначальними інтересами стали подолання економічної кризи і динамічний розвиток народного господарства, забезпечення високого життєвого рівня населення, створення правової демократичної держави, яка зможе інтегруватися в європейське і світове співтовариства [16, с.179]. У зв'язку з цим, для вирішення всіх вищеперелічених завдань, поставлених перед молодого українською державою, величезне значення мав вибір стратегічних партнерів, який мав не тільки внутрішнє, але і зовнішнє значення. Із самого початку, керівництво України натякало на прагнення вступити в європейське співтовариство. Європейський вибір був оголошений швидше як антиросійський, ніж прозахідний. У правлячій еліті було багато причин для цього, однією з головних був страх перед Єльциним після революції 1991 року і бажання відгородитися від різного роду змін [5, с. 45]. Проте чіткої, ясної заяви про вступ до того або іншого європейського політичного/економічного блоку до 2 липня 1993 року не було, оскільки був високий ступінь залежності від паливно-енергетичного комплексу Росії. Тому й були вислови подібні тому, що Україна не має власної геостратегії, окрім багатовекторності політики протягнутої руки [3, с. 235].

Такий невизначений курс у зовнішній політиці може бути пояснений лімітрофним, тобто проміжним розташуванням нашої держави, що робить скрутним ведення зовнішньої політики.

Рішення України в 2003 році вступити в Єдиний економічний простір разом з Росією, Білоруссю, Казахстаном насторожило і викликало низку здивувань у представників Європейського Союзу. Розбіжності в суспільстві з приводу перспективності входження до ЄЄП були викликані недостатньою інформованістю населення щодо можливості знаходження нашої держави в ЄЄП і подальшого проведення євроінтеграційного курсу.

Запрошення України в 2011 році приєднатися до Митного союзу викликало багато дискусій, на які влада відповіла заздалегідь ще в 2010 році, коли було прийнято закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», в якій чітко сказано про пріоритетність європейської інтеграції України. Крім того, зона вільної торгівлі, не дивлячись на явну невідповідність для України, є пріоритетною на сьогоднішній день, та доволі помилковою, оскільки, на думку багатьох експертів, із приєднанням до зони вільної торгівлі Україна втратить більше, аніж із вступом до Митного союзу.

Ще під час свого президентства Л.Кучма зазначав, що «вибір між Заходом і Сходом для України – це постійний вибір аргументів для переконання тієї чи іншої частини суспільства. Для одних людей очевидним є те, що необхідно зближуватися з сусідами – пострадянськими державами, з якими нас об'єднує історія, культура, традиції. З цими державами у нас багато спільного, ми часто робимо однакові помилки, часто йдемо однаковим шляхом. Прагнення іншої частини суспільства – найшвидше входження до Європи – це спосіб оволодіти новими технологіями, зацікавити інвесторів, вийти на нові ринки товарів і праці, скористатися передовими соціальними і державними механізмами для розбудови держави» [8, с. 314].

Сучасний стан розвитку нашої держави також характеризується протиріччями між Православною церквою Київського та Московського патріархату та часті візити Патріарха Кирила до України провокують масові протести під керівництвом ВО «Свобода». Дії цієї політичної сили вважаються мешканцями східних регіонів України як такими, що суперечать концепції громадянського суспільства, в якому будь-яка людина має право на вільне сповідання тієї чи іншої релігії. На наш погляд, це є

продовженням того ж самого регіонального протистояння по лінії «Схід – Захід», яке впливає й на інші аспекти протистояння, висвітленні нами у статті.

Роблячи підсумок, слід навести думку професора, доктора філософських наук Ф.М. Рудич. Він зазначає, що «нація, перш за все, має спільну територію, мову, культуру, економічні зв'язки, психологічні особливості, самоідентифікаційні характеристики. Крім того, політична теорія визначає націю як політичну спільноту, яка об'єднує усіх громадян незалежно від їх етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Те, що не вдалося створити українську політичну націю є результат непродуманої мовної та культурної політики, насильницької українізації, що призвело до поляризації населення за направленням «українці – росіяни» чи «Схід – Захід». Крім того, Ф.М. Рудич зазначає, що націю можливо побудувати лише за наявності ідеологічного консенсусу з найбільш важливих та значущих цінностей для розвитку громадянського суспільства [15, с.10].

Неможливо не погодитися із видатним українським вченим щодо вдалого коментаря стосовно проблеми єдності нації. Тут слід наголосити на тому, що досі ми не маємо єдиної культури, єдиної мови, єдиного погляду щодо подальшого розвитку країни. Проблема полягає в тому, що в Україні існує дві моделі розвитку держави, дві культури, дві мови, два світосприйняття та все це проходить антагонізмом між західними та східними регіонами. Саме об'єднання цих двох моделей може призвести до процвітання країни, але вітчизняним політикам бракує професіоналізму та бажання, оскільки за відсутності регіональних проблем, їх політичні проекти (які й так є не дуже довготривалими) припинять своє існування.

Як доцільно зауважив в своїй праці З.Бжезинський, «Європа не може стати однонаціональною державою з причин стійкості її різноманітних національних традицій, але вона спроможна стати формуванням, яке через спільні політичні органи виражає демократичні цінності, які воно поділяє, визначає свої власні, уніфіковані інтереси та є джерелом тяжіння для своїх сусідів по євразійському простору» [1].

Якщо ми перефразуємо автора «Великої шахівниці», маємо ситуацію, коли Україна не може стати однонаціональною державою в силу великого відсотка росіян, але вона може стати державою, яка б виробила спільні цінності, не засновані на етнонаціональному підґрунті та яка б стала б джерелом тяжіння в інвестиційному, культурному, духовному плані для країн Європи та Азії, тобто стала б східноєвропейською Швейцарією.

Відомий іспанський філософ Ортега-і-Гасет, який розмірковував над питаннями нації, вважає, що єдність нації має на увазі налагодження тісного зв'язку між етнічними та політичними групами. Об'єднання націй завжди пов'язано з таким важливим задумом, що потребує загальної участі та таким, що вміє надихнути людей. А ідея державності повина пронизати кожен живу клітину народних мас [10, с.41].

Список використаної літератури

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска [Електронний ресурс] / З. Бжезинский. – Режим доступу: <http://www.koob.ru/bzenskiy/chess>
2. Глава униатов Иосип Слипый, как союзник врагов Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://community.livejournal.com/rossiya_ukraina/281420.html
3. Дергачев А. Геополитика / А.Дергачев – К., 2000. – 406 с.
4. Жадан І. В. Мовна ситуація в Україні: соціологічний вимір / І. В. Жадан // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 88–93.
5. Золотарев В. Європейська інтеграція України – найзвичайніший міф / В.Золотарев // Роль ЗМІ у сприянні європейської інтеграції. Європейська комісія, 2001. – 88 с.
6. Киселева Н. Язык лжи защитников «одной мовы» / Н.Киселева // Еженедельник «2000». – 2011. – № 7 (546). – С. А5.

7. Крючков Г.К. Фашизм в Украине: угроза или реальность? / Г.К. Крючков, Д.В. Табачник – Х. : Фолио, 2008. – 414 с.
 8. Кучма Л.Д. Про найголовніше / Л.Д. Кучма. – К. : Книга, 1999. – 351 с.
 9. Литвин В. Україні бути / В. Литвин. – К. : Лі-Терра, 2006. – 480 с., іл.
 10. Мартыненко А. Кавалерийских атак не будет / А. Мартыненко // Еженедельник «2000». – 2011. – № 14 (553). – С. С2.
 11. Ортега-и-Гассет Х. Бесхребетная Испания / Хосе Ортега-и-Гассет. – М. : АСТ : Ермак, 2003. – 269 с.
 12. Павличко Д. Українська національна ідея: статті, виступи, інтерв'ю. Документи / Д. Павличко – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 771 с.
 13. Пірен М.І. Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз: навч. посібник / М.І. Пірен. – К. : Ун-т «Україна», 2007. – 408 с.
 14. Попов А. Она – таки себя высекала / А. Попов // Еженедельник «2000». – 2011. – № 15 (554). – С. F5.
 15. Рудич Ф. Нужен всеобъемлющий консенсус / Ф. Рудич // Киевский телеграф. – 2010. – № 24 (526). – С. 10–11.
 16. Чекаленко–Васильева Л. Влияние регионализма на формирование внешней политики Украины / Л. Чекаленко–Васильева // Этнические и региональные конфликты в Евразии : в 3 кн.: Кн. 2 Россия, Украина, Белоруссия / общ. ред. А. Зверев, Б. Коппитерс, Д. Тренин. – М. : Весь мир, 1997. – С. 179–193.
- Стаття надійшла до редакції 14.04. 2013.

Y. V. Ryabinin

THE FACTORS OF CIVILIZATION CONTRADICTIONS IN UKRAINE

The article is devoted to the issues, that stimulate the development of regionalism in Ukraine that is language issue, different views of Western and Eastern Ukraine inhabitants concerning foreign policy, different treatment of the Great Patriotic war events. The author presents and proves the viewpoint as for immediate solution to all these problems in order to avoid collapse of the country.

The author supports the idea the Ukraine can't be considered to be united country as there so many differences between the regions according cultural and political preferences. One of the pressing problem in Ukraine is the problem of language. It is necessary to emphasize that the inhabitants of Western regions think that Ukrainian language should be the only language of communication on the territory of the whole country, neglecting the right of millions who speak Russian in Eastern regions. Some politicians think that Ukrainian language can become the uniting factor. Such populist statements characterize politicians who don't understand peculiarities of the country. The second problem that the author raises is the attitude towards the events of the Great Patriotic war. The attitude towards it are extremely different because inhabitants of Western Ukraine consider Soviet army soldiers as aggressors down to easterners for whom they are real heroes. Populist party "Svoboda" conducted antimonument campaign in terms of which they demolished several monuments to Soviet politicians thinking that Ukraine will start to develop only after disappearing such monuments. The third point that the author discusses is different geopolitical preference. It is understandable that westerners are eager to join European Union, easterners prefer close cooperation with Russia. So, the author believes that Ukraine can't be united under such conditions and it can lead to ethnopolitical conflicts.

Key words: regionalism, language, political crisis, collapse, history, opposition, West, East.

УДК 070(470+571)199:327(477)

І. В. Філенко

ОСОБЛИВОСТІ ВИСВІТЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКИХ ЗМІ ЗА ЧАСІВ ПРЕЗИДЕНТСТВА Б. ЄЛЬЦИНА

В статті досліджується зовнішня політика України в російських ЗМІ за президентства Б.Єльцина. Розглядається становлення української державності і проблеми, які з цим пов'язані у контексті сприйняття подій в Україні російськими ЗМІ. Доведено, що російські ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні іміджу України в світі, так як здатні маніпулювати свідомістю громадян.

Ключові слова: ЗМІ, Б.Єльцин, Л.Кравчук, Л.Кучма, НАТО, ЄС, СНД, Росія, Україна.

7–8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі відбулася зустріч президентів Росії Б. Єльцина, України Л. Кравчука і Голови Верховної Ради Білорусі С. Шушкевича, результатом якої стала ліквідація СРСР та проголошення Співдружності Незалежних Держав (СНД). В ході Алма-Атинської зустрічі глав союзних республік, що відбулася 21 грудня, число засновників СНД збільшилася до одинадцяти. В цілому констатуємо, що міжнародні умови, за яких розвивалася дезінтеграція СРСР були сприятливими для України. Внаслідок унікального збігу обставин Україна могла навіть розраховувати на політичну підтримку Росії. В існуванні незалежної України були зацікавлені і республіки колишнього СРСР та країни Центрально-Східної Європи.

У планах російського керівництва Україні надається особливе значення, оскільки російська політична еліта й пересічні громадяни в Росії у своїй переважній більшості свято переконані, що: Україна є частиною Росії й не повинна існувати відокремлено від неї; росіяни й українці є одним народом, їхнє возз'єднання в єдиній державі має завершитися формуванням потужного надетносу та утворенням «руського миру» з однією мовою, церквою й культурою; незалежна державність України є геополітичною аномалією й становить стратегічну загрозу для Росії; Росія без України є геополітично незавершеною і не може відродитись як світова наддержава.

Укорінені в російській ментальності антиукраїнські ідеологи прагнення визначають зміст української політики Росії, домінуючими в якій є два ключові імперативи: 1) протидія інтеграційній політиці України в західному напрямку, оскільки її членство в НАТО та ЄС роблять саму ідею відродження російської неоімперії нездійсненною; 2) викорінення всього українського в межах і поза межами Росії, оскільки лише знищення української ідентичності може стати передумовою створення та запорукою існування такої неоімперії. На забезпечення реалізації цих імперативів мобілізовано арсенал як російської дипломатії, так і російських спецслужб, які традиційно діють у тісному тандемі [1].

Після відновлення незалежної державності України російські ЗМІ поставили на першого президента України Л. Кравчука тавро «націоналіста» і «сепаратиста» лише за те, що він твердо відмовився дати згоду на перетворення СНД на подібну нового Радянського Союзу, здійснював досить помірковану політику національного відродження, розбудовував державні інститути України та зробив перші самостійні кроки до налагодження співпраці із західними структурами, зокрема НАТО та ЄС.

За часів президентства Б.Єльцина російський капітал значною мірою контролює суттєву частку інформаційного простору СНД та визначає його зміст. Тож позиція багатьох електронних ЗМІ Росії щодо висвітлення подій в Україні визначається передусім інтересами російського капіталу на українському ринку. Ще однією

особливістю медіа-політики електронних ЗМІ Росії є практично повна відсутність спростовувань неправдивої чи викривленої інформації про Україну. Зазвичай, якщо повідомлення виглядали занадто тенденційно, вони просто не мали продовження.

Якщо проаналізувати тематичний спектр провідних російських телеканалів за президентства Б.Єльцина вибудовується дуже невтішний для іміджу України перелік: аварії, катастрофи та стихійні лиха. Можливо, найчисельніший блок у російському медіа-просторі.

Звинувачення на адресу України щодо участі її громадян у бойових діях у Чечні. Цікаво, що ця тема щоразу реанімується під час гучних поразок чи скандалів навколо російської армії за президентства Б.Єльцина.

«Кримська кампанія» також традиційно є головним болем України за президентства Б.Єльцина. Зазвичай вона розпочинається в травні; її підґрунтям є жорстка конкуренція за платоспроможних відпочиваючих. До стандартного набору «кримських страшилок» від російського телебачення завжди належали: 1. кримські татари, демонстрації яких у День депортованих народів слугують сигналом до початку «антикримської кампанії» (цю тему найактивніше відпрацьовує НТВ); 2. різні хвороби на кшталт холери, чуми та ін., вібріони яких «стабільно знаходять» на українському узбережжі Чорного моря. 3. економічні та соціальні негаразди (бензинова криза, надвисокі штрафи, що начебто сягають сотень доларів США, та митом за реєстрацію (40–50 дол. США); 4. «упередженість» української міліції саме щодо росіян; 5. висока криміналізованість півострова (ця тема останнім часом втратила гостроту, оскільки гучні злочини в Криму вже не є постійним явищем).

У російських ЗМІ розгорнулася потужна антиукраїнська кампанія, яка триває донині. До неї стараннями спецслужб Росії були підключені й західні ЗМІ. Це, зокрема, з'ясувалося під час розгляду справи про наклеп, яку земельний суд Німеччини розглядав за позовом Л. Кравчука до німецького часопису «Фокус», на шпальтах якого журналіст Ю. Рот у 1994 р. звинувачував президента України у вивезенні іноземної валюти за кордон і придбанні там нерухомості. В ході судового слідства Ю.Рот заявив, що його публікації ґрунтувалися на матеріалах, одержаних від російської ФСБ [1].

Ворожу налаштованість офіційної Росії не зміг нейтралізувати той очевидний факт, що за час президентства Л. Кравчука Україна не здійснила жодної спрямованої проти Російської Федерації акції, яка б порушувала двосторонні українсько-російські домовленості, угоди в рамках СНД або загальновизнані норми міжнародного права. Більше того, в багатьох випадках назустріч Росії були зроблені кроки, які мали негативні наслідки для захисту життєво важливих інтересів України та утвердження її незалежної державності. Так, у листопаді 1992 р. українським урядом, очолюваним Л. Кучмою, було підписано угоду між Україною та РФ про зобов'язання, пов'язані з гарантіями забезпечення та погашення банківського кредиту, відповідно до якої українська держава в односторонньому порядку перебрала на себе борги своїх підприємств перед Росією. В умовах багаторазового підвищення Росією цін на енергоносії це спричинило утворення колосального українського зовнішнього держборгу й стрибок цін. У 1993 р. президент України Кравчук підписав Угоду про асоційоване членство України в Економічному Союзі СНД, виявив готовність піти на поступки Росії в питанні про розподіл ЧФ тощо [1].

Наступна стадія російської спецоперації припала на квітень-липень 1994 р. – час проведення дострокової виборчої кампанії, в якій реальним конкурентом діючого президента був колишній прем'єр-міністр України Л.Кучма. У прагненні будь-якою ціною здобути перемогу він, на противагу «націоналісту» й «сепаратисту» Л. Кравчуку, позиціонував себе як прихильник тіснішої українсько-російської співпраці, активізації участі України в діяльності СНД, створення євразійського економічного простору й запровадження в Україні російської мови як другої державної. Ведучи боротьбу за

президентську посаду, Л. Кучма спирався на фінансову, політичну й моральну підтримку російського істеблішменту, яку він використовував, порушуючи етичні норми й українське законодавство.

Як впливає з матеріалів перевірки Міністерства зовнішньоекономічних зв'язків Росії Контрольним управлінням адміністрації президента РФ, передвиборну кампанію Л.Кучми фінансував уряд Російської Федерації. В цих матеріалах наводиться лист заступника валютного департаменту Мінфіна РФ Волкова, в якому йдеться про звернення керівника секретаріату глави уряду РФ Г.В. Петеліна до голови Комісії з оперативних питань (КОП) уряду РФ О. Сосковця з проханням «виділити квоту для фінансування передвиборної кампанії Л. Кучми на Україні». Про це і позитивне рішення КОП – «погодитись із виділенням квоти» – Г.В.Петелін доповідав голові уряду РФ [2].

Упродовж виборчої кампанії за Л. Кучму відверто й активно агітували російські політики й засоби масової інформації, в тому числі й державні. Користуючись прозорістю українських кордонів, російська сторона здійснювала широке політичне та інформаційне втручання на користь свого фаворита й поливала брудом його основного конкурента. Здобувши перемогу, Л. Кучма у своїй інавгураційній промові 19 липня 1994 р. заявив, що Україна як частина євразійського економічного та культурного простору братиме активну участь у СНД, розвиватиме відносини стратегічного партнерства з Росією, а також пообіцяв виступити із законодавчою ініціативою про надання російській мові офіційного статусу.

Водночас слід зазначити, що між першим і другим туром президентських перегонів Л. Кучма в інтерв'ю газеті «Новости» від 23 червня 1994 р. заявив, що він «обома руками за державність України», оскільки «відмовившись від державності, ми назавжди накладемо на себе тавро другорядного народу». Після перемоги він окреслив свою позицію чіткіше й промовистіше: «Я не для того виграв вибори, щоб стати васалом Росії». Але російське керівництво сприйняло передвиборну риторику Кучми через призму імперського розуміння дружби з Україною, в той час як майбутній президент, виходячи з об'єктивно існуючої зацікавленості обох сторін у нормальних добросусідських відносинах, вочевидь, вірив у можливість налагодження рівноправних українсько-російських відносин, які б мали бути виявом справжньої дружби. Але очікування обох сторін не справдилися. Москва виявилася неготовою будувати з Києвом рівноправні відносини, а Київ відмовився визнати зверхність Москви.

У перші роки президентства Л. Кучма досить твердо виступав проти участі України у будь-яких проектах, які становили явну або приховану мету відновлення на геополітичному просторі колишнього СРСР нових різновидів наддержавних імперських структур із домінуванням Росії. Незмінною лишилася позиція України щодо неучасті в Ташкентському договорі з посиланням на позаблоковий статус України. Українська сторона погодилась на співпрацю з ЕврАзЄС лише в статусі спостерігача і не пішла на підписання Статуту СНД, залишаючись просто учасником Співдружності.

Натомість дипломатичні зусилля України були зосереджені на розбудові двосторонніх українсько-російських відносин. На цьому напрямку сталися важливі позитивні зрушення, які зокрема матеріалізувались в угодах від 9 червня 1995 р. про розподіл ЧФ та підписанні в Києві 31 травня 1997 р. великого українсько-російського Договору про дружбу, співробітництво і партнерство та Договору про статус та умови перебування ЧФ РФ на території України.

Водночас Україна налагоджувала співпрацю із західними державами, НАТО та ЄС і розпочала переговори про вступ до Ради Європи та Світової організації торгівлі. На основі підписаної Л. Кравчуком 16 червня 1994 р. Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС створюється механізм їхньої взаємодії та визначаються пріоритетні напрямки.

25 вересня 1995 р. Україна, випереджаючи Росію, стає повноправним членом Ради Європи. У своїй щорічній доповіді Верховній Раді 4 квітня 1996 р. Л. Кучма заявив: «Інтеграція в Європу – це наш свідомий і стратегічний вибір». 11 червня 1998 р. указом президента було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу.

На відміну від Росії Україна не виступала проти розширення НАТО і поступово нарощувала співпрацю з Альянсом. У результаті 9 липня 1997 р. у Мадриді було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО, яка передбачала створення інституційного механізму їхнього двостороннього співробітництва – Комісію Україна – НАТО. З цього моменту Україна починає формувати свою позицію щодо майбутнього членства в НАТО.

У виступі на пленарному засіданні Другого самміту Україна – ЄС, яке відбулось у Відні 16 жовтня 1998 р., президент України заявив про те, що інтеграція до європейських та євроатлантичних структур є стратегічною метою України [3].

Отже, на час завершення першого терміну президентства Л. Кучми у відносинах України із Заходом почала вимальовуватися модель, реалізація якої врешті-решт мала логічно завершитись її членством у НАТО, СОТ та ЄС. Причому особлива увага приділялась розвитку натовського вектору зовнішньої політики України, рушієм якого була «потужна трійка»: В.Горбулін – секретар Ради національної безпеки і оборони, Б. Тарасюк – міністр закордонних справ, В. Огризко – керівник управління з питань зовнішньої політики АП. Вони були однодумцями у питанні членства України в НАТО і складали команду, яка працювала злагоджено і ефективно.

Рух України в західному напрямку, особливо її курс на членство в НАТО, викликав незадоволення і занепокоєння керівництва РФ, яке ще до закінчення першої каденції Л.Кучми задіяло свої механізми впливу на нього.

У період підготовки до президентських виборів відповідно до Указу Президента від 8 серпня 1999 р. В. Огризка на посаді замінив А.Орел, який, за твердженням генерала О.Скипальського, був свого часу офіцером Головного розвідувального управління Генштабу Міністерства оборони СРСР. Причому відбулось підвищення статусу А.Орла, посада якого тепер називалась «заступник глави Адміністрації Президента України, керівник Головного управління зовнішньої політики Адміністрації Президента». Вважаючи, що альтернативою євроатлантичній інтеграції України має стати її участь у геополітичних проектах Росії, він чинив спочатку приховану, а згодом і відкриту протидію державній політиці, орієнтованій на членство України в НАТО. Як пізніше публічно визнав В.Горбулін, в Україні було важко знайти «розумнішого і витонченішого антинатівця» [1].

На початку грудня 1991 р. у Брюсселі відбулася нарада країн-членів НАТО, присвячена результатам українського референдуму. Вона підтвердила доцільність нової стратегічної концепції, затвердженої місяцем раніше у Римі. В установчому засіданні Ради північноатлантичного співробітництва, яке було проведене 20 грудня, взяли участь міністри закордонних справ країн-членів НАТО і дев'яти країн Центрально-Східної Європи, у тому числі Латвії, Естонії та Литви. У березні 1992 р. учасниками процесу співробітництва в рамках РПАС стали ще одинадцять держав – колишніх республік Радянського Союзу, у тому числі й Україна

Уряд Б. Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керуючого центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав. Статус СНД не конкретизувався, щоб у зручний час перетворити цей консультативний орган на конфедеративну або навіть федеративну державу. Москва почала будувати таку державу окремими блоками. В Угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), Договорі про спільну безпеку (травень 1992 р.), Договорі про економічний союз (вересень 1993 р.) передбачалось утворення наднаціональних органів, що мали право розв'язувати принципові питання

без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами країн-членів СНД [4].

Президент і Верховна Рада України підтримували курс на економічне співробітництво в рамках СНД. Але вони не бажали перетворення Співдружності у воєнно-політичний альянс або конфедеративний чи федеративний союз. За 1992–1993 рр. у СНД було прийнято близько 400 різних угод, рішень та інших директивних документів, з яких Україна схвалила і зобов'язалася виконувати близько половини, уникаючи загроз державному суверенітету.

Проблеми у відносинах з Росією виникли вже через дві доби після всеукраїнського референдуму. Для російської правлячої еліти його результати стали несподіваними. Прес-секретар президента РФ П. Вощанов заявив, що проблема кордонів Росії з республіками, які проголосили незалежність, є, на його думку, нерозв'язною. Адміністрація президента РФ після запиту МЗС України дезавувала цю заяву. Та наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г. Попов, який підтримав Вощанова й поставив під сумнів приналежність Україні Криму й Одеської області. Українська сторона відреагувала настільки гостро, що Б. Єльцин негайно направив у Київ офіційну делегацію на чолі з віце-президентом О. Руцьким. Конфлікт було вичерпано.

Відокремлення України сприймалося переважною більшістю росіян особливо болюче. Найбільш болючою в українсько-російських відносинах стала кримська проблема. У травні 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації зробила офіційну заяву про те, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття [4].

Поважаючи волю населення Кримської області, висловлену на референдумі, Верховна Рада УРСР ухвалила в лютому 1991 р. постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (після 24 серпня 1991 р. – Автономної Республіки Крим). За «доброзичливими» порадами з Москви Верховна Рада АРК 5 травня 1992 р. ухвалила Акт проголошення державної самостійності. Була прийнята Конституція Республіки Крим, ключові положення якої суперечили Основному Закону України.

Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, які були встановлені в Європі після Другої світової війни, Б. Єльцин не підтримав територіальних претензій російських законодавців до України, але разом з тим він перевів вістря кримської проблеми на питання про ЧФ. Маючи головну базу в Севастополі, флот налічував близько 300 кораблів, переважно застарілих конструкцій. Принципи поділу флоту між Україною і Росією та питання про його статус стали предметом тривалих переговорів. Президент Росії штучно затягував їх, щоб мати можливість втручання у кримські справи на законних підставах.

На зустрічах у червні й у вересні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над ЧФ на п'ятирічний період, яка хоча і не розв'язала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами. Відповідно й кримські політики почали поводитися стриманіше. У вересні 1992 р. Верховна рада АРК привела у відповідність до Конституції України суперечливі статті Конституції Криму.

Втім російські законодавці не заспокоїлися. З'їзд народних депутатів РФ у грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. У липні 1993 р. рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації було прийнято. Б. Єльцин змушений був дезавувати його. 20 липня 1993 р. у справу втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала це рішення як юридично неспроможне. Винесення українсько-російських відносин на рівень ООН змусило схаменутися російських політиків. Вони відчули, що явно перебрали міру.

Показником досягнутого в Україні консенсусу політичних сил у сфері міжнародного життя стали схвалені 2 липня 1993 р. Верховною Радою Основні напрями зовнішньої політики. У цьому базовому документі затверджувалися такі наріжні принципи: утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; інтеграція національного господарства у світову економічну систему; збереження територіальної цілісності держави й недоторканності її кордонів; формування у світовому інформаційному просторі образу України як надійного й передбачуваного партнера.

У ці роки народилась українська багатовекторна зовнішня політика. Л. Кучма, який прийшов до влади у 1994 р. за підтримки тієї частини виборців, що бажали поліпшити відносини з Росією. Безсумнівно орієнтованість на Росію цього кандидата в Президенти України багато хто з виборців вважав запорукою повернення в минуле, яке було більш передбачуваним і забезпеченим. Перспектива поглинання України Росією здебільшого не сприймалася як загроза.

В цілому, політика Б. Єльцина на просторі СНД в найзагальніших рисах зводилася до формули «збирання земель» під егідою Росії. Малося на увазі на основі базових домовленостей сформувати жорстко інтегровану політико-економічну, оборонну структуру за образом російсько-білоруського союзу. В аналітичній доповіді «Підсумки діяльності СНД за 10 років і завдання на перспективу», зазначається, що «Такі положення установчих документів, як формування загального економічного простору та митного союзу, збереження об'єднаного командування над загальним військово-стратегічним простором, колективна охорона зовнішніх рубежів увійшли в протиріччя з закономірностями будівництва нових незалежних держав і не були затребувані» [5].

Нова, демократична Росія відмовилася від застарілого стереотипу розглядати Північноатлантичний блок як інструмент агресії і стала шукати шляхи до налагодження ділового співробітництва з ним. Подібне ж бажання висловили Україна, Білорусія, Казахстан і інші члени СНД. Ідея зближення, пошуку форм співпраці з колишніми республіками на території СРСР була підтримана Радою НАТО. Незабаром на цьому напрямку відбулася важлива подія: 10 березня 1992 року відбувся вступ Росії і десяти держав СНД до Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС) [6].

Одним з найважливіших питань під час президентства Б. Єльцина було розширення НАТО на Схід. У дискусії, що розгорнулася в кінці 1993 – початку 1994 рр. навколо розширення складу НАТО можна виразно розгледіти боротьбу цілком конкретних інтересів і стратегічних планів суб'єктів політики як в Росії, так і за кордоном. На той момент на заході існувало кілька сценаріїв розвитку цього процесу [7].

Наразі вважаємо за необхідне розглянути в цілому стратегічний курс РФ щодо країн-членів СНД. В цьому контексті зазначимо, що найбільша напруга ідеологічного і геополітичного, а також військово-стратегічного характеру спостерігається як і триста років тому по Балтійсько-Чорноморській дузі, де частини історичної Російської держави, тепер незалежні держави Білорусія, Україна, Молдова, Грузія, стають об'єктом колосальних політичних зусиль Заходу, який прагне шляхом різних геополітичних комбінацій залучити їх в свою орбіту, не допустити прихід до влади в цих державах проросійських еліт і не дозволити Росії за допомогою існуючих (СНД) або нових механізмів пов'язати геополітичний простір насамперед у військово-стратегічній сфері.

Одним з головних інструментів збереження геополітичного вигляду історичного простору є військово-стратегічна єдність. Її формулюють договори про спільну оборону і союзи, які свідчать про загальні стратегічні інтереси, визначають взаємні зобов'язання до третіх країн. Таким елементом був за задумом Договір про колективну безпеку, підписаний в Ташкенті 15 травня 1992 р. десятьма учасниками – Росією, Білоруссю,

Вірменією, Азербайджаном, Казахстаном, Киргизією, Молдовою, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном.

Україна вже тоді стала лише спостерігачем, символізуючи свій дрейф від Росії. Відповідно до ст.1 Договору сторони зобов'язувалися «не вступати у військові союзи або брати участь в угрупованнях держав, а також дії, спрямовані проти іншої держави-учасниці». Це означало не вступ до НАТО. З іншого боку Договір недостатньо відповідав рівню спільної оборони, не припускав автоматичний спільний захист членів, хоча стверджував, що агресія проти одного з них, «буде розглядатися як агресія проти всіх держав-учасників», які нададуть необхідну допомогу, включаючи військову тощо. До 2000 р. розширення НАТО – реальність, як і вступ до неї Східної Європи, а в майбутньому і Прибалтики. На цьому тлі Протокол про продовження Договору про колективну безпеку від 2 квітня 1999 р. підписали тільки шість держав – Росія, Білорусія, Казахстан, Киргизія, Вірменія, Таджикистан.

Один з найбільш яскравих авторів, що пише на тему західної стратегії глобалізації та її геополітичних втілень, і не зводить процеси найбільшої перебудови світу до боротьби «тоталітаризму і демократії», В. Цимбурський звернув увагу в ряді статей на формування якогось глобального «Великого Лімітрофу» навколо Росії, що об'єднує не тільки традиційних опонентів і геополітичних суперників Росії, а й новостворені держави з колишніх частин історичної держави російської.

Важливість цього Лімітрофу полягає в тому, що при певному розвитку він може стати для Росії як ізолюючою зоною на всьому протязі її зіткнення з іншими цивілізаційними і геополітичними комплексами, – як із Заходом, так з арабським світом, так і з Центральною Азією і далекосхідним центром, так і головним театром міжнародних відносин з усіма провокаціями. Тому і йде боротьба за цю нову геополітичну дугу – Східна Європа, Кавказ, Центральна Азія, за з'єднання її відрізків в обхід Росії, напрямок мимо Росії політичних проєктів на зразок ГУУАМ, ресурсних потоків. Тому слід в нерозривному зв'язку системно розглядати міжнародні процеси, що розгортаються на всьому театрі – від військово-стратегічного просування НАТО до проєктів геоekonomіки і тих варіантів, якими Китай збирається здійснити оголошену ним мету «розвитку західних районів», прилеглих до Казахстану.

Не дивно, що у взаєминах Росії з державами СНД, що розташовані в стратегічному регіоні Чорноморських проток і шляхів транспортування нафти, особливо відбивається безпрецедентний тиск Заходу на історичні рубежі Росії. Це спонукає зайвий раз усвідомити загальносвітову велич всієї двохсотлітньої роботи Росії на Півдні, яка зараз під загрозою [8].

Після президентських виборів 1994 р. в Україні, незважаючи на зусилля української сторони, російсько-українські відносини залишалися складними. «Економічна війна» між двома державами не вщухала. Серед російських політиків та в засобах масової інформації Росії практично не зникла тема Криму й Севастополя. З року в рік відкладався візит Президента Б. Єльцина до України. Довго й важко йшли переговори про підписання широкомасштабного договору між двома державами. Зрушення на краще почалися тільки в 1995 р., коли був парафований текст договору між Україною та Росією. Однак, як відомо, президентами обох держав цей документ був підписаний майже через два роки – 31 травня 1997 р. в Києві. Відтоді розпочався новий етап в історії україно-російських відносин. Новим кроком на шляху їх поглиблення та розвитку став перший державний візит Президента України Л. Кучми до Москви в лютому 1998 р. Головний результат візиту – підписання договору про довгострокове економічне співробітництво між двома країнами терміном на 10 років. Ця угода є безпрецедентною, оскільки в рамках СНД не існує жодного аналогічного документу [9, с. 87].

В цілому, констатуємо, що позиція російських ЗМІ за президентства Б. Єльцина полягає в тому, що після розпаду СРСР склалося так, що Україна володіє багатьма територіями, які є історичними землями Росії і цей простір перевищує території цілих західноєвропейських держав. В загальні наголошується, що єдиної української нації так поки і не склалося, а Україна розколота навпіл не стільки політично, скільки етнічно.

Одночасно Росія, з точки зору російських вчених та ЗМІ – єдиний історичний гарант цілісності сучасної української території, бо саме Росія зібрала нинішні землі України в єдине ціле, землі, які ніколи раніше не входили до складу української протодержави, що перетворилася в державу завдяки Росії. Росія віддавала Україні землі, відвойовані Російською державою у Литви, Польщі, Османської та Австро-Угорської імперій. Більш того, за радянських часів Москва передала Україні і власні російські території. А це як мінімум свідчить, що Москва по відношенню до України проводила в радянський час політику не імперську, а союзницьку [10].

Для України все ще залишається вкрай важливим пошук відповіді на питання, хто ж насправді найбільше зацікавлений у стабільній і могутній Українській державі, що постала ще на початку 1990-х років. Адже, скажімо, досвід наших відносин з Росією на різних етапах історичного розвитку, завжди засвідчував, що завершальним акордом ставала втрата Україною своєї незалежності. Так, у буремному вересні 1917 р. голова першого українського парламенту – Центральної ради – М. Грушевський добродушно відзначив: «Ми розглядаємо федерацію не як шлях до самостійності, але як шлях до нових перспектив, які вже давно відкрилися провідним розумам людства, як шлях до федерації Європи і в майбутньому – до федерації всього світу» [11, с. 87].

З висоти сьогодення історичного знання у цих словах бачиться один з витоків притаманного багатьом українцям недооцінювання власного потенціалу, своєрідного філософствування тоді, коли потрібно приймати радикальні для держави і суспільства рішення. Українські лідери традиційно недооцінювали потенціал відновлення російських імперських амбіцій та переоцінювали наміри і силу позицій російських демократів. Головне ж, з нашого погляду, не вдавалося досягти реального паритету у відносинах між демократично налаштованими політичними силами і політиками двох держав, що уможливило б взаємне позитивне сприйняття на засадах доброзичливості. Інакше й далі працюватиме основна ідея російської політики, що всякий раз призводила до послаблення і руйнації демократичного крила російського політикуму, про що майже водночас із наведеним висловлюванням Грушевського попереджав С. Петлюра. Він вказував на втрату російською демократією «колишніх доблестей і заслуг», на «здійснюваний факт зміщення російського лібералізму в бік великоруського націоналізму» [12].

Відтак, у поширенні позитивного українського іміджу в російському соціумі керівникам української дипломатії, політичним елітам нашої держави та засобам масової інформації неодмінно слід брати до уваги цю здатність російської демократії. Тобто те, що російський політолог-міжнародник А.Фурсов визначає як «створення унікального євразійського історичного суб'єкта – Російської потуги з притаманними їй певними головними рисами», базовою серед яких йому бачиться «російський автократизм» [13].

Відомий російський вчений А. Рябов вважає, що політична та економічна система СРСР представляла собою різновид корпоративістських системи. Нормальне функціонування будь-якої системи корпоративістського типу значною мірою визначається наявністю сильного інтегруючого інституту, який погоджує, інтегрує по горизонталі різні інтереси – відомчі, галузеві, територіальні, групові, тощо. Таким інститутом в колишній системі була комуністична партія. Коли в 1991 р. цей інститут зник, проблема стабілізації стала ключовою. Уламки ж корпоративної системи і

сформували особливий тип політичного простору, де стійкі інститути ніяк не можуть сформуватися [14].

У цьому виявилися незацікавленою і пострадянська еліта, що прийшла до влади в нових державах на хвилі антикомуністичної революції 1991 року. Відчуваючи дефіцит легітимності і побоюючись реставрації колишньої системи, вони прагнули не тільки закріпитися при владі на якомога більш тривалий період, але і як можна швидше приватизувати на свою користь основні активи «трофейної» економіки. Страх перед загрозою реставрації став проходити лише до кінця 90-х рр.; історичним кордоном стали президентські вибори на Україні в 1999 р. і в Росії в 2000 р., після яких комуністичні партії цих країн, що раніше були найвпливовішими на пострадянському просторі, почали стрімко втрачати колишню силу і маргіналізуватися. Але в 90-і рр. для швидкого перерозподілу колишньої державної власності сильні інститути та пов'язані з ними правові норми були не потрібні. Надалі, після здобуття пострадянськими системами легітимності, процеси переділу власності придбали перманентний характер [14].

Оскільки теми європеїзації і атлантичного вибору на порядку денному РФ та України не було як такої, західне співтовариство в 90-і рр. ставило щодо них інші завдання. На Заході, і насамперед у Вашингтоні чітко розуміли, що саме ці дві країни свого часу внесли вирішальний внесок у становлення комунізму як суспільної системи, з якої Захід боровся протягом 70 рр. Тому стрижнем політики Заходу щодо РФ і України стало прагнення не допустити реставрації комунізму в будь-якій формі в цих країнах.

Фактично США та їх союзники по НАТО, хоча й у своєрідній формі, повернулися до політики стримування комунізму, яка в епоху холодної війни використовувалася для боротьби з комуністичними режимами і рухами переважно в країнах третього світу, у Південно-Східній Азії, на Корейському півострові, в Африці. При цьому в новій, внутрішньополітичній версії сенс доктрини стримування комунізму зводився до того, що Захід готовий був заплатити високу ціну заради такої мети. Можна було погодитися з виникненням таких явищ, як фінансово-промислові олігархії, системна корупція, передбачувані вибори, які по суті спотворювали сенс демократичних змін і перешкоджали просуванню до демократії. І все це, щоб не допустити перемоги кандидатів від компартій на президентських виборах 1996 року в Росії і 1999 року в Україні. Але в підсумку демократичному розвитку, особливо в Росії, було завдано величезної шкоди. Пострадянські еліти в Росії увірували в те, що результат президентських виборів має визначатися до всенародного голосування в результаті неформальних домовленостей між провідними групами інтересів [14].

Таким чином, на відміну від країн ЦСЄ, міжнародний фактор стосовно Росії та України в 90-і рр. мав інший вплив, який, скоріше, було направлено на консервацію сформованого в них положення, що сприяло зміцненню лідируючих позицій трансфер-класів, не зацікавлених у продовженні і поглибленні змін.

Вважається, що пострадянські країни пройшли два етапи трансформації. Перший етап – це 90-ті рр. минулого століття, коли спрямованість політичних процесів у цих країнах характеризувалася двома ключовими тенденціями: стабілізацією і адаптацією. І еліти, і велика частина населення були зацікавлені в стабілізації суспільно-політичної ситуації. Після розпаду Радянського Союзу вона загрожувала кривавими конфліктами, розпадом державності, втратою для багатьох людей засобів до існування. Важливість адаптації зводилася до того, що більша частина населення абсолютно не була готова до нових умов життя. Для успішного вирішення цих завдань було потрібне створення нових національних держав. Саме ця мета і дозволила в обстановці гострої соціальної конфліктності і дефіциту ресурсів уникнути розпаду громадських структур [14].

Порядок денний першого етапу трансформації було вичерпано до початку 2000-х рр. Так, були заморожені різні міжетнічні конфлікти, там, де вони відбувалися

(Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, Придністров'я); припинені громадянські війни в тих країнах, де вони мали місце (Грузія, Таджикистан). І, нарешті, повсюдно сформувалися нові національні держави. Навіть випадки появи в результаті заморожених міжетнічних конфліктів невизнаних республік, що призвели до фактичного відділення від колишніх метрополій окремих територій, не ставили під сумнів фактичне оформлення національних держав.

На кінець президентства Єльцина починається новий етап трансформації. Хронологічно він збігається з початком економічного зростання. Якщо раніше заради збереження стабільності люди були готові задовольнятися малим, то тепер вони починають вимагати більше, і не тільки в плані підвищення свого добробуту. Замість теми адаптації на перший план в новому порядку денному виходить проблематика вибору подальших цілей та шляхів розвитку [14].

Має місце очевидне розходження в оцінках цілей, які бачаться суспільством і владою Російської Федерації за часів президентства Б. Єльцина щодо України. Для влади первинним залишається недопущення членства України в НАТО, у той час як для дедалі більше прагматичного суспільства пріоритетом є формування ринкових відносин через збереження добросусідських відносин. Але для нас важливіше, що російські експерти активно нагнітали пріоритетність саме натовського контексту, відверто підіграючи політикам і спрямовуючи їх у відповідне русло.

Список використаної літератури

1. Власенко В. Касетний скандал: геополітичний і національний виміри / В.Власенко // День. – 2011. – № 155/156, 2 верес.
2. Комсомольская правда. – 1996. – 12 марта, № 45.
3. Ковальчук Н.В. Самміти Україна-ЄС у контексті євроінтеграційного курсу України [Електронний ресурс] / Н.В. Ковальчук // Вісник Київського національного університету імені Т.Шевченка. – 2004. – Режим доступу: http://www.Summits_Ukraine_EU_in_the_context_eurointegration_course_of_Ukraine_15931.pdf
4. Кульчицький С. В. Україна і Росія в історичній ретроспективі [Електронний ресурс] / С. В. Кульчицький, Б. О. Парахонський. – Режим доступу: <http://pulib.if.ua/part/11434>.
5. Итоги деятельности СНГ за 10 лет и задачи на перспективу [Электронный ресурс] // Сайт МИДа РФ. – Режим доступа: <http://www.in.mid.ru/B1.nsf/arh/439148BE7FCE2C3E43256B17005148B6?OpenDocument>
6. Политика В. Путина на пространстве СНГ на примере отношений России с Украиной [Электронный ресурс] // Русский вопрос. – 2003/2. – Режим доступа: <http://www.russkiivopros.com/index.php?pag=one&id=109&kat=5&csl=23>.
7. Внешняя политика России в 90-е годы XX века [Электронный ресурс] // Взаимоотношения Российской Федерации и блока НАТО. – Режим доступа: http://know.su/link_6737_5.html
8. Россия, СНГ и Запад. Часть 2: Старые геополитические проекты в новом обличьи [Электронный ресурс] // Православие 2000. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/analit/global/russngzapad2.htm>
9. Алексеев Ю. М. Україна на зламі історичних епох. (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) / Ю. М. Алексеев, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К., 2000. – 320 с.
10. Третьяков В. Бесхребетн Россия [Электронный ресурс] / В. Третьяков // Политический класс. – 2005. – №1/2. – Режим доступа: <http://www.intelros.org/lib/statyi/tretyakov1.htm>
11. Сучасність. – 1988. – № 9. – С. 87.
12. Украинская жизнь. – 1913. – № 3.

13. Foursov A. Eurasia Viewed from an Historical Height / A. Foursov // World Affairs. – 2004. – Vol. 8, Number 1. – Режим доступу:

http://www.ciaonet.org/olj/wa/wa_j_04wa_ja04.html.

14. Рябов А. Промежуточные итоги и некоторые особенности постсоветских трансформаций [Электронный ресурс] / А.Рябов // Полит.ру. – 14.01.2010. – Режим доступа: <http://www.polit.ru/article/2010/08/12/riabov/>.

Стаття надійшла до редакції 05.04. 2013.

I. Filenko

PECULIARITIES OF UKRAINE FOREIGN POLICY HIGHLIGHTING IN RUSSIAN MEDIA DURING THE PRESIDENCY OF BORIS YELTSIN

This paper examines the foreign policy of Ukraine in the Russian media under President Boris Yeltsin. The formation of Ukrainian statehood and the problems associated with it in the context of the perception of events in Ukraine Russian media is considered. It is proved that the Russian mass media play an important role in shaping the image of Ukraine in the world, as it is able to manipulate the consciousness of citizens.

Key words: media, Boris Yeltsin, Leonid Kravchuk, Leonid Kuchma, NATO, EU, CIS, Russia, Ukraine.

УДК 327:339.923(5)

Р. С. Шахматенко

ПРИНЦИПИ «ВІДКРИТОГО РЕГІОНАЛІЗМУ» В ДІЯЛЬНОСТІ АТЕС

В статті розглядаються сучасні інтеграційні процеси в АТР на прикладі діяльності АТЕС. Показано основні відмінності його функціонування від інших інтеграційних об'єднань. Розкрито сутність «відкритого регіоналізму» в діяльності АТЕС.

Ключові слова: АТЕС, регіоналізм, інтеграція, співпраця, ГАТТ/СОТ, АТР, АСЕАН.

Інтеграційні процеси в АТР ґрунтуються на принципах «відкритого регіоналізму», суть якого полягає в тому, що розвиток коопераційних зв'язків і зняття обмежень на рух товарів, трудових ресурсів і капіталу всередині даного регіону поєднується з дотриманням принципів ГАТТ/СОТ, відмовою від протекціонізму відносно інших країн, стимулюванням розвитку в позарегіональних економічних зв'язках.

Як зазначає відомий західний вчений Д. МкДугл у своїй фундаментальній праці «Тихоокеанська Азія в світовій політиці», «відкритий регіоналізм» – означає те, що будь-яка інша країна не член АТЕС може користуватися привілеями у торгівлі в межах цього форуму, що означає, наприклад лібералізацію торгівлі, знижки, ліквідацію торговельних бар'єрів тощо [1, р.304].

Особливістю інтеграційних процесів в АТР є формування субрегіональних об'єднань країн, ступінь інтегрованості всередині яких дуже відрізняється і має свою специфіку. До особливостей даного регіону, які впливають на характер розвитку інтеграційних процесів, слід віднести: значні територіальні розміри; істотну диференціацію в рівнях соціально-економічного розвитку країн регіону; високу чисельність і щільність населення; відмінності в політичній, соціокультурній сферах тощо.

Інституціональною основою тихоокеанського економічного співробітництва став створений в 1989 році форум «Азійсько-Тихоокеанського економічного співробітництва» – міжнародна економічна організація, створена для розвитку

інтеграційних зв'язків між країнами басейну Тихого океану. Країни АТЕС, на які сьогодні припадає більша частина світової економіки, несуть особливу відповідальність за оптимізацію глобальних механізмів регулювання економічного розвитку.

Створенню АТЕС передувало довгий розвиток в 1960–1980-х рр. в АТР більш локальних економічних союзів – АСЕАН, Тихоокеанської економічної ради, Конференції по тихоокеанському економічному співробітництву, Південно-Тихоокеанського форуму тощо. Ще в 1965 р. японський економіст К. Кодзіма пропонував створити Тихоокеанську зону вільної торгівлі за участю промислово розвинутих країн регіону. Процес взаємодії активізувався в 1980-ті рр., коли країни Далекого Сходу стали демонструвати високий і стабільний економічний ріст. Слід зазначити, що всі перераховані вище організації були неурядовими, що сприяло налагодженню співпраці в регіоні та створенню форуму АТЕС, який наразі є найбільш впливовою економічною організацією в АТР.

Нині АТЕС об'єднує економіки 21 країни самого різного рівня розвитку: Австралія, Бруней, В'єтнам, Гонконг (спеціальний адміністративний район КНР), Канада, КНР, Індонезія, Малайзія, Мексика, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Перу, Росія, Сінгапур, США, Таїланд, Тайвань, Чилі, Філіппіни, Південна Корея, Японія [2].

АТЕС повинен був стати тим інтеграційним блоком, який дозволив би об'єднати основні економічні сили в регіоні. Особливість АТЕС полягала в тому, що він стояв окремо серед інших інтеграційних утворень регіону і світу, оскільки володів такими властивостями, як величезний територіально-географічний простір, структурна організація «м'якого» типу, принцип консенсусу в прийнятті рішень тощо.

АТЕС було засновано в 1989 р. у м. Канберра (Австралія) за ініціативою прем'єр-міністра Австралії Б. Хоука. Спочатку до АТЕС увійшли 12 країн - 6 розвинених держав басейну Тихого океану (Австралія, Канада, Нова Зеландія, США, Південна Корея, Японія) і 6 держав, що розвиваються Асоціації держав Південно-Східної Азії (Бруней, Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд і Філіппіни). До 1997 в АТЕС входили вже майже всі основні країни тихоокеанського регіону: новими членами стали Гонконг (1993), КНР (1993), Мексика (1994), Папуа-Нова Гвінея (1994), Тайвань (1993), Чилі (1995). У 1998, одночасно з прийомом до АТЕС трьох нових членів – Росії, В'єтнаму і Перу – введено 10-річний мораторій на подальше розширення Форуму. Заяви на вступ до АТЕС подали Індія і Монголія.

Така кількість держав, серед яких є як головні промислово розвинені країни, так і нові індустріальні країни, саме по собі обумовлює економічну міць організації, а враховуючи високі темпи розвитку більшості учасників форуму та їх величезний ресурсний потенціал, виводить АТЕС в число найвпливовіших угруповань на міжнародній економічній арені [3, с. 34].

На частку країн АТЕС припадає близько 60% світового ВВП (19,254 млрд. дол. США), 48% обсягів зовнішньої торгівлі у світі, в країнах-членах Форуму проживає більше 1/3 населення планети (2,6 млрд. осіб). АТЕС представляє регіон, що найдинамічніше розвивається у світі, на який за останні 10 років припадає 70% світового економічного зростання. Серед організацій, що курують форум АТЕС виділяються: Секретаріат АСЕАН; Рада по тихоокеанському економічному співробітництву (РТЕС); Форум тихоокеанських островів [4].

Цілі діяльності Форуму були офіційно визначені в 1991 р. в Сеульській декларації [5]. Це – підтримка економічного зростання країн регіону; зміцнення взаємної торгівлі; ліквідація обмежень на пересування між країнами товарів, послуг і капіталів відповідно до норм ГАТТ / СОТ.

У Богорській декларації 1994 р. зафіксована програмна мета АТЕС, яка спрямована на формування в регіоні системи вільної торгівлі та інвестицій до 2010 року для розвинених і до 2020 р. для країн, що розвиваються [6].

Іншим, не менш важливим документом, став Осацький план дій 1995, в якому прийнято три основні пріоритети: Лібералізація та спрощення процедур в галузі торгівлі та інвестицій; Сприяння розвитку бізнесу; Економічне та технічне співробітництво (ЕКОТЕК); Індивідуальні плани дій.

Необхідно підкреслити, що саміт економічних лідерів АТЕС проводиться раз на рік у країні, що приймає АТЕС в цьому році. Декларації, прийняті на даному засіданні, встановлюють політику і план дій на прийдешній рік в АТЕС. Щорічні зустрічі міністрів закордонних справ, економічного розвитку і торгівлі проводяться безпосередньо перед засіданням лідерів країн-учасниць АТЕС. Рекомендації цих зустрічей представляються лідерам країн АТЕС на розгляд при визначенні політики на майбутній рік. Засідання міністрів з питань освіти, енергетики, охорони навколишнього середовища і сталого розвитку, фінансів, нарощування людського потенціалу, дрібного та середнього підприємництва, взаємодії в галузі науки і техніки, телекомунікацій та інформаційної індустрії, туризму, торгівлі, транспорту та гендерних проблем. Рекомендації цих нарад також беруться до уваги лідерами країн-учасниць АТЕС при розробці політики на майбутній рік [7].

Засідання старших посадових осіб з країн АТЕС координує та спрямовує робочу діяльність усіх структур АТЕС на робочому рівні. Вся діяльність на робочому рівні, в тому числі і проектна, здійснюється чотирма основними комітетами: 1. Комітет з торгівлі та інвестицій; 2. Бюджетно-управлінський комітет; 3. Керівний комітет з ЕКОТЕК; 4. Економічний комітет допомагає визначити основні ініціативи для спільних дій і співпраці в цій галузі між економіками АТЕС.

Варто зазначити, що АТЕС, будучи молодим і географічно вузькоспрямованим угрупованням, досяг значних успіхів у розширенні кола нових учасників. Основні завдання нових учасниками полягали в тому, щоб якомога активніше використовувати переваги інтеграції, застосувати АТЕС в якості локомотива інтеграції в регіоні і вивести ступінь розвиненості економічного співробітництва на якісно новий рівень, виробивши оптимальні плани дій з розвитку ініціатив та усунення протиріч з урахуванням абсолютної різноманітності країн-членів.

АТЕС, будучи формою колективної економічної дипломатії, являє собою велику міжнародну конференцію. Проте, АТЕС є конференцією особливого роду і підпадає під поняття «міжнародна параорганізація». Не будучи суб'єктом міжнародного права АТЕС, тим не менш, має багато рис міжнародної організації – членство і його критерії, постійну і широко розгалужену структуру органів, процедуру прийняття рішень і рекомендацій. Однак ці ознаки в сукупності недостатньо повно позначені і не дають підстави вбачати досить ясно висловлену згоду засновників розглядати АТЕС в якості міжнародної організації як такої з наділенням її певною функціональною правосуб'єктністю. У зв'язку з цим відзначимо, що США і Японія хотіли б бачити АТЕС в якості утворення в максимальному ступені подібному до міжнародної регіональної організації. Інші країни-учасниці (Китай, Таїланд і деякі інші) наполягають на збереженні існуючого статусу АТЕС, тобто параорганізації [8].

Сьогодні АТЕС став одним з трьох (поряд з ЄС і НАФТА) найбільш впливових в сучасному світовому господарстві інтеграційних блоків. Хоча АТЕС є наймолодшим з «трійки» найбільших економічних інтеграційних блоків, він вже став важливим засобом сприяння торгівлі та економічного співробітництва в регіоні. Економічна зона АТЕС є такою, що найбільш динамічно розвивається в масштабах планети, їй пророкують роль головного лідера світової економіки ХХІ ст.

Зазначимо, що АТЕС постійно підкреслює, що є економічним, а не політичним, форумом, який лише обговорює проблеми регіонального економічного співробітництва та пов'язані з ними інші питання з метою лібералізації торгівлі та інвестицій. Саме з цих

міркувань держави в організації іменуються «економіками», щоб підкреслити ділову, а не політичну спрямованість організації.

Для успішної реалізації цього завдання нині складаються в цілому сприятливі політичні та економічні передумови. По-перше, стратегічна обстановка в АТЕС не несе безпосередніх загроз міжнародній безпеці. По-друге, економічні фактори в регіоні домінують над військово-політичними, а сама ідея забезпечення безпеки розуміється не як баланс сил, а як безпека через спільний розвиток. Незважаючи на різноманіття країн, які формують регіон АТЕС, в їх відносинах переважають тенденції, що зближують народи.

Особливості АТЕС як регіонального інтеграційного блоку полягають ще й у тому, що він включає країни, які значно відрізняються за рівнем економічного розвитку. Наприклад, середньодушові показники США і Папуа – Нової Гвінеї розрізняються на три порядки. Для взаємодії дуже різнорідних країн-учасниць АТЕС вироблені механізми, що набагато менш формалізовані, ніж правила ЄС і НАФТА.

Отже, учасниками АТЕС є країни з різними економічними характеристиками: економічно розвинені країни (США, Японія та ін), що розвиваються (Бруней, В'єтнам, Папуа – Нова Гвінея та ін) і країни з перехідною економікою (Росія та Китай). Тому серед учасників форуму існують розбіжності щодо цілої низки питань, в тому числі, що стосуються юридичної природи цього форуму.

Важливим є той факт, що Вашингтон, Токіо, Оттава і Канберра володіють найбільшим політичним і адміністративним впливом в АТЕС. Власне, з їхньої ініціативи і спільному проекту й була створена ця організація в 1989 році саме в австралійській столиці Канберрі. Очевидно, що створення такого об'єднання планувалося в якості свого роду «противаги», перш за все, Китаю і СРСР. У цьому сенсі показовим є такий факт – у 1989 році в АТЕС увійшли США, Канада, Австралія, Японія та їх союзники – Нова Зеландія і Південна Корея. Серед «первістків» опинилися й інші країни Південно-Східної Азії, але без «непроамериканських» В'єтнаму, Лаосу та Камбоджі.

Примітним є той факт, що В'єтнам був прийнятий в АТЕС тільки в 1998 році – через вісім років після подачі заявки. А Камбоджа з Лаосом досі поза АТЕС, хоча з цього питання їхні уряди запитували офіційну думку Китаю, Австралії, Японії, Канади та Нової Зеландії ще в кінці 1990-х рр. і на початку 2000-х рр. Пекін схвалив вступ Пномпеня і В'єтъяна в АТЕС, тоді як інші держави чітких офіційних відповідей не дали і поки не дають. Що стосується самого Китаю, то він подав заявку на вступ у 1989-му р., але прийняли його в АТЕС тільки в 1991 році за умови, що Пекін не буде заперечувати проти самостійного членства в цьому блоці Тайваню і Гонконгу, які були прийняті в АТЕС теж в 1991 році. До речі, на таких умовах КНР, Тайвань і Гонконг беруть участь у Світовій організації торгівлі та Міжнародному валютному фонді.

Характерно, що свого часу СРСР теж не планувався в числі перших учасників АТЕС. Хоча радянський МЗС в 1988–1989 рр. запитував США, Австралію, Канаду і Японію щодо організації відповідних переговорів. Оттава висловила позитивну думку, Вашингтон, Канберра і Токіо погодилися тільки на попередні консультації. Внаслідок цього СРСР прийняли в АТЕС в 1991 р., коли СРСР перестав бути впливовою державою в Тихоокеанському регіоні. Але сьогодні більш цікаво інше: «четвірка» організаторів АТЕС домоглася того, що після розвалу СРСР Росія не стала його повноправною правонаступницею в цій організації, залишаючись там асоційованим спостерігачем. Лише в 1998 році Росію прийняли в АТЕС, одночасно з Перу і В'єтнамом. Разом з тим, наприклад, Мексика, Чилі і навіть Папуа-Нова Гвінея стали повноправними учасниками АТЕС в 1993–1994 рр. [9].

За наполяганням «четвірки» у 1998 р. був введений 10-річний мораторій на розширення АТЕС. Але і по його закінченні багато країн і територій регіону не

залучаються до участі в цьому економічному форумі. Наприклад, Вашингтон і його союзники спочатку були проти членства Франції в АТЕС. А виникає це з давньою американсько-британською стратегією витіснення Франції з азійсько-тихоокеанського регіону. Ще в середині 1940-х рр. Рузвельт, Черчилль і тодішній глава Китаю Чан Кайши однозначно висловлювалися за «видалення» Франції не тільки з Індокитаю і з Тихого океану, але також із Західної і Північної Африки. І, природно, зустрічали протидію з боку Франції.

Необхідно відзначити, що Колумбія, Еквадор і країни Центральної Америки, які виходять до Тихого океану теж залишаються за межами АТЕС. Хоча проекти «міжokeанського» судноплавного каналу в Нікарагуа, а також в Гондурасі, Гватемалі і Коста-Ріці безпосередньо стосуються економічних тенденцій в Тихоокеанському басейні. Поряд з цими державами не залучені в АТЕС і майже всі острівні країни Тихого океану. Як і Макао – сусідній з Гонконгом спеціальний адміністративний район КНР, а також Республіка Східний Тимор. Поза АТЕС і Британська тихоокеанська територія. А заявка Північної Кореї що відбулася в кінці серпня 2011 р. на участь у саміті «Владивосток-2012» тільки в якості делегації-гостя була в цілому негативно сприйнята в США, Японії і Австралії. Притому що КНДР бере участь у багатьох регіональних проектах, наприклад, російсько-транскорейському газопроводі, залізниці, в Програмі розвитку району Туманган, що включає прикордонні райони РФ, КНР і КНДР тощо [10].

Таким чином, необхідно відзначити, що, по-перше, загальнорегіональна економічна інтеграція ризикує опинитися дискримінаційною. А по-друге, що США і їх союзники не хочуть посилювати «європейський вектор» в АТЕС. Як наслідок, країни і території, яким відмовляють в участі в АТЕС, вже об'єднуються в інші структури. Зокрема, з 2000 року діє, причому за участю Франції, Форум тихоокеанських островів. Намічено сформувати Асоціацію центральноамериканських країн басейну Тихого океану. Відомо, що Азійсько-Тихоокеанський регіон не позбавлений серйозних міждержавних протиріч, внаслідок чого можуть створюватися взаємно конкуруючі об'єднання [11].

Отже, з самого початку АТЕС розглядав себе не як політично згуртоване угруповання країн, а як вільну «сукупність економік». Термін «економіка» підкреслює, що ця організація обговорює економічні, а не політичні питання. Справа в тому, що КНР не визнавав самостійної державності Гонконгу і Тайваню, тому вони офіційно вважалися не країнами, а територіями (Тайвань і в середині 2000-х рр., як і раніше має такий статус).

АТЕС утворений як вільний консультативний форум без будь-якої жорсткої організаційної структури або великого бюрократичного апарату. Секретаріат АТЕС, розташований в Сінгапурі, включає тільки 23 дипломата, що представляють країни-члени АТЕС, а також 20 місцевих найманих співробітників.

Основним елементом процесу взаємодії країн-членів АТЕС є відкритий обмін інформацією. Можна сказати, що найближчою метою цього економічного об'єднання є не стільки єдиний економічний, скільки єдиний інформаційний простір. Йде обмін, перш за все, інформацією про бізнес-проекти країн-учасниць. Зростання інформаційної відкритості дає можливість бізнесменам кожної з країн включатися в підприємницьку діяльність на всій території АТЕС.

На конференціях АТЕС багаторазово піднімалося питання про створення Азійсько-Тихоокеанського економічного співтовариства, як зони вільної торгівлі та інвестицій. Однак величезна різноманітність країн-учасниць перешкоджає виконанню цих планів. Тому навіть в середині 2000-х рр. АТЕС є скоріше дискусійним форумом, що мають деякі риси інтеграційного об'єднання, чим таким об'єднанням у повному розумінні слова. Курс на створення АТЕС зафіксований в ряді офіційних документах (наприклад у вже згадуваній Богорській декларації 1994 р. і в Манільській програмі дій

1996 р. [12]), але входження в АТЕС намічене лише до 2010 р. для промислово розвинених країн-учасниць і до 2020 для країн, що розвиваються. Виконання цього плану зовсім не безперечно: в 1995 р. на Осацькому саміті АТЕС вже була названа дата початку формування зони вільної торгівлі (1 січня 1997 р.), але це рішення не виконано.

Члени АТЕС вважають, що економічна інтеграція вимагає активного залучення бізнесу до діяльності організації. У 1995 р. лідери АТЕС прийняли рішення формалізувати відносини з діловими колами та створили Ділову Консультаційну раду (ДКС) (APEC Business Advisory Council). Вона стала одним з ключових робочих органів, через який здійснюється взаємодія Форуму з діловими колами АТЕС [13].

Кожна країна-учасниця призначає в ДКС до трьох своїх представників, що виражають інтереси різних кіл національного бізнесу. Більшість країн АТЕС резервує одне з належних їм місць в ДКС для представників малого чи середнього бізнесу, оскільки такі підприємства відіграють ключову роль у всіх країнах АТЕС.

На щорічних самітах АТЕС ДКС представляє економічним лідерам Форуму доповідь з узагальненими рекомендаціями компетентних представників приватного сектору про реалізацію програмних документів АТЕС. Ці рекомендації розробляються членами ДКС за сприяння експертів з державних структур.

Основні рекомендації пов'язані із спрощенням візових формальностей для бізнесменів економік АТЕС, зниженням бар'єрів на шляху товарів і інвестицій. Згідно з рекомендаціями ДКС на офіційному сайті АТЕС в Інтернеті розміщена інформація про проблеми розвитку бізнесу в АТР, інвестиційної та фінансової ситуації в країнах АТЕС, торговельних тарифів, митного режиму тощо. Таким чином, можна говорити про створення в рамках АТЕС механізму постійного інтенсивного обміну інформацією між учасниками Форуму з питань підприємницької діяльності.

Хоча діяльність АТЕС розгортається на основі переважно неформальних механізмів, вона розвивається вшир і вглиб. АТЕС починався зі скромної програми переговорів про розвиток взаємної торгівлі. На Осацькому саміті 1995 р. країнами АТЕС було визначено більше десятка пріоритетних сфер діяльності [14]: торговельні тарифи; нетарифні заходи регулювання взаємної торгівлі; міжнародні послуги; міжнародні інвестиції; стандартизація товарів і послуг; митні процедури; права інтелектуальної власності; конкурентна політика; розподіл державних замовлень; правила, що стосуються походження товару; посередництво в суперечках; мобільність бізнесменів; впровадження результатів уругвайського раунду переговорів з торгівлі в рамках СОТ; збір та аналіз інформації.

Найбільш важливим напрямком є заходи, що спрямовані на стимулювання взаємної торгівлі і зарубіжних інвестицій. Країнам АТЕС вже за перше десятиліття вдалося добитися сильного зниження митного оподаткування, хоча і продовжує зберігатися їх диференціація. Паралельно знижуються й інші, нетарифні протекціоністські бар'єри (кількісні обмеження на експорт та імпорт, труднощі в імпортному й експортному ліцензуванні, експортні субсидії та ін.) У результаті, наприклад, щорічні темпи приросту експорту країн АТЕС становили в 1995–2000 рр. 4,7%, в той час як в інших країнах світу - тільки 3,0%.

Прагнучи створити вільну зону інвестицій, країни АТЕС вживають заходів, що стимулюють рух капіталів між країнами регіону: скорочують число галузей, закритих для прямих зарубіжних інвестицій, спрощують візовий режим для підприємців, забезпечують широкий доступ до економічної інформації. Оскільки в документах АТЕС немає принципу обов'язковості, різні країни-члени здійснюють ці заходи з різною інтенсивністю. Однак в цілому по країнах АТЕС тільки за 1990-ті рр. обсяг залучених прямих зарубіжних інвестицій зріс у 3 рази.

В останні десятиліття в АТЕС все більше посилювалися такі тенденції, як прагнення до регіоналізації, інтеграції та розвитку нових форм співпраці. Країни АТЕС

досягли високого ступеню економічного розвитку шляхом активного обміну товарами та капіталами як усередині, так і поза регіону в умовах системи багатосторонньої вільної торгівлі в ГАТТ. Збереження і зміцнення цієї відкритої торговельної системи для стійкого розвитку регіону зумовило переконання країн АТЕС про те, що регіональне співробітництво є важливим інструментом прискорення соціально-економічного розвитку кожної країни окремо.

Взаємодія з таких напрямів, як, наприклад, розвиток транспортних та енергетичних систем, телекомунікацій, людських ресурсів, захист навколишнього середовища, сприяє економічному зростанню, в той час як невідповідність наявної у країни інфраструктури служить перешкодою для зростання. Більш того, важливі компоненти інфраструктури можуть виходити за межі державних кордонів.

Ефективність діяльності АТЕС – одна з улюблених тем наукових дискусій у політологів і економістів усього світу. Багато хто вважає, що внаслідок розкиду «вагових категорій» країн в АТР просто неможливо створити стійкий інтеграційний блок. Однак форум АТЕС ніколи і не ставив за мету своєї діяльності створення інших «Сполучених Штатів Європи». Робота організації, спрямована на створення сприятливої атмосфери для бізнесу як основного фактора економічного зростання в регіоні.

Якщо підходити до азійських держав з подібними мірками, то їх можна розділити на чотири групи. У першій групі спостерігається збалансованість – завдяки багаторічній діяльності президента Лі Куан Ю Сінгапур став єдиною країною, що домоглася успіху. У другу групу входять країни, які з причин азійського авторитаризму рухалися в абсолютно іншому напрямі. До них належать Камбоджа, Лаос, М'янма, В'єтнам і КНР. Китай за минулий час очолив процес реформ в цій групі, так само як В'єтнам, який пристосовується до неоіндустріального розвитку. Третя група включає держави, які, незважаючи на недостатність соціальних інститутів, мають уряди, що сприяють розвитку економіки. Це Малайзія, Таїланд, Індонезія, Тайвань і Південна Корея, що домоглися видатних результатів у поліпшенні життєвих умов своїх громадян. За мірками західних інституціональних стандартів, до цієї категорії необхідно віднести також і Японію.

Сьогодні головною ланкою економічних проблем Азії є недостатньо ефективне управління державою і підприємствами, причому остання обставина природним чином впливає з першої. Підприємства не будуть діяти найкращим чином, банки не стануть дотримуватися добре обдуманим вимогам, якщо належні урядові установи не будуть привчати їх до стриманості. Для цього необхідні система контролю за банківською діяльністю, звід правил «техніки безпеки», облік приписів біржі, ефективно діюча система правосуддя, а також професійні органи, що вимагають від усіх дотримання етичних норм. Але, перш за все, сам уряд повинен бути «чистим», особливо при застосуванні законів.

При всій зовнішній мозаїчності форум АТЕС як організація, що впливає від непорівнянності рівнів економічного розвитку і форм політичного устрою його економік-учасниць, – це досить гомогенна з точки зору інтересів і вектора розвитку структура. В якості спільного знаменника виступає регіоналізація, що припускає ставку на пріоритетний розвиток внутрішньорегіональної співпраці та інтеграції, створення зон вільної торгівлі тощо. Це забезпечує значну єдність поглядів істеблішменту економік з ключових питань не тільки регіональної торгово-інвестиційної взаємодії, але й світової економічної повістки [15].

Необхідно відзначити те, що ділові саміти АТЕС фактично перетворилися на механізм вироблення регіональних правил ведення торгівлі та інвестиційної діяльності, формулювання єдиних принципів ведення бізнесу, обов'язкових для всіх економік. Спочатку одним з найважливіших принципів діяльності форуму АТЕС було досягнення

консенсусу на основі консультацій. Головним рушійним стимулом виступають позитивні приклади сусідів, прагнення їм слідувати [16].

У цьому контексті важливим етапом розвитку АТЕС став саміт АТЕС Владивосток-2012 – двадцять четверта щорічна зустріч лідерів економік АТЕС, яка проходила у Владивостоці з 2 по 9 вересня 2012 року. Саміт проходив на Руському острові, як було вирішено у 2007 році. Це перший саміт АТЕС, який проходив в Росії. Велика частина об'єктів саміту побудована на Руському острові. Основні об'єкти саміту – це мости Золотий і Російська, а також Далекосхідний федеральний університет [17].

Необхідно зазначити, що саміт у Владивостоці не передбачав прийому нових учасників, хоча відповідні заяви подані, наприклад, урядами Монголії та Індії. Попередні переговори зі США, Японією, Австралією та Канадою щодо вступу в АТЕС проводили країни тихоокеанського узбережжя Центральної Америки, Еквадор, Колумбія, Фіджі. Не передбачається поки включення в цю структуру і Франції, притому що вона володіє майже половиною тихоокеанських островів [18].

Отже, важливим моментом для розуміння суті принципів відкритого регіоналізму в азіатсько-тихоокеанській інтеграції є той факт, що з самого початку форум АТЕС розглядав себе не як політично згуртоване угруповання країн, а як вільну сукупність економік. Це означає, що організація віддає пріоритет економічним, а не політичним питанням. Головною довгостроковою метою даної організації є поглиблення внутрішньорегіональних економічних відносин шляхом усунення перешкод у торгово-інвестиційному та технологічному взаємозв'язку.

Список використаної літератури

1. McDougall D. Asia pasific in World Politics / D. McDougall. – London : Lynne Reiner Publishers, 2007. – 370 p.
2. АТЭС 2012 [Электронный ресурс] // Официальный сайт саммита АТЭС – 2012. – Режим доступа: <http://apec.primorsky.ru/>.
3. Назарбаев Н.А. На пороге XXI века / Н. А. Назарбаев. – Алматы : Онер, 1996. – 288 с.
4. Создание Центра научно-технического и инновационно-технологического сотрудничества России и АТЭС и его роль в реализации региональной инновационной системы Российского Дальнего Востока [Электронный ресурс] // Седьмая Всероссийская конференция представителей малых предприятий Дни малого и среднего бизнеса в России, 24-25 мая, 2006. – Режим доступа: www.fasi.gov.ru/international/apec/apec.ppt.
5. 1991 APEC Ministerial Meeting [Электронный ресурс] // APEC official cite, Seoul, Korea, 12 – 14 Nov 1991 – Режим доступа: http://www.apec.org/Meeting-Papers/Ministerial-Statements/Annual/1991/1991_amm.aspx.
6. 1994 Leaders' Declaration [Електронний режим] // APEC official cite, Bogor, Indonesia, 15 Nov 1994. – Режим доступа: http://www.apec.org/Meeting-Papers/Leaders-Declarations/1994/1994_aelm.aspx.
7. Создание Центра научно-технического и инновационно-технологического сотрудничества России и АТЭС и его роль в реализации региональной инновационной системы Российского Дальнего Востока [Электронный ресурс] // Седьмая Всероссийская конференция представителей малых предприятий Дни малого и среднего бизнеса в России, 24-25 мая, 2006. – Режим доступа: www.fasi.gov.ru/international/apec/apec.ppt.
8. Пушкарев И. С. Международно-правовые вопросы деятельности форума Азиатско-Тихоокеанского Экономического Сотрудничества [Электронный ресурс] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / И. С. Пушкарев. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/mezhdunarodno-pravovye-voprosy-deyatelnosti-foruma-aziatsko-tikhookeanskogo-ekonomicheskogo-#ixzz28E3AEkFT>.

9. Чичкин А. АТЭС: избирательная интеграция [Электронный ресурс] / А. Чичкин // Столетие : информ.-аналит. изд. фонда истор. перспективы. – 07.09.2012. – Режим доступа: http://www.stoletie.ru/geopolitika/_ates_izbiratel'naja_integracija_691.htm
 10. Чичкин А. АТЭС: избирательная интеграция [Электронный ресурс] / А. Чичкин // Столетие : информ.-аналит. изд. фонда истор. перспективы. – 07.09.2012. – Режим доступа: http://www.stoletie.ru/geopolitika/_ates_izbiratel'naja_integracija_691.htm
 11. Чичкин А. АТЭС: избирательная интеграция [Электронный ресурс] / А. Чичкин // Столетие : информ.-аналит. издание фонда исторической перспективы. – 07.09.2012. – Режим доступа: http://www.stoletie.ru/geopolitika/_ates_izbiratel'naja_integracija_691.htm
 12. Manila action plan for APEC (MAPA) [Электронный ресурс] // Ministry of foreign affairs of Japan. – 1996. – Режим доступа: <http://www.mofa.go.jp/policy/economy/apec/1996/mapa/index.html>
 13. APEC Business Advisory Council [Электронный ресурс] // APEC official cite. – Режим доступа: <http://www.apec.org/Groups/Other-Groups/APEC-Business-Advisory-Council.aspx>
 14. APEC 1995 Summit [Электронный ресурс] // Foreign Affairs and International Trade, Canada, Osaka, 19 November, 1995. – Режим доступа: http://www.international.gc.ca/apec/summitsommet_1995.aspx?lang=eng&view=d
 15. Дмитриев В. Главная цель АТЭС – углубление внутрирегиональных экономических отношений [Электронный ресурс] / В. Дмитриев // АТЭС 2012. – 28.08.2012. – Режим доступа: <http://rus.apec2012.ru/news/20120828/462876594.html>
 16. Дмитриев В. Главная цель АТЭС – углубление внутрирегиональных экономических отношений [Электронный ресурс] / В. Дмитриев // АТЭС 2012. – 28.08.2012. – Режим доступа: <http://rus.apec2012.ru/news/20120828/462876594.html>
 17. Что такое АТЭС? [Электронный ресурс] // АТЭС-2012. – Режим доступа: <http://apec.primorsky.ru/>
 18. Чичкин А. АТЭС: избирательная интеграция [Электронный ресурс] / А. Чичкин // Столетие : информ.-аналит. изд. фонда истор. перспективы. – 07.09.2012. – Режим доступа: http://www.stoletie.ru/geopolitika/_ates_izbiratel'naja_integracija_691.htm
- Стаття надійшла до редакції 12.04. 2013.

R. Shakhmatenko

THE PRINCIPLE OF “OPEN REGIONALISM” IN THE ACTIVITY OF APEC

The article views contemporary integration processes in the Asia-Pacific region on the example of APEC. The main differences between the functioning of other integration associations is shown. The essence of “open regionalism” in activity of APEC is discovered.

Key words: APEC, regionalism, integration, co-operation, the GATT / WTO, the Asia-Pacific region, ASEAN.

УДК 321.74(477)

Н. П. Пашина

ДЕМОКРАТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА ТА РОЛЬ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЦЬОМУ ПРОЦЕСІ

Досліджуються сутність, основні підходи до аналізу суспільних трансформацій, моделі та фактори демократичної трансформації суспільства, визначаються роль політичної ідентичності як основи консолідованої демократії та національної єдності.

Робиться висновок, що демократична консолідація ґрунтується на позитивно орієнтованій ідентичності навколо вибору моделі демократичного розвитку.

Ключові слова: демократична трансформація, демократичний транзит, політична ідентичність, демократична консолідація, національна єдність, позитивна ідентичність, негативна ідентичність.

Сучасне українське суспільство перманентно переживає процеси системної трансформації, які охоплюють практично всі сфери суспільного життя країни. Ці зрушення зумовлені необхідністю адекватно реагувати на зміни та виклики динамічного світоустрою. Дослідження пострадянських суспільних трансформацій є одним з першочергових завдань сучасної політичної науки. Існуючі концепції перехідного періоду характеризують його як рух від недемократичного до демократичного суспільства. Специфіка перетворень більшості посткомуністичних країн радянського табору полягає в тому, що суспільні зміни не завжди призводили до встановлення тих чи інших форм демократії. Функціонування змішаного типу політичних режимів – найбільш об'єктивне трактування періоду трансформації пострадянського простору. Особливостями політичної системи України та інших країн СНД є поєднання демократичного та авторитарного або демократичного та тоталітарного режимів з потужним впливом фінансово-олігархічних груп на політичний процес.

Теоретично в Україні існують демократичні інститути (вибори, багатопартійність тощо), але фактично – це квазідемократичні утворення, які функціонують за принципом отримання користі для конкретних політичних сил або окремих політиків. Успішність заміни фасадних інститутів на реальні демократичні залежить від сутнісного підходу до усвідомлення ролі таких установ. Як стверджує відомий дослідник С. Телешун, у процесі демократичного транзиту в ряді пострадянських країн демократичні інститути насаджувалися згори, іноді політичні гравці не тільки не розуміли глибинного змісту цих процесів, а й не мали легітимної підтримки з боку як основних політико-економічних сил, так і широких верств населення. Негативні наслідки такого процесу породили ряд суспільних проблем: нові демократичні політичні інститути, з однієї сторони, не стали достатньо ефективними, оскільки не користуються потрібною підтримкою з боку масових і елітних груп суспільства, з іншої – отримати цю підтримку та легітимізуватися ці інститути не можуть, оскільки для більшості населення вони є неефективними, нездатними вирішувати ті проблеми, які є значущими для суспільства. При шаленій демократичній зовнішній та внутрішній риториці і збереженні загальних демократичних принципів українське суспільство зіштовхнулося з неефективними владними та політичними інституціями і неякісним державним менеджментом, які не змінили якості і сутності суспільних відносин [8].

Суспільна практика підтверджує, що вектор розвитку всіх без винятку співтовариств – суб'єктів суспільних відносин, у вирішальній мірі визначає колективна ідентичність їхніх членів як комплекс уявлень, що утворюють узгоджену, солідарну мотивацію індивідуальної та групової поведінки [4]. Тому перехід до демократичної політичної системи та її успішне функціонування безпосередньо залежать від політичної ідентичності учасників політичного процесу.

Політична наука приділяє значну увагу вивченню закономірностей, яким підпорядковуються трансформації політичних режимів. Визначена проблематика широко обговорюється в сучасній політологічній, соціологічній, юридичній літературі. Зазначені проблеми, зокрема, розглядаються у монографіях та статтях Р. Даля, С. Ліпсета, Р. Гастіла, Т. Парсонса, Й. Олсона.

Роль політичної ідентичності як фактора демократичної трансформації суспільства висвітлюється у працях зарубіжних учених, зокрема Ю. Габермаса, М. Емерсона,

М. Кастельса, В. Лапкіна, В. Лота, У. Мішлер, І. Нойманна, С. Перегудова, О. Попової, Т. Райсс, Р. Роуз, І. Семененко, Б. Страта, С. Хантінгтона, Ф. Черутті та ін.

Істотний внесок в осмислення процесів політичної ідентифікації, значення політичної ідентичності для формування загальнонаціональної, громадянської ідентичності в Україні внесли О. Антонюк, С. Горобчишина, О. Картунов, І. Кресіна, І. Курас, Л. Нагорна, М. Обушний, І. Оніщенко, Г. Палій, Б. Попов, В. Ребкало, С. Римаренко, Ю. Римаренко, В. Степаненко, М. Степан, Ю. Тищенко та ін.

Метою статті є дослідження сутності, моделей та факторів демократичної трансформації суспільства та визначення ролі політичної ідентичності в цьому процесі.

Перелік вимог та характеристик, які дозволяють вважати режим демократичним, були свого часу запропоновані Робертом Далем та містять низку складових. Серед них:

- свобода утворювати організації і приєднуватися до них;
- свобода вільно висловлювати свої думки;
- свобода голосування;
- виборність органів влади;
- право політичних лідерів змагатися за підтримку і голоси на виборах;
- альтернативні джерела інформації;
- вільні і чесні вибори; наявність громадських інституцій, що змушують

урядову політику залежати від голосів виборців та інших способів вираження їхніх переваг [2, с. 64–79].

Існує два загальновизнаних рамкових підходи, які використовують при вивченні політичних трансформацій в порівняльній перспективі. Перший підхід, що позначається як «структурний» або «функціональний», пов'язує причини і наслідки зміни політичного режиму з «об'єктивними» передумовами політичних змін. Дослідники аналізують ефекти впливу таких макрозмінних як рівень соціально-економічного розвитку, масові цінності та установки, соціальний капітал та ін. Однак, оцінки впливу цих «об'єктивних» причин можуть бути надійні лише при аналізі щодо довгострокових процесів, у той час як в короткостроковій перспективі вони наштовхуються на виклики з боку реальної практики регіонального політичного розвитку.

Другий підхід – «процедурний» або «генетичний» – певним чином заперечує «об'єктивні» передумови демократизації. Його основою служить пояснення причин і наслідків зміни політичного режиму шляхом аналізу процесу переходу як такого. В якості основного набору змінних тут використовуються взаємодії акторів, їх стратегій та характер відносин у межах еліт.

У цьому аспекті, досліджуючи суспільні трансформації, Е. Дюркгейм вважав, що еволюція суспільства проходить від механічної до органічної солідарності. Ним було сформульоване телеологічне розуміння розвитку, згідно якого суспільство рухається шляхом ускладнення цінностей. Соціальна солідарність, на думку вченого, ґрунтується на спільності моральних цінностей. Традиційне суспільство, зокрема, об'єднує «механічна солідарність» та одні й ті ж священні цінності. В сучасному суспільстві, де існує безліч різноманітних інтересів та цінностей, а ресурси обмежені, розвивається конкуренція між індивідами, виникають складні суспільні структури. Тут, як вважає Е. Дюркгейм, необхідна органічна солідарність, яка в такому складному світі може бути сформована лише системою освіти та виховання, де особлива роль в цьому процесі належить державним освітнім інститутам [3, с. 284].

Підтримує таку думку також і Д. Растоу, стверджуючи, що успішна демократизація суспільства неможлива без наявності національної єдності громадян держави. Значна більшість громадян у майбутній демократії не повинна мати сумнівів і засторог щодо того, до якої політичної спільноти вони належать. Національна єдність виступає як основна умова в тому розумінні, що вона повинна передувати всім іншим

стадіям демократизації. Але ця умова може бути реалізована найповніше, коли національну єдність визнають як даність. Тож, фактично, будь-який усний консенсус із приводу національної єдності повинен стривожити нас. Більшість націоналістичної риторики походить з вуст людей, що були найменш упевнені у своєму чутті національної ідентичності – німців та італійців у XIX столітті і арабів та африканців у XX столітті, проте ніколи з вуст англійців, шведів чи японців [7, с. 583–604].

Серед політологів немає єдності в визначенні терміна «демократична трансформація». Часто у загальному визначенні під демократичною трансформацією суспільства розуміють перехід від недемократичних форм правління до демократичних. Необхідно наголосити, що надмірно широке використання даного поняття з метою характеристики різновидів суспільних трансформацій, пов'язаних з демократичними хвилями розвитку, не є коректним, оскільки процес демократизації не завжди приводить до становлення сучасної демократії. Деякі дослідники пропонують використовувати інше поняття – «демократичний транзит», яке не включає в себе обов'язкове становлення демократії, а визначається як процес «з відкритим фіналом».

Концепції політичного транзиту містять значну кількість моделей переходу від недемократичних режимів до демократичних. Цей факт пояснюється різноманітністю і специфікою демократичної трансформації в різних країнах. Так, Д. Растроу вважає, що демократичний перехід включає в себе три фази: 1) «підготовча фаза», 2) «фаза прийняття рішення», 3) «фаза звикання». Г. О'Доннел і Ф. Шміттер розрізняють три стадії переходу до демократії від авторитаризму або тоталітаризму: 1) лібералізацію; 2) демократизацію; 3) соціалізацію [11, с. 16–27].

Модель переходу від тоталітаризму до демократії А. Пшеворського складається з двох періодів: лібералізації і демократизації, і поділяється на дві стадії – «звільнення з-під авторитарного режиму» і «конституювання демократичного правління» [5]. При цьому автор характеризує демократію як «царство невизначеності». Він зазначає, що демократія – не єдиний можливий підсумок процесу «переходу» і можна допустити, що існують різні стратегії розвитку політичної системи. Найважливішим, на думку науковця, є питання про модальність тієї системи, яка виникає в кінцевому підсумку. Характеристиками такої модальності є відповіді на питання щодо завершення процесів створення демократії або диктатури, рівня стабільності новоутвореної демократії, зокрема її інституціональної складової, її ефективності та результативності, а також здатності демократії сприяти встановленню індивідуальної свободи і соціальної справедливості [6].

Виходячи з того, що демократизація представляє собою процес з невизначеними результатами для визначення кінцевої мети демократичного транзиту, теоретиками транзитології було введено поняття «консолідованої демократії», в основі якого лежить процес консолідації якщо не всіх, то більшості соціальних класів, прошарків і груп. Причому консолідуючою підставою виступає саме демократія [12, с. 82–89]. Таким чином, консолідована демократія представляє собою політичний стан, при якому суспільство консолідується щодо демократичних норм і принципів. Так, Л. Даймонд вважає, що «мінімальний поріг масової підтримки демократії в консолідованому режимі» складає дві третини громадян [13, с. 179].

Таким чином, в науковій літературі існує достатньо багато підходів до визначення основних рис та факторів демократизації суспільства. Але з усіх факторів особлива увага зазвичай приділяється широкому консенсусу навколо вибору моделі суспільного розвитку, особливо на останніх етапах становлення демократії, національної єдності та ідентичності. Дійсно, коли більшість суспільства об'єдналася навколо однієї ідеї, ідентифікує себе з нею і докладає максимальних зусиль для демократичного реформування політичної системи, перехід до демократії неминучий.

Резюмуючи вищесказане, можна зробити висновок, що політична ідентичність, під якою розуміється ототожнення суб'єктів політичного процесу з певними політичними інститутами та ідейно-політичними цінностями в колективному вираженні, складає основу демократичної держави. Її політичні інститути формуються на ґрунті певних демократичних цінностей, які визначають поведінку та погляди еліти і суспільства. Тому пріоритетне завдання політичних інститутів та організацій полягає в підтримці тих умов, за яких певна ідентичність дає їм необхідний рівень легітимності.

В зв'язку з цим, можна виділити два глобальних виклики сучасним політичним системам. Перший, це **поступова втрата легітимності політичних інститутів**. Ефективне функціонування дійсних інститутів парламентів та виборів пов'язане з існуванням колективних ідентичностей як клас чи нація. Тому сьогодні їхня діяльність розповсюджується фактично на ту частину суспільства, яка все ще зберігає цю ідентифікацію. Доказом втрати легітимності є падіння виборчої явки в розвинутих країнах та низький рівень зацікавленості в політичних подіях.

Другий виклик – це **новий рівень конфліктів**. Будь-яка ідентичність апріорно конфліктує з іншими, оскільки прагне встановити гегемонію над індивідом або групою. Конфлікт є одним із способів тримати певну ідентичність пріоритетною. Тому на зміну релігійним та національним війнам будуть приходити групові, часто внутрішньополітичні. Важко сказати, наскільки вони будуть кровопролитними, наприклад, етнічні конфлікти теж можна сюди віднести, однак саме непрогнозованість розвитку даної ситуації становить особливу загрозу.

Формування і відтворення колективних типів ідентичності має подвійну основу: інституційну та ідеологічну. Інституційна основа пов'язана з тим, що колективна суб'єктність спільнот спирається на певну організацію – державну, церковну чи засновану у вигляді культурної комунікації (яка має, однак, виразні інституційні ознаки – мова, література, мистецтво, наука, освіта, фольклорна традиція, феномен культурної еліти тощо). Ідеологічна основа ідентичності полягає у тому, що ототожнення індивіда з даною спільнотою спирається на засвоєні ним уявлення про спільне походження, колективну місію, об'єднувальні цінності, суттєві відмінності від інших спільнот того ж типу. На такій підставі сучасні дослідники визначають певний тип ідентичності як такий, що характеризує приналежність людини до *уявленої спільноти* (Б. Андерсон) [10, с. 7].

Оскільки на сучасному етапі розвиток нових групових ідентичностей не досяг того рівня, щоб пропонувати альтернативний тип політичних систем існуючим, ці виклики ставлять перед державою завдання посилення своєї легітимності через пошук нових форм колективної ідентифікації. Або фактично, через конструювання ідентичності [1]. Підсумовуючи вищезазначене, необхідно наголосити, що підвищення наукового інтересу до проблеми впливу політичної ідентичності на становлення демократичних політичних режимів в країнах Східної Європи і на пострадянському просторі на початку 90-х років XX століття бачиться цілком обґрунтованим. Трансформація політичної ідентичності та утвердження нових політичних цінностей призвели до значної диференціації політичних уподобань серед громадян у цих країнах. Кризові стани, пов'язані з глибокими структурними реформами в посткомуністичних країнах, зростання корупції і політичне лавірування еліт загрожували «негативною конверсією», викликали ностальгію за соціалістичним цінностям, переорієнтацію політичних уподобань у бік лівих ідей.

Роль ідентичності в процесі формування консолідованої демократії в Україні висвітлюється у роботі українських дослідників Ю. Тищенко і С. Горобчишиної «Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності»» [9]. Автори підкреслюють, що формування національної ідентичності, культура в її широкому розумінні та консолідація демократії – це процеси й поняття, які набагато тісніше

пов'язані одне з одним, ніж може здатися на перший погляд. Адже, наприклад, демократизація в «роз'єднаних суспільствах» (розколотих етнічно, культурно чи соціально, за ознаками мови чи за соціальними складовими) відбувається проблемно та болісно, якщо взагалі може бути реальною. Причиною цього є насамперед те, що «глибокі соціальні розрізнення є серйозною проблемою для демократії, тому що, як правило, більш складно встановити та підтримувати демократичний спосіб урядування в розділених, ніж у гомогенних державах» [9, с. 5].

Сьогодні український соціум у цілому, на думку авторів, відчуває брак об'єднуючих складових, а нестача усвідомлення громадянської ідентичності опосередковано може компенсуватися локальними різновидами культурних ідентифікацій, а етнічні, релігійні, мовні ідентичності доволі часто виступають у ролі чинників, що розхитують її фундамент. При цьому історико-культурні особливості на регіональному рівні, дефіцит об'єднуючих цінностей позначаються на процесах демократизації.

Автори вважають, що збільшення соціального капіталу, розвиток традиції та відтворення співпраці ОГС є одним із чинників затвердження консолідованої демократії в Україні чи об'єднання українського суспільства навколо демократичних основ. Це принаймні є одним із запобіжників зворотності демократичних перетворень, які весь час існують у суспільствах, що трансформуються.

Підводячи підсумок дослідження ролі політичної ідентичності в демократичній трансформації суспільства, можна зробити наступні висновки:

1. Демократизація передбачає не тільки зміну політичного режиму, перетворення авторитарних структур і процедур в демократичні інститути, але і зміну самих громадян, що виявляється у відмові від уявлень про позитивність авторитаризму і в зміцненні переконаності в перевагах демократії.

2. Процес демократичного транзиту залишається незавершеним до того часу, поки демократія не отримає безумовної підтримки з боку переважної більшості громадян, тобто консолідації громадян навколо демократичних цінностей.

3. Консолідація ґрунтується на позитивно орієнтованій ідентичності. Така ідентичність передбачає підтримку широкого консенсусу навколо вибору моделі суспільного розвитку, готовність до діалогу в публічній сфері, громадянську лояльність.

4. Одним із чинників утвердження консолідованої демократії і перешкодою відкату демократичних перетворень є збільшення соціального капіталу на основі довіри до політичних інститутів і людей один одному, утвердження політичної терпимості, готовності до компромісу і співробітництва.

5. Підтримка демократії з боку громадян - багаторівневий феномен. Вона включає ставлення до демократії як до ідеального типу, а також переконання і оцінки, що відносяться до роботи реальних демократичних інститутів. Серед цінностей, установок і переконань, що становлять необхідну для демократичного розвитку політичну культуру, найбільш фундаментальним є переконання в тому, що демократія має більше переваг, ніж будь-яка з її альтернатив.

Таким чином, процес політичної ідентифікації відіграє основну роль у формуванні мотивації політичної діяльності людей, в об'єднанні їхніх зусиль для вирішення суспільно важливих завдань. Це визначає вагомість політичної ідентичності як одного з важливих факторів сучасного розвитку і як предмета наукового осмислення ресурсів суспільних змін.

Список використаної літератури

1. Андрусів В. Конструювання колективної ідентичності: виклики глобальним державам [Електронний ресурс] / В. Андрусів. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost68429>.
2. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.

3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; [пер. с фр. А. Б. Гофмана]. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
 4. Лапкин В. Идентичность в системе координат мирового развития [Электронный ресурс] / В. Лапкин, И. Семенов, В. Пантин // Политические исследования. – 2010. – № 3. – Режим доступа:
<http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2010/2699>.
 5. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; [пер. с англ. под ред. проф. В. А. Бажанова]. – М. : РОССПЭН, 1999. – 320 с.
 6. Пшеворский А. Переходы к демократии [Электронный ресурс] / А. Пшеворский // Хрестоматия. Политология. Раздел VI. Политические процессы. Гл. 15. Политическое развитие и модернизация. – Режим доступа:
http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Hrestom/index.php.
 7. Растоу Д. А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Д. А. Растоу // Демократія : [антологія / упоряд.: О. Проценко]. – К. : Смолоскіп, 2005. – С. 583–604.
 8. Телешун С. Публічна політика і управління в перехідних суспільствах нової демократії [Електронний ресурс] / С. Телешун. – Режим доступу:
http://municipal.gov.ua>data/loads/2009_telshun.
 9. Тищенко Ю. А. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – 76 с.
 10. Україна: політичні стратегії модернізації : зб. наук.-аналітичних доп. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), О. А. Корнієвського, В. М. Яблонського, С. О. Янішевського. – К. : НІСД, 2011. – 328 с.
 11. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16–27.
 12. Юшкевич А. В. Консолидированная демократия: проблема конвенциональности понятия в рамках теорий демократического транзита / А. В. Юшкевич // Без темы. – 2008. – № 1 (7). – С. 82–89.
 13. Diamond L. Developing Democracy: Toward Consolidation. Baltimore and London / L. Diamond. – JHU : Press, 1999 – 384 p.
- Стаття надійшла до редакції 12.04. 2013.

N. Pashina

DEMOCRATIC TRANSFORMATION OF SOCIETY AND THE ROLE OF POLITICAL IDENTITY IN THIS PROCESS

The democratic political regime essence and its main constituents are investigated. The main approaches for the analyses of social transformations are considered. It is emphasized that evolution of the society transmits from mechanical to organic solidarity and the successful democratization of society is impossible without national unity of citizens of the state.

A notion of “democratic transit”, a democratic transit model and its stages have been identified. A final target of democratic transit has been revealed as a formation of consolidated democracy, such a political state when a society consolidates according to democratic norms and values. The author emphasizes the increase of social capital on the basis of confidence to political institutions and people towards each other, political tolerance and readiness to compromise and cooperation to be one of factors establishing consolidated democracy.

It has been ascertained that the basis of consolidated democracy and national unity is a collective political identity of citizens. The role of political identity in the process of forming consolidated democracy in Ukraine has been highlighted. The conclusion has been made that

political identification plays a leading part in forming motivation to people's political activity, to uniting their efforts for decision of socially important tasks.

Key words: *democratic transformation, democratic transit, political identity, democratic consolidation, national unity, positive identity, negative identity.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАЛЯБАС ВОДОДИМИР ДМИТРОВИЧ – здобувач кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету ім. Івана Франка, заступник начальника курсу з виховної та соціально-психологічної роботи Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

БЄЛОВА ОЛЬГА ВІКТОРІВНА – аспірант кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова.

ВОРОНОВА МАРІЯ ЮРІЇВНА – магістрант спеціальності «Історія» Маріупольського державного університету.

ДЕМІДКО ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА – магістрант спеціальності «Історія» Маріупольського державного університету

КУРЗЕНКОВА АЛЛА ОЛЕКСАНДРІВНА – аспірант кафедри «Історіографія, джерелознавство, археологія та методика викладання історії» Донецького національного університету, спеціальність «Історіографія, джерелознавство та СІД».

МАЙБОРОДА МИХАЙЛО ІВАНОВИЧ – аспірант спеціальності «Політичні інститути та процеси» Маріупольського державного університету.

МАТВЄЄВА ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА – аспірант кафедри міжнародних медіакомунікацій і комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

МОЛЧАНОВ ВОЛОДИМИР БОРИСОВИЧ – кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

ПАШИНА НАТАЛІЯ ПОЛІКАРПІВНА – доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, кандидат історичних наук, доцент

РОМАНЦОВА НАТАЛІЯ ІВАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

РЯБІНІН ЄВГЕН ВАДИМОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Маріупольського державного університету.

ТЕЛЬПИС ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА – аспірант кафедри міжнародних медіакомунікацій і комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ФІЛЕНКО ІРИНА ВАЛЕРІЇВНА – здобувачка Дипломатичної академії України при МЗС України.

ЧЕРКУН НАТАЛІЯ АНДРІЇВНА – магістрант спеціальності «Історія» Маріупольського державного університету.

ЧУРА ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Львівської державної фінансової академії.

ШАБЕЛЬНИКОВ ВІКТОР ІЛІЧ – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'ян Донецького національного університету.

ШАХМАТЕНКО РОМАН СЕРГІЙОВИЧ – здобувач Дипломатичної академії України при МЗС України.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;
- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
- розширена анотація англійською мовою (курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbuv.gov.ua/node/931>).

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft Word 97-2003. Обсяг – від 6 до 12 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 12, інтервал – 1, поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- *перелік літературних джерел* розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком *Список використаної літератури* і

виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- *щодо символів*. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- *посилання на літературу* в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- *згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою* – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується *авторською довідкою* (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Зразок оформлення статті

УДК 902'18(477.82)

Б. А. Прищеп

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ У 1991–2010 РР.

У статті проаналізовані середньовічні археологічні джерела, здобуті за останні двадцять років під час розкопок літописних волинських міст. Розглянуті питання хронології культурного шару та комплексів, характеру житлового будівництва та планування поселень, їх історичної топографії. Намічені основні етапи розвитку цих поселень в епоху Київської Русі.

Ключові слова: Волинь, середньовіччя, археологічні джерела, городище, житло.

Текст статті

.....
.....
.....
Список використаної літератури

1.
.....
2.
.....
3.
.....

Стаття надійшла до редакції __.__.20__.

B. Prishchepa

**MAIN RESULTS OF ARCHEOLOGICAL RESEARCH
OF VOLYN CITIES OF KIEVAN RUS OF 1991–2010**

The article highlights medieval sources obtained over the last twenty years at the time of excavations of Volyn cities described by chroniclers. The author dwells upon such issues as chronology of the cultural layer and related facilities, the character of construction of estates and planning settlements as well as the historical topography thereof. The author also describes the development stages of those settlements in the epoch of Kievan Rus. Over the last twenty years expeditions of various research institutes and educational institutions have carried out magnificent archeological research on the territory of Busk of Lvov Region, Vladimir-Volynsky, Lutsk of Volyn Region, Dubno, Peresopnits, Dorogobush and Ostrog of Rovno Region. In combination with the results obtained by the previous researchers, the new archeological sources make it possible to analyse the processes of their genesis and development in the epoch of Kievan Rus as well as to typify the population's activities. The archeological sources obtained from the latest excavation of Volyn cities supplement the chronicler's short narratives and make it possible to trace the early stages of their development. As a rule, the cities were formed on the territory that had been inhabited by the Slavs long before. In Busk, Lutsk, Dubno, Peresopnits, Dorogobush and Ostrog we found signs of the early Slavic settlements of the 8th – 9th century. Drastic changes had occurred in the 10th century: there was an increase in the populated area and in the density of those settlements. Hill-forts are also observed. It is quite evident that at that time they were much bigger tribal centers. The results of the research of Dorogobush make it possible to make a conclusion that the prince's fortress was built there.

Key words: Volyn, medieval times, archeological sources, fort-hill, estates.

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 6

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.наук., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Заступник відповідального редактора – к.філос.н., доц. С. В. Янковський
Відповідальний секретар – к.і.н., доц. С. П. Пахоменко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м.Маріуполь, пр.Будівельників, 129а
тел.: (0629)34-60-93; e-mail: istfak_mdgu@ukr.net

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №469.4

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м.Маріуполь, Красномаякська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей